TOPLUMSAL
tarih

326
ŞUBAT 2021

Bir Cemaat, İki Kilise, Üç Nesil: Bodrum Rum Ortodoksları

MEHMET TAYLAN ESİN

Bir Tarih Anlatısının Dönüşümü: Recep Peker'in Raporları

MURAT TURAN

Tatayla Yangını ve Etkileri

ABDURRAHMAN KILIÇ

SARDES ARTEMİS TAPINAĞI VE TAPINAĞI BETİMLEYEN GEZGİNLER VE RESSAMLAR

FİKRET K. YEGÜL

Merhaba,
Toplumsal Tarih'in elinizde tuttuğunuz Şubat sayısından itibaren yayın yönetmenliği görevini sevgili dostum Barış Alp Özden'den devralıyorum. Yirmiyedi senedir kesintisiz şekilde, niteliğinden hiçbir koşulda ödün vermeden yayınlanarak temayüz etmiş bu derginin yayın yönetmenliği görevinin tarafıma tevdi edilmesini bir şeref addediyorum. Önünümüzdeki dönemde dergimizin birbirinden değerli yayın kurulu üyelerinin destekleri ve yardımıyla siz okuyucularımıza layık bir dergi sunmaya çalışacağım.
Bu sayının kapağında yer alan yazı Abdurrahman Kılıç imzasını taşıyor. İstanbul'un hatırladığı en çetin kış günlerinden birinde, 1929 Kış'ında ahşap bir evde çıkan yangının nasıl kocaman bir semti kül ettiğini, Mübadeleden muaf tutulan İstanbullu Rumlara ve diğer gayrimüslim azınlıklara yüzyıllardır mesken olan "Tatavla"dan "Kurtuluş" semtine giden serencamın belki de en çarpıcı anlarını tarihsel, toplumsal ve siyasal arka planıyla birlikte resmediyor. Yazarın mühendislik bilgisiyle yaptığı tahliller toplumsal tarihyazımı için çok disiplinli bakışın ne denli elzem olduğunun da timsali.
Mehmet Taylan Esin, Bodrum Rum Cemaati'nin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçirdiği dönüşüm ve badireleri cemaatin üç neslini merkeze alarak üretim ilişkileri, sermaye birikimi, savaş, mütareke ve mübadele gibi başlıklar üstünden anlatıyor.
Bir başka ilginç yazıda Murat Turan, tek parti döneminin en tartışmalı isimlerinden Recep Peker'in odağında olduğu varlığı ispatlanamamış raporlar üstünden keyifli bir tarih yazımı tartışması yürütüyor.
Ali Akyıldız'ın 19.yy'da Hicri takvimlerde yaşanan sorunları anlattığı makalesi tarihçilere kılavuz niteliğinde. Erdal Bilgiç ise Milli Mücadele ve erken Cumhuriyet döneminin Türk-Sovyet iktisadi lişkilerinin pek bilinmeyen halkası Arcos Anonim Şirketi'nin hikayesini bizlerle paylaşıyor.
İsmet Konak, Kırım Savaşı'nda Çarlık Rusya'sının Kürtleri yanına çekme girişimlerini ele alarak meçhul bir mecraya ışık tutuyor. Yakın dönem Kafkasya Tarihi'nin en belirleyici dönemlerinden birisini Cem Kumuk "Milliyetler Birliği", "Kafkasya Komitesi"nin çalışmaları üstünden bizlere sunuyor.
Sardes antik kentindeki çalışmalarıyla bilinen Fikret K. Yegül'ün bir dedektif titizliğiyle Artemis Tapınağı'nın Batılı gezgin ve ressamlarca nasıl tasvir olunduğunu anlattığı çalışması ise Türkçe bu konuda yayınlanmış en kapsamlı yazı.
Daha ilk sayıda yayına hazırlarken zevk aldığım dergimizin siz okurlarımızca da aynı hisle okunmasını temenni ediyorum.

Erhan Keleşoğlu

İÇİNDEKİLER

HAZIRLAYAN: **EMEL SEYHAN**

Ankara Ne Sıfatla İştirak Ettirilecekmiş?

1 ŞUBAT 1921 **VAKİT**

Atina-İngiliz matbuatı Ankara milliyetperverlerinin konferansta resmen hazır bulunamayacaklarını, yalnız kanaatlerini izah için hususi surette hazır bulunacaklarını yazıyorlar.

Londra'dan gelen son havadislere göre İngiltere'nin Sevr Muahedesi'nin tamamen muhafazası hususunda ısrar eylemekte olup Trakya meselesi de konferansta mevzu-i bahis olmayacaktır.

Halk İştirakiyun Fırkası Tatil-i Faaliyet Ediyor

2 ŞUBAT 1921 **YENİ GÜN**

Halk İştirakiyun Fırkasından varit olmuştur: Memleketteki fikir cereyanlarını ilmi bir mecrada yürütmek ve bu hususta halkımızı tenvir etmek üzere teşkiline teşebbüs eylediğimiz Halk İştirakiyun Fırkası bu sırada memleketimizin pek çok muhtaç olduğu vahdet-i emel ve efkarı muhafaza maksadıyla bu gün terk-i faaliyet eylemiştir.

Halâ Düşman Entrikaları

4 ŞUBAT 1921 **YENİ GÜN**

İnebolu 3 Şubat Muhabir-i mahsusumuzun telgrafnamesidir: Son günlerde İstanbul matbuatında Anadolu mücadelesinin kutsiyet ve ulviyeti ve bu hâl ile şimdiden istihsal edilen neticelerin parlaklığı hakkında uzun ve sürekli bir neşriyat başlamıştır. Bilaistisna bütün gazeteler Yunan hezimetinin kat'iyyet ve ehemmiyetinden bahsetmekte ve Londra'ya davetimizi bu hezimetin tabii bir neticesi telakki eylemektedirler. Ancak gazetelerin bir kısmı milli menfaatlerimiz nokta-i nazarından izhar-ı sürur ve gurur eylediği halde ecnebi menfaatini ve kirli ihtiraslarını müdafaa etmekle maruf Peyam-ı Sabah ve Alemdar gibileri, halkı hainane maksatlarına îsâle için cereyan eden hadiselerden memnun görünmek ıztırarında (mecburiyetinde) bulunuyorlar. Yakın zamanlara kadar harekat-ı milliyeyi ta'n (yerme) ve teşnî (ayıplama) etmekten utanmayan Ali Kemal, İnönü Zaferimizi alkışlamak ve Ethem'in ihanetini nefretle telakki etmek kisvesi altında halâ düşman devletlere yaranmak ve efendilerinin teveccühünü kazanmak için artık bir defa olsun İtilâf Devletlerinin lütuflarından istifade ederek teveccühlerini kazanmak zamanı gelmiştir tarzında düşman propagandası yapmak ve her vesileden istifadeye ve hissiyat-ı umumiyeye iştirak eder gibi görünerek halkı iğfal ve ızlale çalışmaktadır.

Gazetemizin Beş Günlük Tatili

6 ŞUBAT 1921 **İLERİ**

İleri sansür tarafından tatil edilmiş olduğundan geçen Salı gününden dünkü Cumartesi gününe kadar beş gün vazife-i neşriyesine devam edememiştir.

Anadolu'da İmar Cehd ve Gayreti

6 ŞUBAT 1921 **İLERİ**

Anadolu'dan yeni gelen bir yolcu Journal d'Orient gazetesine beyanat-ı âtiyede bulunmuştur:

Ankara Şehri bilhassa şu son zamanlarda tamamıyla değişmiştir. Mustafa Kemal Hükümeti Ankara'yı her manasıyla Anadolu'nun merkez-i idaresi yapmaya karar vermiştir. Bir Macar mühendisi Şark fikirlerine göre tashihat yapmak şartıyla Budapeşte Şehrine mümasil bir plan ihzar eylemiştir. Meclis projeyi kabul eylemiş ve icrasına başlamıştır. İlk teşebbüs Nafıa Nazırı İsmail Fazıl Paşa'ya aittir. Mustafa Kemal Paşa dahi şahsen alakadar olmaktadır. Bu hususta Meclis-i Millide: "Ankara'yı tebdil etmek, gayr-ı kabil-i iskân bir köyden Anadolu'nun güzel bir payitahtı yapmak istiyorum" demiştir. Amele çok, gündelikler nispeten ucuz olduğundan Nafıa Nezareti çalışabilmektedir. Hal-i hazırda 3000 amele çalışmakta ve günde elli kuruş almaktadırlar. İlk iş olarak şunlara başlanılmıştır: Şehrin merkezinden istasyona giden ve Meclis-i Millinin önünden geçerek bir kilometre imtidâd eden (uzayan) cadde bulvar haline tahvil olunmuştur. Ağaçlar dikilen bu caddeye müessesat-ı umumiye inşa edilecektir. Caddenin ismi "İstiklal Bulvarı"dır. Umumi bahçe yanında bir de milli tiyatro inşa edilecektir. Temelleri atılmıştır. Büyük oteller ve bir de darülfünun inşa olunuyor. En mühim iş bataklıkların kurutulmasıdır. Çünkü sıtma pek saridir. Civardan trenlerle taşlar getirilmektedir. Şehrin dahilinde yanan aksam için yeni bir plan yapılmıştır. Bu sokaklar çok muntazamdır ve şimdiden inşaata başlanmıştır. Maahaza sükna buhranı elan mevcuttur. Şehrin inkişafı bundan dolayı süratle vuku bulmaktadır. Şehir elektrikle tenvir edilmiştir. Sokaklar bile aydınlıktır. Kömürden tasarruf için gece yarısından sonra cereyan kesilmektedir. Şehrin manzarası pek gariptir.

Her çeşit insanlar görülmektedir, Her tarafta mağazalar ve lokantalar vardır. Umumi bir kütüphane ve kıraat salonu açılmıştır. Halihazırda Ankara'da iki sinema ve bir tiyatro mevcuttur. Tiyatroda vatanperverane piyesler oynamaktadır. Hatta Namık Kemal Bey'in Silistresi bile temsil edilmektedir. Her gün askeri mızıka belediye bahçesinde terennüm ediyor. Ankara'daki bekar hayatından dolayı fuhuş ilerlemiş

ise de son zamanlarda tedabir-i cedideye tevessül olunmuştur. Meclis-i Milli her gün içtima etmektedir ve müzakeratta bulunmaktadır. Ekseriya İzzet Paşa heyeti de hazır bulunuyor. Mesken bulunmadığından dolayı heyet Mustafa Kemal'in ondan uzak olmayan istasyondaki yataklı vagonunda yatmaktadırlar. Sokaklarda artık çetelere rast gelinmiyor. Buna mukabil iyi mücehhez ve iyi giyinmiş askerlere tesadüf ediliyor. Askere pek bol yiyecek veriliyor. Pirinç, sebze konserve verildiği gibi ayda beş lira alıyorlar. Askerler orduda harp esnasındaki Alman istibdatının görülmemesinden dolayı pek memnundurlar.

Ankara'da Avrupa'dan gelen eşya hariç olmak üzere her şey pek ucuzdur.

Sosyalist Fırkası

6 ŞUBAT 1921 **İLERİ**

Dün Ayvansaray'da Sosyalist Fırkası tarafından bir şube küşat olunmuştur. Bu münasebetle Haliç'teki fabrika ve vapurlarda çalışan ameleye bir çay ziyafeti verilmiş olunmuş ve resmi küşadın hitamında ameleye ayran tevzi olunmuştur.

Demirci Efe'nin İtaati

7 ŞUBAT 1921 **İLERİ**

Hükümet-i Kemaliye karşı isyan eden Demirci Efe ahiren Ankara Hükümeti'ne itaat etmiştir. Efe şimdiye kadar kazandığı kırk bin lirayı hükümete vermiştir. Efe Isparta'da ikamet edecektir. Kendisine hükümet maaş bağlamıştır. Demirci Efe namusuyla oturacağına dair hükümete söz vermiştir.

Sforza Muahedenin Tadilini İstiyor

7 ŞUBAT 1921 **YENİ GÜN**

Zonguldak 5 Şubat-Düvel-i İtilâfiye İstanbul Hükümeti tarafından imzalanmış olan Sevr Muahede-i Sulhiyesinin tadilini müzakere etmek üzere akdedecekleri konferans için hazırlanıyorlar. İtalya Hariciye Nazırı Kont Sforza irat ettiği bir nutukta: "Muahede-i Sulhiye Türklerle Yunanlıları telif etmek suretiyle tadil olunmalıdır." demiş ve İngiliz Başvekili Lloyd George muahedenin Hudud-ı esasisi ihlal edilmeyerek küçük tadilat icrası lüzumundan bahsetmiştir. Londra Konferansının içtima daveti, Kont Sforza'nın zaferi olarak telakki edilmektedir.

Talebe Grevi

7 ŞUBAT 1921 **VAKİT**

Mühendis mektebi talebesi ile mektep idaresi arasında tahaddüs eden bir ihtilaf yüzünden talebe grev ilan etmiş ve Perşembe gününden beri hiçbir sınıf derse girmemiştir. İhtilaf, yeni nizamname-i dahilinin bir mekteb-i âli talebesi için ağır ve muhil-i şeref telakki edilmesinden tahaddüs etmiştir. Kıymetli tahsil günlerinin beyhude zayi edilmemesi ve ihtilâfın biran evvel bertaraf edilerek derslere başlanması için makam-ı aidesinin meseleyi ehemmiyetle derpiş edeceğini ümit ediyoruz.

Mustafa Kemal Paşa'nın Beyanatı

9 ŞUBAT 1921 **VAKİT**

Ahiren Anadolu'dan gelen gazetelerde manzûrumuz olduğu vechile Ankara Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa, Ankara Hükümeti'nin İzmir, Trakya ve alelumum sulh meselesi hakkında nokta-i nazarını tavzihan beyanat-ı âtiyede bulunmuştur: İzmir min külli'l- vücuh (her yönden) Türk memleketidir. Yunanlılar İzmir'de bir hakk-ı tarihi ve ırkıyi haiz değilerdir. Kan dökmek taraftarı olmayan milletimizin hakkı teslim ve vatanı derhal tahliye edildiği takdirde sulh ve müsalemet müzakeratına hazırdır. Bu müzakeratın doğrudan doğruya Yunan Hükümetiyle olmasını tercih ederiz. İzmir gibi Trakya dahi Türkiye'nin Türk ekseriyeti ile meskun tarihi bir payitahtı ve milli hatıratını cami lâyenfek (ayrılmaz) ecza-yı asliyesindendir. Vatanımızın bu iki muazzez kısmında mevzu bahis mesele işgalin derhal refinden ibarettir.

Rum ekalliyetleri hukukunun Saint Germain Ahitnamesi'nde ekalliyetler için mevzu-i hukuk derecesinde mahfuz kalacağı tabiidir. Garbi Trakya'ya gelince bu kıtaatın tayin-i mukadderatı için ara-yı umumiyeye müracaatı kabul ederiz. Levâzım-ı istiklâl ve hakimiyetimizi temin edecek bir sulhun akdi nuhbe-i âmâlimizdir. (idealimizdir.) Yunanlıların Türkiye'ye taalluk eden amal-i istila-cuyanelerine hitam verilmek şartıyla tarafımızdan takip edilecek siyaset en hakiki dostluk esasına müstenit olacaktır.

Anadolu'nun Kömürüne Rekabet İçin

13 ŞUBAT 1921 **YENİ GÜN**

Zonguldak muhabir-i mahsusumuzun telgrafnamesidir: İstanbul Hükümeti her gün bir tazyik altında ezilmekte ve bu yabancı tazyikiyle memleket hesabına mızır birçok kararlar verilmektedir. Ahiren Amerika'dan, İngiltere'den gelecek maden kömürlerinin gümrük resminden istisnası hakkında bir karar neşredilmiştir. Bunun Zonguldak ve Ereğli kömürlerine rekabet etmekten başka sebebi yoktur.

Türkler Bolşevik Olamaz

14 ŞUBAT 1921 **VAKİT**

Akşam gazetesinden: Mustafa Kemal Paşa Hakimiyet-i Milliye gazetesi muhabirine vaziyet-i umumiye hakkında mühim beyanatta bulunmuştur. Muhabir Rusya ile münasebat ve komünizm hakkın-

da sorduğu suallere cevaben Mustafa Kemal Paşa demiştir ki: Ruslarla dostluğumuz devam etmektedir. Komünizm içtimai bir meseledir. Memleketimizin hali, milletimizin içtimai şeraiti ve milli akidelerimizin kuvveti, Rusya komünizminin bizce tatbiki kabil olmadığı kanaatini teyit edecek bir mahiyettedir. Son zamanlarda memleketimizde komünizm esasları üzerine teşekkül eden fırkalar da bu hakikati bi't-tecrübe anlamış olduklarından tatil-i faaliyet lüzumuna kani olmuşlardır. Hatta Rus mütefekkirleri bile bu hakikatin sübûtuna kaildirler. Binaenaleyh Ruslarla münasebetimiz ancak iki müttefik devletin ittifak ve ittihat esaslarıyla alakadardır.

Muhabirin Londra Konferansı hakkındaki suallerine Mustafa Kemal Paşa şu suretle cevap vermiştir: Londra Konferansına iştirakten maksadımız milli gayemiz dairesinde millet ve memleketimizin menfaatini temin ederek cihanın sulh ve sükununun iadesine hizmet etmektir. Bu insani maksat ve hareketin, Türkiye ve Rusya münasebat-ı dostanesini ve revabıtını ihlal etmesi mevzu-i bahs olamaz.

Anadolu'nun Talepleri Neden İbarettir

16 ŞUBAT 1921 **VAKİT**

Ankara Büyük Millet Reisi Mustafa Kemal Paşa Amerika Telgraf Acentesinin muhtelif meseleler hakkında irad ettiği suallere şu cevapları vermiştir.

Soru- Zat-ı devletleri, İzmir meselesinin suret-i muslihanede halli için yeni Yunan Hükümeti ile doğrudan doğruya veyahut müttefiklerin veya Amerika'nın vesatetiyle (aracılığıyla)müzakerata girişmeyi arzu buyurur musunuz?

Cevap- İzmir min külli'l vücuh (her yönden) Türk memleketidir. Anadolu'nun lâyenfek (ayrılmaz) bir cüz'üdür. Yunanlılar hiçbir ırki ve tarihi hakka haiz değillerdir. Adalardan ticaret maksadıyla gelmiş ve nefs-i şehirde bile ekalliyet derecesini geçememiş olan Rumların mevcudiyeti bahane ittihaz edilerek emperyalist amalini tatmin maksadıyla bin küsur seneden beri bir Türk memleketi olan bu feyz-nak (bereketli) topraklarımız Yunan kuvvetleri tarafından istila edilmiştir. Mora, Tesalya, Girit ve Makedonya'da yapmış oldukları gibi burada da Türk ahali hakkında envai mezalim ve kıtal irtikap ve imha siyaseti takip eylemişlerdir. Beynelmilel tahkikat komisyonunun raporu da bunu müeyyiddir. Milletimiz Yunanlıları vatanımızdan er geç tard edecektir. Ancak kan dökmek taraftarı olmayan milletimiz hakkı teslim ve vatanı derhal tahliye edildiği takdirde sulh ve müsalemet müzakeratına hazırdır. Bu müzakeratın doğrudan doğruya Yunan Hükümeti ile icrasını tercih ederiz. Amerika'nın tavassutunu ve insaniyet karanesini dahi memnuniyetle karşılarız.

Soru- İzmir ve Trakya meselelerini ne şekil ve surette halletmeye müheyyasınız?

Cevap- İzmir gibi Trakya dahi Türkiye'nin Türk ekseriyeti ile meskun tarihi bir payitahtı milli abidat ve hatıratını cami layenfek acza-yı asliyesindendir Vatanımızın bu iki muazzez kısmında mavzu-i bahis mesele haksız işgalin ve tecavüzün derhal refinden ibarettir. Rum ekalliyetleri hukukunun Saint Germain Ahidnamesi'nde ekalliyetler için mevzu-i hukuk derecesinde mahfuz kalacağı tabiidir. Kahir bir Türk ekseriyetini haiz olan Garbi Trakya'ya gelince bu kıtanın mukadderatını tayin için ara-yı umumiyeye müracaatı kabul ederiz.

Soru- Sizinle Yunanlılar arasında sulhun tesisi kabil olduğu takdirde Yunanistan'a karşı takip edeceğiniz siyaset ne olacaktır?

Cevap- Yunanlıların Türkiye'ye taalluk eden âmal-i istilacılıklarına hitam vermeleri şartıyla tarafımızdan takip edilecek siyasetin en hakiki dostluk esasına müstenit olacağına şüphe etmeyiniz.

Soru- Türk-Ermeni meselesinin halli hususundaki vaziyetiniz nedir? Bu hususta Amerika'nın vesatetini kabul buyuracak mısınız?

Cevap- Ermenilerle aramızda milletlerin bizzat tayin-i mukadderat etmeleri esasına müsteniden sulh akdedilmiş ve aranızda münasebat-ı dostane cari olmakta bulunmuştur.

Soru- Ahiren Türklerin Ermenilere katliam yaptıkları hakkında neşredilen haberler doğru mudur?

Cevap- Türkler tarafından Ermeniler aleyhinde kıtal îka'ı rivayet-i ahiresi bir takım tezvirat ve tasniattan (uydurmadan) ibarettir. Bunların kat'iyyen doğru olmadığına emniyet edebilirsiniz. Bu hakikatin tevessuku için bitaraf heyetlerin memleketimizde kemal-i serbesti ile icra-yı tahkikat eylemelerini memnuniyetle kabul ederiz. Bu meseleye dair Ermenistan'daki şark-ı karip Amerika muavenet heyetleri tarafından verilen en son raporların okunmasını tavsiye eyleriz.

Soru- Türk milliyetperverlerinin Amerika hakkındaki fikirleri nedir?

Cevap- Türkiye halkı Amerika'yı hayr-hah ve insaniyetperver ve müdafaa-i hürriyet evsafı ile tanıyor. Memleketimiz dahilinde deruhte ettiğimiz medeni ve umran perverane mesaide Amerika menabiinden azami surette istifade etmeyi temenni ederiz.

Soru- İstikbalde ne gibi bir siyaset takip edeceksiniz?

Cevap- Memleketimiz haraptır, milletimiz fakirdir, maarifimiz dûndur. İktisadiyatımız zayıftır, memleketimizi imar ve milletimizi tenvir ve terfih yegane ve kat'i emelimizdir. Binaenaleyh sulh ve sükun için de mesai-i cedide-i medeniyeye muhtacız. Müstakbel siyasetimiz bu ihtiyacatı temine matuf bulunacaktır.

Soru- Avrupa ve Amerika efkar-ı umumiyesine daha ne gibi şeylerin bildirilmesini arzu ediyorsunuz?

Cevap-Milletimiz hayatını ve bütün hukuk ve vezaif-i insaniyesini müdrik ve vatanına tamamen sahip ve hürriyet ve istiklaline aşık ve sadakatle merbuttur ve ancak mevcudiyet ve mukaddesatını müdafaadan başka bir şey yapmıyor. İstiklali ve hürri-

yeti için mücadele eden milletimiz dava-yı muhikkini vicdan-ı umumi-i insaniyetin takdirine havale eder.

Mühendis Mektebi Talebesi

21 ŞUBAT 1921 **İLERİ**

Mühendis Mekteb-i âlisinin heyet-i idaresiyle talebesi arasında tekevvün eden ihtilâf yüzünden mezkûr mektepte tedrisatın muattal bırakıldığını yazmıştık. Haber aldığımıza göre dahili nizamnamenin tadili lüzumunu müdafaa eden talebenin metalibi Nafıa Nezaretince nazar-ı dikkate alınmıştır. Mühendis Mektebinde bundan başka bir takım idaresizliklerin vuku da haber verilmiştir. Ezcümle mektebin bulunduğu binanın harap kaloriferlerinin tamiri için uzun bir müddetten beri çalışıldığı halde şimdiye kadar ancak müdüriyet dairesi tanzim ve tamir edilebilmiştir. Sınıflarda talebe için ara sıra mangal kömürü yakılmaktadır. Halbuki harap kaloriferlerin tamiri için birçok masraf edilmiştir. Mektebe mahsus olan mahrukat talebeden ziyade memurin ve müstahdemin hesabına sarf edilmektedir.

Ankara Meclisinde Siyasi Fırkalar

22 ŞUBAT 1921 **İKDAM**

Şehrimizde münteşir bir gazeteden hülaseten iktibas ediyoruz. Ankara ahvali hakkında iyi malumata sahip bir zata mülâki olmak fırsatından bi'l- istifade kendisinden ber-vech-i âti izahatı aldık.

– Ankara'da hal-i faaliyette olan siyasi fırkalar hakkında lütfen biraz malumat verir misiniz?

– Ankara'da hakiki manasıyla siyasi bir fırka yoktur. Maamafih parlamentoda bazı gruplar vardır ki bunlar fırka şeklinde görünmektedir. Bu gruplar şunlardır:

1- Halk Fırkası. Mezkur fırka bir müddet epeyce faaliyet göstermiştir. Halk Fırkası'na Yunus Nadi Bey'le Lozan Darülfünun talebesinden İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey gibi münevveran dahildir. Fırkanın müessislerinden Ahmet Ferit Bey, Maliye Vekaletine geçince fırkadan infikak eylemiştir (ayrılmıştır). Mumaileyhin fırka ile olan ihtilafı, aşar, bedel-i nakdi ve reji imtiyazı meselelerinden tevellüt etmiştir. Bu fırkanın programı cezridir ve mahalli umur-ı idarenin, Rus vilayet meclislerine müşabih ve halk tabakası arasından müntahap bir meclis ile idare edilmesine taraftardır. Yalnız şu fark vardır ki umur-ı mülkiye dahi, yine ahali tarafından görülecek ve hükümet tarafından ifa edilmeyecektir. Hakikatte Halk Fırkası, faaliyetini Meclis-i Milli'de tezahürata hasrediyor. Hükümet ona az ehemmiyet veriyor. Efkârını gazetelerde makaleler neşretmekte ve İstanbul'da bu efkâr ekseriya hükümetin resmi efkârı zannedilmektedir.

2- Tesanüt Grubu. Bu grup Cami Bey'in rüfeka-yı siyasiyesi tarafından teşkil edilmiştir. Kendisine fırka ismini vermemekte ve sırf bir parlamento grubu programı takip etmekte olup muayyen olarak hiçbir dahili siyasi programı yoktur. Bu grubun rüesası isminin de delalet eylediği vechile parlamento hayatında aza arasında bir tesanüt husule getirmeyi arzu etmişlerdir. Sabık 14 . Kol Ordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa ile müntesibin-i matbuattan İsmail Subhi Bey Tesanüt Grubu müessislerindendir. Umumiyetle grup azası mutedil milliyetperverlerden mürekkeptir.

3- Türkiye Komünist Fırkası. Geçen Teşrinisani'de Ankara'da bir Türkiye Komünist Fırkası teşekkül etmiştir. Katib-i Umumisi Hakkı Behiç Bey olan bu fırkanın programı biraz tuhaf idi. Çünkü neşrettiği beyanname komünistlik ne hakk-ı temellükat, ne de zengin tabakasının ilgasını iltizam eylememektedir. Görülüyor ki bu ısmarlama bir komünist fırkası idi. Bundan maksat, hakiki bir komünist teşkilatı yapılmasına mani olmaktı. Bolşeviklik tehlikesi ortadan kalkınca, bu fırka da bir emir ile ortadan kalkmıştır.

Komünist Fırkasına bir İştirakiyun Fırkası halef olmak istemiş ise de birkaç günden fazla yaşayamamıştır. Bu parlamento grup ve fırkaları haricinde olarak askerlerden, ulemadan ve eşraftan mürekkep bulunan ve her zaman Anadolu rüesasının milliyetperverlik fikrine sadık bir blok teşkil eden bir Meclis-i Milli ekseriyeti vardır.

Samsun Sivas Demiryolu

26 ŞUBAT 1921 **YENİ GÜN**

Samsun Sivas demiryolunun milli bir şirket tarafından ikmali için hat güzergahında bulunan vilayetlerle livalara müessis hissedar kaydedilmek üzere tebligatta bulunulmuş idi. Ahiren varit olan haberlere göre Sivas Numune Mektebinde akd olunan halk içtimaında bu mesele hakkında müdavele-i efkar edilmiş ve şimendiferlerin memleket için ehemmiyet ve faydalarından bahisle bir konferans verilmiştir.

Büyük Millet Meclisi Park

26 ŞUBAT 1921 **YENİ GÜN**

Büyük Millet Meclisi etrafında yapılacak parkın planının Macaristan'ın Peşte Bahçıvanlık mekteb-i âlisinde tahsilini ikmal etmiş olan genç ve muktedir bahçıvanlık mütehassıslarımızsan Ahmet Celalettin Bey tarafından tanzim edildiği haber alınmıştır. Plan Büyük Millet Meclisi Divan Riyasetine tevdi edilmiş ve şayan-ı takdir görülmüştür. Fen ve nazari bahçıvanlıkta bir Türk gencinin muvaffakıyetini cidden şayan-ı tebrik görürüz.

Köy Tiyatroları

28 ŞUBAT 1921 **YENİ GÜN**

Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey hayatımızdan muktebes temsiller yazmaya başlamış ve köy tiyatroları unvanını alacak olan bu eserlerden birincisi "Memiş Çavuş" namıyla neşredilmiştir.

İRFAN ÇALIŞAN İLE RÖPORTAJ:

Eyüp'te Tarih ve Kültür-Sanat

EYÜPSULTAN BELEDİYE BAŞKANLIĞI KÜLTÜR DANIŞMANI İRFAN ÇALIŞAN İLE EYÜPSULTAN ARAŞTIRMA MERKEZİ VE BELEDİYENİN TARİH, KÜLTÜR VE SANAT ARAŞTIRMALARI ALANINDA ÖNE ÇIKAN FAALİYETLERİ ÜSTÜNE KONUŞTUK.

ERHAN KELEŞOĞLU

Eyüp İdam Cennetinin Yeşil Bahçesi

Bir Belediye İsmini Veren Kutlu Zat

Zal Mahmud Paşa Külliyesi

EYÜPSULTAN MİRAS

Huzurda Diriliş

BAŞKANDAN

Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi

Yeni Bir Keşif

Eyüpsultan

Kayıp Trenin Hikâyesi

Eyüpsultan Miras Dergisi

Eyüpsultan Belediyesi olarak son yıllarda kültür-sanat aktivitelerine özel önem verdiğinizi biliyoruz. Bu amaçla kurmuş olduğunuz Eyüpsultan Araştırma Merkezi (EYSAM)'dan biraz bahsedebilirsiniz? Amaçları nelerdir? Hedeflerinize ulaşabildiniz mi? Hangi ürünler ortaya çıktı? Ufukta yeni projeler var mı?

Eyüpsultan Araştırma Merkezi (EYSAM) Osmanlı İstanbul'unun ilk yerleşim yerinde kurulmuş olup İstanbul'un ilk kamu araştırma merkezi olma özelliğine sahiptir. Eyüpsultan Belediyesi bünyesinde 2015 yılında kurulup 2016'dan itibaren aktif olarak çalışmaya başlamıştır. EYSAM'ın kuruluşundaki amaç başlıca Eyüpsultan'a dair: bilgi ve belge tespiti, temini ve değerlendirmesi yapmak, kongre, konferans ve sempozyum gibi geniş katılımlı ilmi etkinlikler düzenlemek, dijital ve fiziki bir ihtisas kütüphanesi oluşturmak, dijital görsel arşiv merkezi oluşturmak, arşiv ve kütüphaneye yazılı ve matbu eserlerin bağış, satın alma veya kopyalama suretiyle akışını sağlamak, şehir tarihi, sanatı, kültürü ve sosyo-ekonomik konularda araştırma yapmak, lisans-lisansüstü tezlerin ve diğer ilmi araştırmalardan uygun olanlarını yayınlamak, diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak ve tarihi-güncel konularda bilgilendirici sergiler düzenlemek amaç edinilmiş işlerdir. Hedeflerimiz bağlamında varolan *Eyüpsultan Miras* adlı bir dergi (2 sayı) ve 20 adet yayın içeriği hazırladık. İstanbul Üniversitesi ile uluslararası mezar taşları konulu bir sempozyum düzenledik. Bir diğer çalışmamız Eyüp ile ilgili çalışmalar yapan ve bunu yayın haline dönüştüren araştırmacıları EYSAM'da ağırlayarak kendilerinden seminer yapmasını istedik. Bugüne kadar çoğu seminer olmak üzere seminer/online seminer (30) düzenledik. Şu an içinde bulunduğumuz dönemde Eyüpsultan Ansiklopedisi ve Eyupedia çalışmasını yürütmekteyiz. Dijital Arşiv ve Kütüphane ile ilgili geldiğimiz noktada 6076 adet kitap kataloglandı. Dijital yayınlarda (e-makale, e-dergi, e-gazete) 1161 tane Eyüp ile ilgili web ortamından yararlanılarak koleksiyona dahil edildi. Süreli yayınlarda 2779 adet sayılı gazete ve dergi koleksiyona kazandırıldı. Arşivi, Eyüp arşivi, Belge arşivi ve Özel koleksiyon arşivi olmak üzere 3 başlık altında topladık. Bu arşivler içerisinde harita arşivi, proje arşivi, plan arşivi, kurul kararı arşivi, fotoğraf arşivi ve tescil listesi oluşturuldu. Yine Belge arşivi olarak Başbakanlık devlet arşivinden 10.000 adet belge alımı yapıldı. Birim ve Kişisel arşivleri, Özel koleksiyon arşivi başlığı altında toparlandı. Ulusal ve Uluslararası üniversitelerde hazırlanmış YL ve Doktora tezleri Araştırma Merkezimizde tezler başlığı altında toplandı. Eyüp ile ilgili çalışmaları bibliyografya olarak listeledik. Şu anki sayı 1.000'i geçmiş durumda.

Eyüp semti, sur dışında olduğu halde Osmanlı döneminde de kültürel zenginlikleri ile öne çıkan bir semtti. Evliya Çelebi'nin Eyüp'teki oyuncakçılık faaliyetinden söz ettiğini biliyoruz. Sanıyorum sizin de bu zanaata ilişkin çalışmalarınız oldu?

Kaybolmaya yüz tutmuş Eyüp Oyuncaklarının yeniden hayat bulması için Avrupa Birliği ile Türkiye İş Kurumu ortaklığında "Yeni Fırsatlar Programı" çerçevesinde yürütülen "Fener-Balat Semtlerinde Yaşayan Ev Kadınlarına Eyüp Oyuncakçılığının Öğretilerek İş Sahibi Yapılmaları ve Sürdürülebilir İş İlişkileri Kurulması" projesi Şubat 2005'ten itibaren faaliyete geçmiş bir projedir. Toplumsal Tarih Vakfı'nın geçmişte Eyüp üzerine yaptı-

Eyüpsultan Araştırma Merkezi (EYSAM)

Eyüpsultan Belediye Başkanlığı Kültür Danışmanı İrfan Çalışan

ğı pek çok çalışma, Oyun ve Oyuncak Tarihi konusunda yaptığı araştırmalar ve Eyüp Oyuncakçılığı'nın yeniden hayata geçirilmesi amaçları birleştirilerek "Yeni Fırsatlar Programı"ndan sağlanacak bir destekle bölge kadınlarının istihdamına yönelik bir projeye dönüştürülmüş; böylece hem kaybedilmiş önemli bir kültürel mirasımız olan Eyüp Oyuncakçılığı'nın yeniden canlandırılması, hem de oyuncakların kadınlar tarafından üretilecek olmasıyla, kayıt dışı ekonominin önlenmesi yolunda birkaç adım daha atılması sağlanmıştır. Projeye destek veren Eyüpsultan Belediyesi, Projenin uygulanabilmesi için Eyüpsultan Mehterhanesi'nin (Zal Mahmut Paşa Külliyesi) bir bölümünü Eyüp Oyuncakçılığı eğitimi için atölye ve çalışma mekânı olarak tahsis etmiş ve sonrasında üretilen oyuncakların satışının sağlanması için Oyuncakçılar Çarşısı ve Piyer Loti'de iki adet dükkanı tahsis etmek için de harekete geçmiştir. Belediyemizin Eyüp Oyuncakçılığı'nın ihyası konusunda yaptığı çalışmalar sivil düzlemde yürütülen Eyüp ve Eyüp dışındaki çalışmalara da destek vermiştir. Böylece projenin kapsamı Fener, Balat Semtleri'nde yaşayan kadınlarla beraber Eyüp bölgesini de kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Bir işkolu olarak Eyüp Oyuncakçılığı'nın Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) olarak tescillenmesi için Kültür Bakanlığı ve İl Kültür Müdürlüğü ile istişarelerde bulunduk, yazışmalar yaptık, toplantılara katıldık. İstanbul'daki İl Kültür komisyonunda bu önerimiz kabul edildi. Şu an Ankara'da Kültür Bakanlığı'ndan tescil edilmesini bekliyoruz. Tescillendiği vakit Unesco Dünya Kültürel Miras listesine Eyüp Oyuncakçılığını da teklif etmiş olacağız. Marmara Üniversitesi ile de ayrıca Eyüp Oyuncakçılığı'nın bilinirliliği ve tanınması için çalışmalarda bulunduk. Hazır yeri gelmişken Unesco için bir çalışma daha başlattık. Eyüp'e has üretimlerden olan "Eyüp halkası" yine Somut Olmayan Kültürel Miras olarak tescillenmek üzere İl Kültür ve Kültür Bakanlığına tarafımızdan teklif edildi. İstanbul İl Kültür Komisyonundan geçen bu teklifimiz Ankara'da Kültür Bakanlığı'nda değerlendirilmeyi bekliyor.

Eyüp'ün yerel ve sözlü tarihine dair çalışmalarınız nelerdir?

Eyüplü bir yerel araştırmacı Şener Türkmenoğlu tarafından Yaşayanların Dilinden/Son Yüzyılın Hikayesi Eyüp başlığıyla sözlü tarih çalışması hazırlanıp kitaplaştırıldı. Yapılan sözlü tarih çalışmasına araştırma merkezimizce destek sağlandı. Bu sözlü tarih çalışması 2000-2018 yılları arasında 60 yaş üstü 120 Eyüplü'nün yazıları ve kayıtları ile önemli bir veri birikimine ulaşılmasını sağladı. Araştırma Merkezi olarak benzer bir çalışmanın belirli konular hedef alınarak yapılması öngörüldü.

Kültürel ve tarih araştırmalarınıza dair nasıl bir yayıncılık faaliyeti yürütmektesiniz?

Eyüpsultanla ilgili siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel bağlamda yapılan araştırmalar ve akademik yayınlar ağırlıklı bir yayın faaliyeti EYSAM tarafından yürütülmektedir. Bununla birlikte EYSAM bünyesinde yapmış olduğumuz seminer, sempozyum, çalıştay gibi çoklu katılımcıların veya akademik sunumların yayınlanması bağlamında çalışmalar da sürdürülüyor. Örnek olarak: Zekai Dede Sempozyum Kitabı, Eyüp'te bulunan Sinan Eserleri kitapçıkları, EYSAM Konuşmaları 1-2 vb. gibi yayınlanan ve yayına hazırlanan çalışmalarımız mevcuttur.

EYSAM bünyesinde bir kütüphaneniz var, bir müze açmayı da düşünüyor musunuz?

Daha önce de belirttiğimiz üzere bünyemizde İstanbul ve Eyüpsultan ağırlıklı bir ihtisas kütüphanemiz bulunmakta. Satın alma ve bağış yoluyla derme geliştirme işlemi de aynı zamanda devam etmektedir.

Feshane binasının İBB tarafından tasavvuf kültürü (tarihi) üzerine müze olarak tasarlanması işlemi sürmektedir. Rami Kışlası Kültür Bakanlığı tarafından Kütüphane ve Müze olarak planlanmış ve çalışmalar yine bu yönde ilerlemektedir. Bizim, Eyüp Kent Müzesi, Eyüp Tarihi Oyuncak-

EYSAM'dan bir kare

çılığı Müzesi çalışmalarımız 2023'ten önce neticelendirilecek şekilde devam etmektedir. Devlet ve yerel iş birliği ile farklı temalarda müze çalışmaları sürdürülmektedir.

Tüm bu faaliyetlerinizde hedef toplumsal gruplar hangileri? Öncelik verdiğiniz gruplar var mı?

Ağırlıklı olarak Eyüpsultan üzerine araştırma yapan akademisyen ve araştırmacılar olmak üzere Eyüpsultanla ilgili tüm meraklılar ve bilgi almak isteyenler öncelikli hedef grubumuzdur. Ayrıca öğrenci ağırlıklı Şehir ve Medeniyet okulu gibi Eyüp kent bilincini ve farkındalığını oluşturmaya dönük çalışmalarda bünyemizde sürdürülmektedir.

EYSAM'ın yerel, ulusal ve uluslararası ortaklıklarından da biraz bahsedebilir misiniz?

Çekül Vakfı'nın düzenlediği yerel yönetimlerde açılacak Kent Araştırma Merkezleriyle ile ilgili eğitim programına EYSAM'da davet edilmiştir. Ayrıca bu eğitim programında EYSAM çalışmaları örnek model olarak katılımcılara anlatılmıştır. Bunun yanısıra daha çok Eyüpsultan bünyesinde bulunan üniversitelerle ortak çalışmalar yoluna gidilmiştir. Yine İlçe resmi kurumları (kaymakamlık, ilçe milli eğitim) ile müştereken faaliyetlerimiz olmaktadır. Eyüp Dostları Vakfı, Eyüp Musiki Vakfı başta olmak üzere diğer STK'lar ile de çalışmalar sürdürülmüştür.

Enformasyon çağında yaşıyoruz ve bu alandaki olağanüstü hızla yaşanan gelişmeler kültürel-sanatsal alandaki yayınları ve etkinlikleri dijital platformlara kaydırıyor. Bu yönde bir çalışmanız var mıdır?

EYSAM olarak içeride yaptığımız tüm çalışmalar aynı zamanda dijital arşiv programımız Arşiv Yönetim Sistemi yazılım programı olan AYS üzerinde işlenip, kayıt altına alınmaktadır. Yine faaliyet anlamında kullanıcıların, araştırmacıların bilgi ve belgeye erişmesi, işlerini kolaylaştırmak için bir Dijital Aksiyon Planı hazırladık. Temel amacımız EYSAM'ın tüm aktivitelerinin dijital ortama taşınarak her zaman ve her yerde ulaşılabilirliliğini sağlamak.

İçinde bulunduğumuz salgın sürecinde yeni nesil içeriklerin EYSAM tarafından üretimini sağlamak için dijital dünyanın tüm imkanlarını proje kapsamında kullanmak için bu aksiyon planını uygulamaya aldık. Yeni arayüzlü dünyadaki örnekleri baz alınarak baştan tasarladığımız köklü bir içerik değişimi beraberinde getiren web sitesini (www.eysam.org) hazırlıyoruz. Yine sosyal medya mecraları, canlı yayınlar, Google books ve dergilikler, Podcast, Youtube/Eysam gibi ağlarda da içerik yönetimi oluşturmayı başlattık.

EYSAM binası (eski hali)

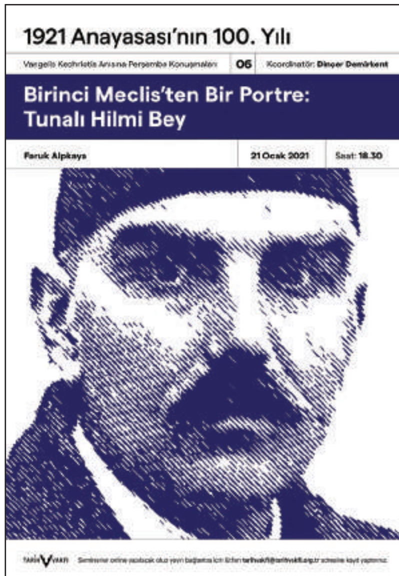
EYSAM binası

2021'de 30. Yaşını kutlayacak Vakfımız, yeni yılın ilk ayını da üretici ve aktif bir şekilde geçirdi.

Yeni yılın ilk etkinliği 5 Ocak 2021 Salı günü saat 18:00'de uzaktan erişimle gerçekleştirilen, "Osmanlı'da Vebanın Tarihini Anlamak Neden Önemli?" başlığıyla Nükhet Varlık'ın konuşması oldu. Tarih Vakfı ile Koç Üniversitesi ANAMED Kütüphanesi ortaklığında ve Ayşe Ozil'in koordinatörlüğünde düzenlenen Kütüphane Konuşmaları'nın bu bölümünde Nükhet Varlık Akdeniz Dünyası'nda ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600 (Kitap Yayınevi, 2017) ve yeni hazırlamakta olduğu "Plagued Legacies: Rethinking Black Death Narratives" başlıklı çalışmalarından yola çıkarak yeni pandemiler üzerine nasıl düşündüğümüzü ve dolayısıyla onlarla nasıl mücadele ettiğimizi şekillendirmeye devam eden geçmiş vebaların uzun soluklu miraslarını değerlendirdi.

"Ankara Tartışmaları" da uzaktan erişimle, online ortamda Ocak ayında da devam etti. Tarih Vakfı Ankara tarafından düzenlenen Ankara Tartışmaları'nın dördüncü toplantısı Dr. Reyhan Ünal Çınar'ın "Ecdadın İcadı: AKP İktidarında Bellek Mücadelesi " başlıklı sunumuyla 8 Ocak Cuma günü saat 18:30 gerçekleşti.

Dr. Dinçer Demirkent'in koordinatörlüğünde, 2020 Güz – 2021 Bahar döneminde "1921 Anayasası'nın 100. Yılı" temasıyla gerçekleşen Vangelis Kechriotis Anısına Perşembe Konuşmaları seminer dizisinin Ocak ayı konukları ise "Birinci Meclis, Halkçılık Programı ve Bolşevizm" başlığıyla Emel Akal ve "Birinci Meclis'ten Bir Portre: Tunalı Hilmi Bey" başlığıyla Faruk Alpkaya oldu.

Tarih Vakfı ile Bursa Nilüfer Belediyesi ortaklığında düzenlenen Tarih Buluşmaları'nın bu ayki konuğu ise Prof. Dr. Sibel İnceoğlu ve Doç. Dr. Murat Sevinç oldu. Konuklarımızın "100. Yılında 1921 Anayasası" başlıklı sunumları ise 26 Ocak 2021 Salı günü saat 21:00'de online olarak gerçekleşti.

Tarih Vakfı ile Eskişehir Tepebaşı Belediyesi ortaklığında düzenlenen Tarih Konuşmaları da uzaktan erişim ile devam etti. Dinçer Demirkent'in katılımıyla "Tarih Konuşmaları" serisi altında gerçekleştirilen "1921 Anayasasının 100. Yılında Anayasa Tarihimiz" başlıklı söyleşi Av. Hüseyin Akçar moderatörlüğünde 28 Ocak 2021 saat 19.00'da online olarak izleyici ve dinleyicileriyle buluştu.

Yeni yılın ilk sürprizleri ise Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nın 2 yeni kitabı oldu. Claude Cahen'in "*Osmanlılardan Önce Anadolu*" kitabının altıncı baskısı Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan çıktı. 2000 yılında Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan ilk baskısını yapan Claude Cahen'in "*Osmanlılardan Önce Anadolu*" kitabı altıncı baskısıyla yeniden raflardaki yerini aldı.

M. Görkem Doğan'ın seksenlerdeki protesto döngüsünü anlamlandırmaya, anlatmaya ve deneyiminden ders çıkarmaya çalıştığı "*Neoliberalizm, İşçiler ve Direniş: Özal'a Karşı Geleneksel Sendikacılığın Mücadelesi (1986- 1991)*" başlıklı kitabı Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan çıktı.

Bu ay ayrıca, Yönetim Kurulu üyelerimizden Esra Ekşi, koordinatörlüğünü üstlendiği Yukarı Dicle Vadisi Somut Olmayan Kültürel Mirasını Koruma ve Farkındalık Yaratma Projesi hakkında yaptığı söyleşi ile 25 Ocak saat 19:00 da "Kültürel Miras Ve Koruma: Kimin İçin, Ne İçin" Programı'nda Prof. Dr. Asu Aksoy ve Yüksek mimar ve restorasyon uzmanı Burçin Altınsay'ın Açık Radyo'da konuğu oldu.

Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nın kitaplarını web sitemizden (www.tarihvakfi.org.tr) sipariş edebilirsiniz. Ayrıca, Tarih Dostumuz olarak da tüm yayınlarımızdan %50 indirim kazanabilirsiniz. (https://www.tarihvakfi.org.tr/tarih-dostu)

15 Aralık'ta Online olarak açtığımız dükkanımızda (www.tarihvakfi.org) t-shirt, defter, bez çanta ve kitap ayraçları gibi ürünlerimiz sizleri bekliyor. Ocak ayında bu ürün çeşitlerimize ayrıca yeni defterlerimiz de dahil oldu. Online Dükkanımıza sizleri bekliyoruz!

Tatavla Yangını ve Etkileri

ABDURRAHMAN KILIÇ

1929'DA ÇIKAN TATAVLA YANGINI, YANGININ SÖNDÜRÜLMESİ SÜRECİNDE VE ERTESİNDE YAŞANANLARLA ZAMANINDA ÇOKÇA KONUŞULMUŞTUR. YANGIN SONRASINDA FAİLLERE VE SEBEPLERE İLİŞKİN SORUŞTURMA İLE HARİKZEDELERE YARDIM ÇALIŞMALARI AÇISINDAN DA ÇARPICIDIR. ÖTESİNDE, TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİNİN UYGULANMASI İLE İLGİLİ SORUNLARIN DEVAM ETTİĞİ BİR DÖNEMDE, RUM NÜFUSUN YOĞUN YAŞADIĞI BİR SEMTTE GERÇEKLEŞMESİ POLİTİK TARTIŞMALARI DA BERABERİNDE GETİRMİŞTİR.

Soğuk bir gün. Zifiri karanlık. Tatavla sokakları ıssız. Çatılar kar, yollar çamur kaplı. 21 Ocak 1929. Günlerden Pazartesi. Saat 21:30 sıraları. Birden Aya Dimitri Kilisesi'nin çanları canhıraş çalmaya başlar, bir türlü susmaz. Ne olduğunu merak eden halk sokakları doldurur. Çanın sesi, rüzgârın uğultusu, köpeklerin uluması bir felaketin habercisi gibidir. Bu sırada Bakkal Yanni'nin evinde alevler görülür. Tatavla tulumbacıları ayaklanır. Tatavlalılar, beş yıl önce yasaklanan tulumbacı takımlarını henüz dağıtmamış. Hortumlar serilir, tulumbalar çalıştırılır. Tulumbacıların kendilerine güvenleri sonsuz. Ama yangın çok güçlü. Tulumbacılar yangını bastıramazlar, itfaiyeye haber verilir ama çok geç kalınmıştır. Ateş, ahşap ve rüzgâr çoktan bir araya gelmiştir. İtfaiyeye geç haber verilmesi, itfaiye ekiplerinden birinin Galata'daki başka bir yangında olması, yolların karlı, kaygan, havanın fırtınalı olması ve su bulunmaması nedeniyle itfaiye yangına istediği gibi müdahale edemez. İtfaiye çaresizdir. Yangın hızla yayılır ve kontrolden çıkar. Tatavla alevlere teslim olur. Yüzlerce ev yanar, binlerce kişi açıkta kalır.

1. GİRİŞ

Tatavla'da, yirminci yüzyılın ortalarına kadar, birkaç bina dışında binalar birbirine bitişik ahşap evlerden oluştuğundan çok sık yangınlar çıkmış ve semt büyük zarar görmüştür. Yalnız Osmanlı Dönemi'nde değil aynı zamanda Cumhuriyet Dönemi'nde de büyük yangınlar yaşanmıştır. Bu yangınlar içerisinde, felaket boyutunda yaşananı ve Tatavla'nın adının 'Kurtuluş' olarak değiştirilmesinde etkili olanı, 1929 yılında meydana geldi.

Tatavla (*Ta Taulon*) Rumca 'ahır' anlamındadır. Galata'daki Cenevizlilerin burada kurmuş oldukları ahırlar nedeniyle köyün adına Tatavla denilmiş ve 1929 yılında ismi Kurtuluş olarak değiştirilinceye değin öyle kalmıştır. Tersanede işçi olarak çalıştıkları için ilk sakinlerine "Tersaneliler" denilmiştir.[1] Tutsaklardan sonra, İstanbul'la ticaret yapan Sakız Adalılar da Tatavla bölgesine yerleştirilmiş[2] sayısız meyhaneleriyle hemen hemen tamamı Rumlardan oluşan bir Yunan mahallesi oluşmuştur.[3]

1.1 Yangının Başlaması ve Genişlemesi

Yangın, Hacı Ahmet Mahallesi Ayatanaş Sokağı'nda Demirci Aleko ile Bakkal Yanni'nin oturdukları kırk iki numaralı evde çıkmış. Yangın vatandaşlar tarafından görülmüş ve Tatavla tulumbacılarına haber ve-

1910'larda Dolapdere'den Tatavla'nın görünüşü
Orhan Türker, *Osmanlı İstanbul'undan Bir Köşe, Tatavla*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1998

Tatavla Tulumbacıları
Kurtuluş Aya Dimitri Vakfı Arşivi

rilmiş. Kiliseden sürekli çan çalınarak yangın mahalleye duyurulmaya çalışılmış. Tulumbacıların yangını söndüremeyeceği anlaşıldıktan sonra saat 10.05'de haber itfaiyeye haber verildiğine göre, yangın itfaiyeye haber verilmesinden yaklaşık yarım saat önce yani saat 9.30 sıralarında başlamıştır.

Yangın yerine itfaiye geldiğinde tulumbacıların hâlâ faaliyette olduğu görülmüş ve bir tulumbacının hortumu alınmış. Yangını semt sakinlerine haber vermek için sürekli çan çalınan Aya Dimitri Kilisesi'nde telefon olduğu halde yangın itfaiyeye geç ihbar edildiği ve itfaiye gelinceye kadar sekiz ev yandığı belirtilmiştir.[4] Yangının itfaiyeye geç haber verilmesinin nedeni tulumbacıların söndüreceğinin sanılması olarak düşünülmüştür.[5]

Yangın kısa sürede Ayatanaş Sokağı'ndan Kahyaleşki Mahallesine atlamış, oradan Tulumbacı Yokuşu'na geçmiş. İtfaiyeciler karlı tipili bir havada, iç içe ahşap binaların yer aldığı dar, dik ve bazıları merdivenli sokaklarda yangının söndürülmesi için cansiperane büyük çaba harcamışlar ama yeterli su bulamadıklarından söndürme çalışmaları başarısız kalmıştır. Rüzgârın tesiriyle uçuşan yanar haldeki tahtalar yangını genişletmiş, kollardan biri Pangaltı'dan Elmadağ'a ve oradan Dolapdere'ye, diğer kol ise Okmeydanı'na doğru ilerlemiş ve yangın geniş bir alana yayılmıştır. İtfaiyenin birkaç evi yıkması ve söndürme çabası yetersiz kalmış, yangın hızla genişlemiştir.

Rüzgârın sürüklediği kıvılcımların birkaç ayrı yerden yeni yangınlar başlatmasıyla Tatavla ateş topuna dönüşmüş. Çoluk çocuk herkesin feryadı, henüz uykudan uyanıp giyinmeğe bile vakit bulamayanların karlar üzerindeki hali, ağlayıp sızlayanlar, kaybettikleri yakınlarını arayanlar, boğucu duman içinde kaçacağı yolu şaşırıp yardım isteyenlerin çığlıkları çok elim bir manzara oluşturmuş. Yangın sırasında, Kalyopi ve Mari isminde iki kadın evlerinden gece kıyafetiyle sokağa fırlamışlar. Bazı vatandaşlar yangında kısmen yanmış, yaralılar hastaneye kaldırılmış. Yaralıların önemli bir kısmı Rum Hastanesi'ne yatırılmış. Yaşlılar, ebeveynini kaybeden çocuklar, soğuk alıp hastalananlar hastaneyi hıncahınç doldurmuşlar.

Yangının çıkış nedeni ile ilgili olarak ayrı bir soruşturma başlatılmış. İkinci Şube Müdürlüğü'nce yürütülen soruşturmada yangının çıktığı evin sahibi Yanni ile karısı Todora, kayınvalidesi Eleni, kayınpederi Aleko ve çırağı Yorgi'nin ifadelerine başvurulmuş. Alınan ifadelerden ve yapılan incelemelerden yangının ısınan soba borularının ahşap tavanı kızdırması sonucu çıktığı sonucuna varılmıştır. Dolapdere Zabıtası, sanıkları tespit için otuz kadar kişiyi sorguya çekmiştir. Tanıkların çoğu yangının soba borusundan çıktığını, borunun çatı arasından geçmesi dolayısıyla iki evin süratle tutuştuğunu söylemişlerdir.[6]

Bazı kimselerce yangının Bakkal Yanni'nin kaçak rakı kazanının patlaması sonucu çıktığı iddia edilmişse de kanıtlanamamıştır. Yangın çıkan evin sahibi Yanni önce ortadan kaybolmuşsa da sonra yakalanarak Dolapdere Karakoluna getirilerek sorgusu yapıldıktan sonra tevkif edilmiştir.[7] Mütevelli heyeti ve Terkos müdürü ifadeleri alınmak üzere savcılığa gönderilmiştir. Öte yandan yanan karakolda komiser muavini olan Yümni Efendi, Çatalca'da, diğer görevliler de başka karakollarda görevlendirilmiştir.[8]

1.2 İtfaiyenin Müdahalesi ve Yetersizliği

İtfaiye raporuna göre yangın Galata Kulesi'ne saat 22:03'te telefonla bildirilir ve kule anında Beyoğlu İtfaiye Grubuna haber verir. Fakat bu sırada Beyoğlu Grubunun her iki takımı da Galata Arkadi Sokağı'nda çıkan yangını söndürmekte olduğundan durum telefonla İstanbul (Fatih) grubuna bildirilir ve bu ekibin birinci takımı saat 22:06 da Tatavla'ya hareket eder. Bu sırada yangın büyür ve Galata Kulesi'nden de görülmeye başlar. Kule yangının büyük olduğunu merkeze bildirince İstanbul Grubunun ikinci takımı da Tatavla'ya yönlendirilir. Galata Arkadi Sokağı'ndaki yangın sönmek üzere olduğundan orada küçük bir müfreze bırakılarak Beyoğlu Grubu da Tatavla'ya gönderilir. Fatih Grubunun birinci takımı saat 22:25 de ve ikinci takımı da 22:28 de söndürme çalışmalarına başlar. Beyoğlu Grubu da de 22.30 da yangın yerine ulaşır.[9]

Eşyalarından bir kısmını kurtarabilen yangınzedeler (23 Ocak 1929)
Cengiz Kahraman, *İstanbul Kış Günlüğü, 1929 ve 1954*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015

Eşyalarından bir kısmını kurtarabilen yangınzedeler (23 Ocak 1929). Cengiz Kahraman, *İstanbul Kış Günlüğü, 1929 ve 1954*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015

İtfaiye yangın yerine ulaştığında ilk müdahaleyi arazözlerdeki su ile yapar. Arazözlerdeki suyun tükenişi, sarnıçlarda da suyun bulunmayışı ve Terkos'tan suyun gelmeyişi itfaiyeyi çaresiz bırakır. İtfaiyenin söndürmede ihmali olduğu ve geç kaldığı tartışılır. Buna karşılık İtfaiye Müdürü İhsan Bey yaptığı açıklamada, Tatavla yangınından evvel Galata'da Arkadi Sokağı'nda bir yangın olduğunu, buraya Beyoğlu İtfaiye Grubunu sevk ettiğini, ekip burada meşgul iken Tatavla Yangınının haber verildiğini, İstanbul Grubunu da Tatavla'ya sevk ettiğini, havanın karlı ve tipili olduğunu, yerlerin kaygan olduğunu, bu vaziyete rağmen grubun yangın yerine tam on beş dakikada ulaştıklarını, olay yerine varıldığında gerekli müdahalenin yapıldığını ama su bulamadıklarını, Terkos musluklarının kuru olduğunu belirtmiştir.[10]

Bu arada itfaiye, yangını durdurabileceği bir savunma hattı seçer. Kanca ve baltalarla yangının önü kesilmeye çalışılır. Ahşap yanarken genleştiği için bir mermi gibi fırlayan çiviler ve rüzgârın önüne kattığı kıvılcımlar yeni yangınlar çıkarır. Yangın itfaiyenin savunma hattını yarar ve itfaiye kurduğu ilk savunma hattını terk etmek zorunda kalır.

Değişik mahallelerde bulunan kuyu, sarnıç ve birikinti sulardan ve Tatavla Polis Karakolu'nun yanındaki sarnıçtan yangın yerine arazözlerle su taşınarak yangın bastırılmaya çalışılır. Taşıma suyla söndürülmeye çalışıldığından sadece iki koldan su işlenebilir. Tahrip müfrezesine de, yeni savunma hattının dışına sıçrayan kıvılcımların tutuşturduğu bazı binaları balta ve kancayla yıkma görevi verilir.

Gece 04:30 sıralarında, yangının azaldığı düşünülürken rüzgârla savrulan kıvılcımlar bazı mahalleleri yeniden tutuşturur ve yangın yeniden şiddetlenir. Yangının bir kolu Karadere'ye, bir kolu da Yenişehir'e dayanır.[11] İstanbul Grubundan bir motopomp yangının doğu tarafına ve Beyoğlu Grubundan bir motopompla bir arazöz de Kasımpaşa tarafına gönderilir. Beyoğlu ve Üsküdar grupları, yeni yerlerine gidip konuşlanıncaya kadar yangın iki sokağı da yakar.

Alçak kottaki Dolapdere'de su basıncı yüksek olduğundan, altı yüz metre uzaklıktaki Dolapdere Meydanı'ndaki musluktan yararlanılması düşünülür. Arazözlerden biri bu musluğa sarnıç edilerek diğer arazözlerle su yetiştirilmesine çalışılır. Musluğun bulunduğu yerden yangın yerine kadar olan dik, bozuk, dar yollar kuru havalarda bile güçlükle geçildiğinden, buzlu ve karlı havada su taşımak kolay olmaz, yollar kaygandır. İtfaiyeciler karanlıkta buz gibi havada çamurlu yollarda cansiperane uğraşır.

İtfaiyeciler, rüzgârla tipi halinde uçuşan kıvılcımların ve mermi gibi savrulan çivilerin altında, hayatlarını hiçe sayarcasına tehlikelerle boğuşarak çalışır, izinli olan elliden fazla itfaiyeci kötü hava şartlarında arkadaşlarına yardım için yangın söndürmeye gelir. Yangın söndürme sırasında Beyoğlu İtfaiye Grubundan bir kişi ağır şekilde yaralanır ve yine bu gruptan on yedi, İstanbul İtfaiye Grubundan on beş kişi ile beş âmir, kıvılcımların ve sıcaklığın etkisiyle gözlerinden rahatsızlanır, bazıları hastaneye kaldırılır ve daha az etkilenenler istirahate sevk edilir.[12]

İtfaiye, kolordu kumandanı Şükrü Naili Paşa'dan tahrip müfrezesi göndermesi istenir ve bir buçuk saat sonra gelen istihkâm tahrip ekibi ile beşinci alaydan bir bölük yıkımlara başlar. Rüzgârın estiği yöne göre yangının yayılma ihtimali olan evler baltalarla tahrip edilir. Son savunma hattı olan Papazoğlu Sokağı'nda saat 8:00'de, itfaiye ve tahrip ekipleri tarafından yangının önü tamamıyla kesilir. Böylece başlamasından on saat sonra yangının yayılması durdurulmuş olur.

Yangında Kavarma, Direkçi Başı, Sarı Aleksi, Yeni Mahalle, Çerkeş, Çeşme Meydanı, Fırın sokakları tamamen kül olur. Tatavla Karakolu, Rum Hayırperver Kulübü, Rum Mektebi, iki kilise, papazların ikamet et-

tikleri binalar tamamen, Rize Sokağı kısmen yanar.[13] Dolapdere Karakolun'un hazırladığı rapora göre; iki yüz on iki ev, on yedi dükkân, bir eczane bir karakol yanmıştır. Okul, kilise, spor kulübü gibi önemli binalar kurtarılmıştır.[14]

İtfaiyenin durumu ile ilgili 23 Ocak 1929'da toplanan Belediye Meclisi, itfaiyenin çağdaş araçlarla donatılmasını ve yangında ağır yaralanan beş itfaiye erinin ödüllendirilmesini kararlaştırmış, ayrıca yangında görevli olmadıkları halde gece yangın yerine yardıma gelen elli itfaiye erinin de ödüllendireceğini açıklamıştır.

HARİKZEDELERE CEMİYET YARDIMLARI

2.1 Hilâliahmer (Kızılay) Yardımları

Dâhiliye Vekâleti, Tatavla Yangınından sonra İstanbul Vilayetine bir telgraf göndererek yangında zarar görenlere çabuk ve kestirme yardımlarda bulunulmasını ve itfaiyecilerden yaralananlara mükâfat verilmesini emreder.[15] Bunun üzerine İstanbul Valiliği'nden yayınlanan bir tebliğde Hilâliahmer merkezinde bir yardım komitesi kurulduğunu, iane (yardım) kanununa göre, bu komitenin dışında harekete geçilmemesi ve yardım için toplanan paraların mutlaka bu komite aracılığıyla dağıtımının gerektiği, bütün yardımların bu komite tarafından yapılacağını bildirir. Komite; Hilâliahmer Reisi Ali Paşa başkanlığında, belediye üyesi Abdülkadir Ziya, Beyoğlu Hilâliahmer Şubesi Reisi Şükrü Bey ile yanan mahallelerin muhtarlarından oluşturulmuş ve felaketzedelere yardım yapmak isteyenlerin yardımlarını bu komiteye göndermelerini, bunun dışında yardım toplamanın yasa dışı olduğunu açıklamıştır.[16]

Yanan evlerin yaklaşık yüzde doksanı Rum ve Ermeni evleri olduğundan harikzedeler diğer Rum ve Ermeni evlerine yerleşmiştir. Yangından hemen sonra Hilâliahmer yardımlara başlamış, yangında zarar gören beş yüz kişi Hilâliahmer tarafından verilen erzak ile geçimlerini sağlamıştır. Bunlara ekmek, peynir, zeytin ve şeker dağıtılmış, çocuklara elbise, eşyasız kalanlara yatak ve yorgan verilmiştir. Hilâliahmer Cemiyeti Reisi Ali Paşa yardımlarla bilhassa ilgilenmiş, yanında kâtibi Akil Bey olduğu halde sabah 09.30'da Tatavla'ya gitmiş ve yapılacak yardımın şeklini ve yardıma muhtaç olanları belirlemiştir. Hilâliahmer Cemiyeti maddi yardımların yanı sıra açıkta kalanlar için büyük ve korunaklı çadırlar da hazırlamıştır.[17]

Havaların çok soğuk olması nedeniyle yakacak dağıtımına öncelik verilmiştir. Her aileye birer teneke kömür verilerek dağıtımın devam etmesi kararlaştırılır. Ayrıca yangında eşyası yananlara ve fakir olanlara da birer veya ikişer battaniye ve yorgan, ihtiyacı olanlara da elbise, ayakkabı, çamaşır dağıtımı yapılmıştır. Dağıtımın haksızlığa yol açmaması için muhtarların düzenlediği defterlere göre hareket edilmiştir. Ayrıca, Hilâliahmer her gün beş yüz kişiye ekmek ve sıcak helva dağıtmıştır. Harikzedeler, Hilâliahmer'in ve şehrin gösterdiği bu yardımseverlikten duydukları memnuniyeti bizzat Hilâliahmer Başkanı Ali Paşa'ya iletmiştir. Tatavla harikzedeleri için Şehremaneti de 5000 Lira tahsis etmiş, Beyoğlu Belediyesi'ndeki komisyonun topladığı yardımlar da önemli miktara ulaşmıştır.[18]

2.2 Rum Patrikhanesi Yardımları

Rum Patrikhanesi Sen Sinod Meclisi de yangından zarar görenlere kendi kaynaklarından yardım yapmıştır. Patrikhane 1000 Lira tahsis etmiş, patrikhane çalışanlarından maaşları yüz liradan fazla olanların maaşlarının yüzde onunu, yüz liradan az olanların yüzde beşini yardım olarak kesmeye karar vermiştir.[19]

Yangın sonucu yaralananlar, hastalar, sakatlar, ihtiyarlar, ebeveynlerini kaybeden çocuklar ve soğuktan hastalananlar Rum Hastanesi'ne yatırılmış. Yardım çalışmalarının en önemli bölümünü yangında zarar görenler için toplanan yardımlar oluşturmuş, yanan bölgede ikamet eden Rum harikzedeler için yardım toplanmaya başlanmıştır. Yangın sonrasında harikzedelerin bir kısmı evlere, bir kısmı Tatavla'daki kız mektebine yerleştirilmiştir. Belediye ekmek

Yangın sonrası kalıntıları inceleyen itfaiye erleri (22 Ocak 1929)
Cengiz Kahraman, *İstanbul Kış Günlüğü, 1929 ve 1954*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015

Hilâliahmer Cemiyeti'nden yiyecek yardımı alan harikzedeler (28 Ocak 1929)
Cengiz Kahraman, *İstanbul Kış Günlüğü, 1929 ve 1954*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015

dağıtmış ve polisçe korunan eşyalar harikzedelere teslim edilmiştir. Patrikhane'nin yardım toplamaya başlaması ile birlikte Rum tüccarlar yangından etkilenenlere nakdi ve ayni yardıma başlamışlar. Patrikhane bununla yetinmemiş, Türkiye dışındaki Rum zenginlerine, özellikle milyoner Zaharof'a telgraf çekerek yardım talep etmiştir.[20]

Tatavla Yangını için Üsküdarlı Vasilyos yazdığı destanda suyun bulunmadığını belirtmiştir. Yazdığı uzun destanın parasının yangında mağdur olan Rumlara verileceğini söyleyerek beş kuruşa satmaya başlamıştır.[21]

2.3 İngiliz Elçisi ve Eşinin Yardımı

Bazı gazeteler, İngiliz Elçisi Sir George Clark'ın, Tatavla'da yangın yerine giderek yangında zarar görenlere bir ihtiyaçları olup olmadığını sorduğunu ve Rum Papazla görüştüğünü yazmış hatta Akşam Gazetesi'nde "İngiliz Sefiri, Türkiye unsurları arasına nifak mı sokmak istiyor" diye bir ifadenin yer alması üzerine, Elçi açıklama yapmış, Tatavla'ya yangın yerine gitmediğini, hatta Tatavla'nın nerede olduğunu bile bilmediğini ve Rum papazla konuşmadığını belirtmiştir.[22] Ancak bir gün sonra yaptığı açıklamada, "Özellikle dünyanın en az arzu ettiği bir şey varsa o da Türkiye'de yaşayan unsurlar arasına bir ihtilaf sokmak ve memleketin dâhili işlerine karışmaktır. Şurası doğrudur ki, otomobilim Kurtuluş'a gitmiştir. Felâket karşısında pek ziyade hislenen eşim sabah erkenden ve asla haberim olmadan yangın yerine giderek açıkta kalan zavallılarla meşgul olmuş ve bazı ecnebi hanımlarla birlik olarak yardım parası toplamışlar. Bu hanımlar İstanbul Belediyesi'yle ve Hilâliahmer'le temasa girmişler ve paraları dağıtmak üzere komite teşkil etmiştir. Emin olabilirsiniz ki, Türkiye'deki vazifem iki memleket arasına şüphe sokmak değil, dostluk hislerini kuvvetlendirmektir" demiştir.[23] Yunanistan'la mübadeleden kaynaklanan sorunların çözülmeye çalışıldığı, politik gerilimli bir ortamda İngiltere, Türklerin tepkisini çekmemeyi tercih etmiş olabilir.

Yangın mahalline giden elçinin eşi aynı zamanda bankaları ve bazı işletmeleri dolaşarak yardım toplamış, Hilâliahmer Reisi Ali Paşa'ya giderek yardımların dağıtılmasını görüşmüştür. Toplanan miktar 1700 Lira civarında olmuştur. Ali Paşa, İngiliz Elçinin eşinin topladığı parayla Hereke Fabrikası'ndan yarı fiyatına battaniye almış ve dağıtmıştır.[24]

3. YANGININ BÜYÜMESİNDEN SORUMLU TUTULANLAR

3.1. Tatavla Tulumbacıları

Yangından sonra, vilayet yetkilileri yaptıkları açıklamada, Tatavla Tulumbacılarının menfaat sağlamak için veya itfaiyeyi küçümsemek maksadıyla ihbarda bulunmayıp yangını kendilerinin söndürmeye kalktıkları, Aya Dimitri Kilisesi'nin yangını duyurmak için devamlı çan çalıp halkı uyardığı sırada, telefon olduğu halde tulumbacıların itfaiyeye ihbarda bulunmadığı, yangını kendi mahalle tulumbacılarının söndürmesini arzulamış olabilecekleri belirtilmiştir. Yangından bir gün önce yine Tatavla'da çıkan bir yangının itfaiyeye haber verilmediği ve mahalle tulumbacıları tarafından söndürüldüğü de eklenmiştir.[25] İtfaiye raporunda, itfaiye yangın yerine geldiği sırada, Tatavla Tulumbacılarının bazı yangın musluklarını kısmen açtıkları ve kısmen de açmakta olduklarının görüldüğü belirtilmiştir.[26]

İtfaiye gelmeden söndürebileceklerini düşünerek yangına müdahale ettikleri ve itfaiyeye haber vermedikleri iddia edilen Tatavla Tulumbacıları, İstanbul tulumbacıları içerisinde en ünlülerindendir. Tulumbacı kartpostallarındaki görüntülerin çoğunluğu Tatavla Tulumbacılarıdır. Yangın söndürmedeki başarılarıyla bilinirler.[27] Birçok yangını daha başlangıç aşamasında söndürmüşlerdir. Tulumbacılık 1924 yılında yasaklanmasına rağmen 1929 Tatavla büyük yangınına Tatavla Tulumbacıları başlangıçta müdahale etmiştir. Bu nedenle yasaklamaya karşı bir direnç oluşturdukları ve eski geleneği sürdürmeyi arzulamış olabilecekleri düşünülebilir.

Hristodulu, Tatavla Tulumbacılarının resmi olarak on altı kişiden oluştuğunu, ancak yangın söndürme sırasında bu gruba, yangın söndürmek gibi tehlikeli ve zor bir işin altından kalkmak için canla başla uğraşan başka bir grubu oluşturan, güçlü, gürbüz amatörlerin de katıldığını yazmaktadır.[28] Aynı zamanda, yangınların tespiti, sınırlandırılması ve söndürülmesi için, merkezi yönetime bağlı, gerekli yangın söndürme teçhizatına sahip ve yeterince suya erişimi kolay, iyi örgütlenmiş İstanbul itfaiye teşkilatının olduğunu ve habersiz tatbikatlar yapıldığını da belirtmektedir.

Tatavla Yangını sonrasında yardım için gelenler çalışmaları izliyor
Cengiz Kahraman, *İstanbul Kış Günlüğü, 1929 ve 1954*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015

Tatavla Tulumbacılarının meskenlerini, giysilerini, yakacak odunlarını ve masraflarını kilise karşılıyordu. Yangın haricindeki zamanlarında ise tulumbacılar, ev taşınmaları sırasında hamallık, mezar kazıcılığı, küçük tüccarlık (balık, yoğurt satışı), sokak müzisyenliği ve laternacılık yapıyorlardı. Bayramlarda ve özel günlerde Tatavla sakinlerinden harçlık alıyorlardı.[29]

Tatavla Yangını ile ilgili olarak yangına ilk müdahaleyi yapan ve mahalle tulumbasını kullanan Rum tulumbacılar da 24 Ocak'ta sorgulanmıştır. Tulumbacılar ilk tedbir olarak tulumbayı çıkardıklarını, yangının itfaiyeye haber verilip verilmediğini bilmediklerini söylemişlerdir. Tulumbacılar 29 Ocak'ta serbest bırakılmışlardır.[30]

3.2. Tatavla Mütevelli Heyeti

Tatavla yangınını geç haber verdikleri gerekçesiyle Tatavla Mütevelli Heyeti nezaret altına alınmış, öbürsü gün kefaletle serbest bırakılan mütevelli heyeti daha sonra yeniden polis müdürlüğüne çağrılmış ve sorgularına devam edilmiş.[31] Üyelerin bazıları olay yerine geldikleri zaman yangının haber verilmiş olduğunu, bazıları da haber verildiğini zannettiklerini belirtmişler. Yapılan soruşturmada Rumların evvela kendi cihazları ve adamlarıyla yangını söndürmeye çalıştıkları, fakat başaramayınca itfaiyeye haber vermek zorunda kaldıkları, Mütevelli Heyetinin yangını yirmi beş dakika geç haber verdiği anlaşılmıştır. Soruşturmanın sonunda Rum heyetine bu yangına dair açık bir sorumluluk yüklenmemiştir.[32]

3.3.Terkos İdaresi[33]

Yangının büyümesine Terkos İdaresi'nin suyu geç yönlendirmesinin sebep olduğunun iddia edilmesi üzerine, İçişleri Bakanlığı, İstanbul Valisi Muhittin Bey'e emir vererek, Terkos İdaresi'nin yangının büyümesine sebep olan sorumlu müdürleri hakkında, gerekirse tutuklu olarak araştırma ve kovuşturma yapılarak mutlaka adliyeye gönderilmelerini, araştırmanın bir an evvel neticelendirilmesini, araştırmadan ve sonucundan Bakanlığa haber verilmesini istemiştir.[34]

Yangınla ilgili soruşturma hemen başlatılmış ve Tatavla Yangınında sorumlulukları olduğu gerekçesiyle Terkos İdaresi Müdürü Mösyö Castelno, 25.1.1929 tarihinde nezaret altına alınmış. Bir gün sonra nezaretten bırakılmış. Suyun verilmediği ile ilgili olarak polis idaresi ve yangın mahallesindeki mahalle heyetinin birer tutanak tuttuğu görülmüş ve Terkos Müdürü, şirketin yangının başlamasından bir buçuk saat geç su vermesinden sorumlu tutulmuş. Bu arada Fransa Konsolosu da vilayeti ziyaret ederek bilgi almıştır.

Vali ve Belediye Reisi Muhiddin Bey, yangın yerini gezdikten sonra yaptığı açıklamada: "Tahkikat yapılıyor. Terkos Müdürünün de çağırılmasını emrettim. Yangına sebebiyet verenler ve suçu görülenler cezaya çarptırılacaklardır. Terkos Şirketi yangına su vermek mecburiyetinde olmadığını iddia ediyormuş, su vermeye mecbur değil de İstanbul'u yakmaya mı mezundur. İki milyonluk servet birkaç saat içinde mahvoluyor da şirket duruyor. Vazifesi nedir öyleyse" demiştir.[35]

Terkos İdaresinin su vermediği iddialarına karşın Mösyo Castelno "Yangında suyun çabuk bulunmaması harik (yangın) musluklarının kar altında kalmasından ileri gelmiştir. Mamafih, mukavele mucibince kumpanya yangınlarda su vermek mecburiyetinde değildir. Ancak yeni mukavele kabul olunursa bu mükellefiyeti üzerimize almış olacağız. Kumpanyanın kayıt aletleri suyun o gece bol olduğunu ispat ediyor. Fakat hep mesuliyeti bize atfetmek kolaydır. Şirketin imtiyazının bitmesine yirmi dokuz sene vardır. Mukavele ahkâmına riayet ediyoruz. Bunun için daha evvel fesih olamaz. Emanetin bu işi bizden satın alması ancak dört sene sonra mümkün olabilir. Hükümete mukavelenin temdidi (uzatılması) için yapılan müzakere itilafla (anlaşmayla) neticelenirse altı ay zarfında şehre bol bol su isale edilebilecektir, bu işe iki milyon lira sarf etmeğe hazırız. Bu hususta Emanetin de iştiraki kabildir" açıklamasını yapmıştır.[36] Ayrıca sorgusunda, yangın sırasında Terkos borularında su bulunduğunu fenni âletlerle ispat edeceğini iddia etmiştir. Yangın sonrasında zarara uğramış sigorta şirketleri de Terkos aleyhine dava açmaya karar vermiştir.

Yangından bir hafta sonra polis soruşturması bitmiş ve Polis Müdürü Şerif Bey, soruşturmanın devam ettiğini, mütevelli heyetinin yangını geç haber verdiğini ve yangın musluklarında su bulunmadığının açıklığa kavuştuğunu, Terkos İdaresi'nin suyu geç verdiğinin kesinlik kazandığını açıklamıştır. Telefon memurelerinin telefona geç cevap verdikleri konusuysa ciddi bulunmamıştır.[37]

Yangın sonrasında Terkos İdaresinin imtiyazının iptal edilmesiyle ilgili görüşler de dile getirilmiş, temel gerekçe olarak şirketin sağladığı suyun sağlıksız olması ve yangınlarla mücadele edecek kadar su sağlamaması gösterilmiştir. İstanbul'u bu baş belası şirketten kurtarılması bir vazife olarak görülmeye başlanır.[38] Belediye meclisi üyeleri Terkos İdaresini eleştirilerek "Terkos Şirketi İstanbul'u kül ediyor. Fakat sorun bile olmuyor. Biz şirketin mesul edilmesinden sarfı nazar ettik, hiç olmazsa şehri yakmasın, şehrin yanmasına sebep olmasın" diyerek şirketin yangınlardaki ihmalini açıkça dile getirmişlerdir.[39]

İstanbul Belediye Encümeni'nde de yangınla ilgili değerlendirme yapılmış ve tutanak hazırlanmıştır. Tutanakta; şebekeye verilen suyun sağlıklı olmadığı, şirketin yükümlülüklerini yerine getirmediği, pompaların yenilenmediği, suyun kirli ve içilemez olduğu, sağlığı tehdit ettiği, yeterli miktarda ve basınçta su verilmediğinden yangınların söndürülmesinin zorlaştığı, itfaiyeye dakikada en az 600 litre, daha çok da dakikada 1200 litre su verilmesi gerekirken kırk ve altmış milimetrelik borularla tulumbalara bile suyun yeterli olmadığı, şirket yangın musluklarına su vermediğinden İstanbul'u yangın yerine çevirdiği belirtilmiştir.[40]

Belediye, Terkos Şirketinin sözleşmesinin feshi için aslında Tatavla Yangınından önce girişim başlatmıştır. Bu amaçla Ankara'ya heyetler göndererek sonuç almaya ve şirketin yeni öneriler ile sözleşmesinin uzatılmasına engel olmaya çalışmış, fakat feshi yaptıramamıştır. Terkos şirketinin millileştirilmesinin gündeme gelmesinde yangının tetikleyici bir rolü olmuş, 1932 yılında Terkos imtiyazı hükümet tarafından satın alınarak işletmesi İstanbul Belediyesi'ne bağlı Sular İdaresi'ne verilmiştir.[41]

Tatavla tulumbacıları. Kurtuluş Aya Dimitri Vakfı Arşivi

4.TATAVLA YANGININın YANKILARI

Hiçbir yangın Tatavla Yangını kadar gündemde kalmamış, uluslararası boyut kazanmamıştır. Tatavla Yangınını farklı kılan, 1929 yılı Türk-Yunan nüfus mübadelesi uygulanması ile ilgili sorunların devam ettiği bir dönemde, bu semtte yoğun Rum nüfusunun yaşıyor olması ve yangında en fazla onların zarar görmesi nedeniyle Patrikhane'nin ve Yunanistan'ın olaya dâhil olmasıdır.

Yunan gazetelerinde Tatavla Yangınının kundakçılık olduğu şeklindeki haberlerin İstanbul'da yayınlanan Rumca gazetelerde de yer alması tepkiye neden olmuştur. Yunan ve Türk Halklarının zorunlu Mübadelesine İlişkin 30 Ocak 1923 tarihli protokolün iki tarafın kendileri açısından farklı yorumlamasının oluşturduğu sorun yangın sonrası yorumları da etkilemiştir.

Bazı Yunan kaynakları ise yangının fazla büyümeden söndürülmesi mümkün olduğu halde itfaiyenin kasıtlı olarak işi ağırdan aldığı, "Küçük Atina" dedikleri bu Rum semtini söndürmede istekli olmadıklarını iddia etmiştir. Gazeteler Tatavla'nın Helenizm ateşini söndürmeden devam ettiren, bu düşünceye sahip fidanlar yetiştiren ve milli karakterini ve rengini koruyan bir yer olması nedeniyle yanmasını üzüntüyle ve esefle karşılamışlardır. *Eleftheron Vima* Gazetesi Türk makamlarının, yangın karşısında büyük iyi niyet ve ilgi göstererek, yangın felaketzedeleri için tedbirler aldığını, yangından sağlam kalan evlerin, sokaklarda kalan kadın ve çocukları evlerinde misafir ettiklerini belirtmiştir.[42] *İkdam* Gazetesi de itfaiyenin emsali görülmemiş bir derecede çalıştığını, itfaiyecilerden birisinin mesanesi patlayarak öldüğünü beşinin ise gözlerinin esaslı şekilde hastalandığını yazmıştır.[43]

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yangının genişlemesinin ve söndürülmesinin uzun sürmesinin beş önemli nedeni bulunmaktadır. Bun-

lar: a) Binaların ahşap olması, b) İtfaiyenin olay yerine geç ulaşması, c) Hava şartlarının kötü olması, d) Yangının gece çıkmış olması, e) Yeterli su bulunmaması, f) İtfaiyenin araç-gereç ve personel bakımından yeterli olmamasıdır.

Ahşap binalarda meydana gelen yangınlarda, genleşen çivilerin bir mermi gibi diğer binalara giderek tutuşturması, yanmakta olan parçacıkların rüzgârda savrulması, yangının hızla genişlemesine neden olmaktadır. Özellikle sokakların dar, dik ve bazılarının merdivenli olması müdahaleyi güçleştirmiştir. Yangına ne kadar erken müdahale edilirse o kadar çabuk kontrol altına alınır ve söndürülür. "Tatavla Yangını"nda itfaiyeye geç haber verilmesinin yanında o sırada Beyoğlu İtfaiyesi'nin başka yangında bulunuyor olması, Fatih İtfaiyesi'nce de başlangıçta tam takım gönderilememesi müdahaleyi geciktirmiş ve yangın kontrolden çıkmıştır.

"Tatavla Yangını"nın kontrol altına alınamamasının nedenleri arasında en etkili olanı, hava şartlarının ve yangının başlangıç saatinin müdahale için uygun olmamasıdır. Yangın gece, çok rüzgârlı, karlı bir havada meydana gelmiştir. Gece karanlıkta ekiplerin konuşlandırılması, karlı ve dar sokaklarda su taşınması, ekiplerin uzun süre soğukta verimli çalışması kolay değildir. Rüzgârlı havada yangına tutulan suyun büyük kısmını rüzgâr savurur, ateşe isabet ettirilemez. Rüzgârın yönüne uygun müdahale yeri bulmak şansa bağlıdır. Hatta çoğu bölgede sokağa girmek bile mümkün olmaz. Bu şartlarda yangını kontrol altına almak çok zordur.

Genel değerlendirmek gerekirse, İstanbul'da su sorunu hiç bitmemiştir. En az bir arazöz su ile yangına gidilir. Yangın küçükse arazözlerdeki su yeterli olur veya birkaç tanker su taşıyarak yangın söndürülür. Yangın büyükse taşıma su ile söndürülmesi mümkün olmaz, bu durumda hidrant (yangın musluğu) sisteminden yararlanılır. Hidrantlarda su yoksa veya yeterli değilse, Sular İdaresi merkezini aranır. Sular İdaresi vanayı açacak görevliyi arar ve durumu açıklayarak bölgeye su verilmesini ister. Vana açılıncaya kadar geçen süre elemanların hızına, tecrübesine ve telefon hatlarının durumuna bağlıdır. Telekomünikasyon sistemlerinin gelişmediği 1980 yılı öncesinde, yangının oluşumundan vananın açılmasına kadar geçen süre hiçbir zaman yarım saatten daha kısa sürede olmazdı. Vana açıldıktan sonra suyun yangın yerine ulaşması da zaman alır. Yangın yeri yüksek noktadaysa bazen saatler sürebilir.

"Tatavla Yangını"nda suyun yangın yerine geç gelmesi fazla yadırganamaz. Haberleşme sistemi gelişmemiş olduğundan sular idaresine geç haber verilmesi, hava çok soğuk olduğundan boru içindeki suyun donması, düşük kotlardaki depolar dolmadan suyun yangının olduğu tepeye geç ulaşması gibi sebeplerden dolayı itfaiye su bulmakta zorlanmıştır. Boru çaplarının küçük, su debisinin yetersiz olduğu doğrudur fakat suyun yangın yerine geç gelmesi boru çapının küçük olması nedeniyle değildir. Terkos İdaresi tarafından normal zamanlarda yeterli su verilmemesi, su kalitesinin iyi olmaması gibi haklı sebeplerden dolayı sözleşmesinin iptal edilmesi istendiğinden iptal için Tatavla Yangını öne çıkarılmıştır.

Tulumbacılığın Türkiye'de Ağustos 1924'de yasaklanmasından sonra mahallelerdeki tulumbacılar yangına müdahale etmiyordu. Bununla beraber, bazı mahallelerde itfaiye gelinceye kadar ilk müdahaleyi gönüllü tulumbacıların yaptığı oluyordu. Yangına ilk müdahale önemli olduğundan günümüzdeki gönüllü itfaiyecilerin benzeri olan bu ekiplerin desteklenmesi gerekirdi. Tatavla Tulumbacılarının yangına ilk müdahaleyi yapması fevkalade doğrudur. Tulumbacılar yangını söndürecek diye düşünülüp itfaiyeye haber verilmemesi yanlıştır. Özellikle tulumbacıların sorguya çekilmesi kabul edilebilir bir uygulama değildir. Japonya, Almanya gibi ülkelerde çok sayıda gönüllü itfaiyeci görev yapmaktadır. Gönüllü itfaiyeciler yangına müdahale eder ve itfaiyeye haber verilir. Birçok yangın itfaiye gelinceye kadar söndürülmüş olur. Doğru olan, tulumbacıların yangına müdahale etmeleri, fakat mutlaka en başta itfaiyeye haber verilmesi ve itfaiye geldiğinde tüm yetki ve sorumluluğun itfaiyeye devredilmesidir.

DİPNOTLAR

1 Hristodulu, Melisinos; *Tatavla Tarihi*, Çeviren: Anna Maria Aslanoğlu ve Stefo Benlisoy, İstos Yayıncılık, s. 193, İstanbul, Ocak 2013.
2 Abacı, Panayot; "Kurtuluş", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5, s. 127, Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
3 Amics, Edmondo De; *İstanbul*, Çeviren: Sevinç Tezcan Yanar, Pegasus Yayınları, s. 70, İstanbul, 2009.
4 *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Ocak 1929, 1. sayfa.
5 Özavcı, Tarık; İstanbul Yangınları, 1923-1965, *Türkiye Sigorta ve Reasürans Şirketleri Birliği Yayınları*, s. 23, İstanbul, 1995.
6 *Milliyet Gazetesi*, 23 Ocak 1929, 1. sayfa.
7 *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Ocak 1929, 1. sayfa.
8 *Son Saat Gazetesi*, 1 Şubat 1929.
9 Özavcı, Tarık; *A.g.e.*, s. 22.
10 *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Ocak 1929, 3. sayfa.
11 *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Ocak 1929, 3. sayfa.
12 Özavcı, Tarık; *A.g.e.*, s. 22.
13 *Akşam Gazetesi*, 23 Ocak 1929, 3. sayfa.
14 *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Ocak 1929, 6. sayfa.
15 *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Ocak 1929, 8. sayfa.
16 *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Ocak 1929, 6. sayfa.
17 *Milliyet Gazetesi*, 23 Ocak 1929, 1. sayfa.
18 *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Şubat 1929, 3. sayfa.
19 *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Ocak 1929, 6. sayfa.
20 *Cumhuriyet Gazetesi*, 24 Ocak 1929, 2. sayfa.
21 Kahraman, Cengiz; *İstanbul Kış Günlüğü, 1929 ve 1954*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mart 2015, s. 91.
22 *Cumhuriyet Gazetesi*, 26 Ocak 1929, 1. sayfa.
23 *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Ocak 1929, 1. sayfa.
24 *Son Saat Gazetesi*, 27 Ocak 1929, 1. sayfa.
25 *Cumhuriyet Gazetesi*, 24 Kânunusani 1929, 2. sayfa.
26 Özavcı, Tarık; *A.g.e.*, s. 22.
27 Abacı, Panayot; "Kurtuluş", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5, s. 127, Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
28 Hristodulu, Melisinos; *A.g.e.*, s.59
29 Hristodulu, Melisinos; *A.g.e.*, s. 67.
30 *Cumhuriyet Gazetesi*, 28 Kânunusani 1929, 5. sayfa.
31 *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Ocak 1929.
32 *Cumhuriyet Gazetesi*, 29 Ocak 1929, 1. sayfa.
33 Terkos İdaresi (Dersaadet Anonim Su Şirketi, Cumhuriyet dönemindeki adı İstanbul Türk Anonim Su Şirketi), şehre su getirmesi düşünülerek 1874 yılında bir yabancı şirketi temsilen Hariciye Teşrifatçısı Kamil ve Mühendis Terno adına kırk yıl süreli imtiyazın verilmesi ile kurulmuştur. 1887 yılındaki mukavele ile imtiyaz süresi 1882 yılından geçerli olmak üzere yetmiş beş yıla çıkarılmıştır. Şirket bu imtiyaza karşılık şu kararı almıştır: "Beylik hastanelerle kışlalara ve mekteplere her gün muayyen miktarda, şehir içinde tesis edilecek 12 çeşmeye ve yangınlara lüzumu kadar parasız su verme şartı ile suyun halka satılmasını yapacaktır." Kayam, Cevahir; "Bir Yangının Ortaya Çıkardığı Siyasî ve İktisadî Sorunlar: Tatavla 1929", *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Atatürk Kültür Merkezi, Bildiriler I*, s. 664, Ankara, 2009.
34 *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Ocak 1929, 5. sayfa.
35 *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Ocak 1929, 6. sayfa.
36 *Milliyet Gazetesi*, 23 Ocak 1929, 1. sayfa.
37 *Akşam Gazetesi*, 28 Ocak 1929, 1. sayfa.
38 *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Şubat 1929, 1. sayfa.
39 *Cumhuriyet Gazetesi*, 30 Kasım 1929, 3. Sayfa.
40 *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Ocak 1930, 3. sayfa.
41 Kayam, Cevahir; *A.g.e.*, s. 667.
42 Türker, Orhan; Türker, *Osmanlı İstanbul'undan Bir Köşe, Tatavla*, Sel Yayıncılık, s. 104.
43 Türker, Orhan; *A.g.e.*, s. 103.

Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye Sovyetler Birliği İlişkilerinin Kayıp Halkası: Arcos Anonim Şirketi

ERDAL BİLGİÇ

YAZI ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE SOVYETLER BİRLİĞİ TÜRKİYE TICARİ İLİŞKİSİNİ, TÜRKİYE'YE GÖNDERİLEN SOVYET DİPLOMAT ARALOV ŞAHSINDA VE ARCOS ANONİM ŞİRKETİ ÜZERİNDEN ELE ALMAKTADIR.

Sovyetler Birliği ve Türkiye ilişkilerini inceleyen çalışmalar genelde Kurtuluş Savaşı yıllarında yapılan para ve silah yardımları ayrıca Bolşevikler ve Kemalistler arasındaki siyasi ve kültürel bağlantılar üzerine kurgulanmaktadır. Türkçe tarih literatüründe üretilen ve genelde birbirinin tekrarı olan bu metinler iki ülke arasındaki ticari ilişkilerden ya hiç söz etmemekte, ya birkaç cümle ile tanımlamakta ya da rakamlara indirgeyerek ayrıntısına girmemektedir.[1] Ayrıntılı olarak bir ekonomik ilişkiler ve iktisat tarihi anlatısı kurgulanamamasının en önemli nedeni ise Türkiye'deki halihazırda ulaşıma açık olan arşivlerde bulunan belgelerin bir bütünlük arz etmemesidir. Rusya Federasyonu arşivleri ise iki savaş arası dönemde iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin anlatılmasını Sovyetler tarafından oluşturulan dış ticaret kurumları üzerinden mümkün kılmaktadır. Bu kurumların en önemlisi ise 1927 yılına kadar İstanbul'da faaliyet gösteren Arcos'tur.

Semyon I. Aralov

Sovyetler Birliği'nin dış ticaret örgütlenmesinin Türkiye ile olan ithalat ve ihracatı 1920'li yılların başlarında Karadeniz'in karşılıklı iki kıyısı arasında dağınık bir şekilde birçok Sovyet kurumunun birbirinden haberi olmadan, tek bir organizasyonun olmadığı ve Türk tüccarlarının da yelkenli gemilerle Sovyet liman kentlerinde kendi çabalarıyla yürüttüğü bir vaziyette devam etmekteydi.[2] Türk yelkenlileri Karadeniz kıyılarında bulunan Sovyet liman kentlerinde ürünlerini Sovyet malları ile takas ediyorlardı.[3] Bu yolla 1921 yılının Ocak ve Eylül ayları arasında Sovyetler Türkiye'ye 5.500 ton yani 2.300.000 rublelik ihracat yaparken 2.200 ton yani 1.300.000 rublelik ithalat yapmıştı.[4]

İki ülke arasındaki dış ticaret bu şekilde devam ederken Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile olan dış ticaretinin organizasyonun yeniden yapılanması ve Türk hükümeti ile ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi adına Sovyet elçisi S. İ. Aralov'a Türkiye'de aynı zamanda Halkların Dış Ticaret Bakanlığı (HDTB) yetkilisi gibi davranma salahiyeti verilmişti. Ekim 1921 tarihinde bu göreve atanan Aralov hem büyükelçilik hem de ticaret temsilciliği sorumlusu olarak gönderilen ilk Sovyet diplomattır.[5] Aralov Türkiye'ye varmasının ardından Sovyet ticaret kurumları arasında koordinasyonun kurulması, dağınıklığın giderilmesi ve Sovyetlerin Anadolu ile olan dış ticaretinin daha iyi hale gelmesi için çalışmalarına başlamıştır.[6] Aralov'un beraberinde Sovyetlerden getirdiği sembolik Sovyet ürünleri ile Samsun'a varmasının ardından HDTB'na bağlı olan ticaret ofisleri açılmıştır. Ankara'da açılan ofiste sekiz adet Sovyet ticaret uzmanı görevlendirilmiştir.[7] Sonrasında ise Trabzon, İnebolu, Samsun ve Mersin ofisleri Ocak 1922 tarihine kadar açılmıştır. Aralov'un Türkiye'ye geliş amaçları arasında ekonomik ve ticaret anlaşmalarının imzalanmasına yönelik görüşmelerin başlatılması da vardır.[8]

1922 Eylül'ünde Yunanlılara karşı kesin zafer kazanınca Türk tarafının Sovyetlere karşı olan tavrı değişmeye başlamıştır. Bu değişim Sovyet ticaret

Rauf Orbay

kurumları üzerinde de hissedilmiştir. 24 Ekim 1922'de verilen notaya göre Türk tarafı Ankara'da bulunan Sovyet Dış Ticaret Temsilciliği'nin kapatılmasını istemiştir.[9] Türk hükümeti ülke topraklarında diğer devlet organları aracılığı ile kurulacak olan şirket ya da ticaret ile uğraşan ekonomik kurumları bir kapitülasyon baskısı olarak algılayacağını Sovyet tarafına bildirmiştir.[10] Sovyet ticaretinin Türkiye'de yasal zemine oturması için 1922 yılının Mayıs ayında Rauf Orbay, Aralov ile görüşmüş ancak ticaret temsilciliğinin Lozan Konferansı sonuçlanıncaya kadar özel statüde çalışmasına müsaade edilmemiştir. Aralov, ticaret temsilciliğinin Sovyet kanunlarına göre çalışması gerektiğini ve konunun konferans ile bir alakasını göremediklerini söylemiştir.[11] Türk Hükümetinin tutumu yüzünden Sovyet kurumlarının ticari temsilcilik altında çalışmasının bir manası kalmamıştır. Bu sıralarda Türkiye gazetelerinde Gülcemal isimli Türk bandıralı bir geminin Batum limanına yanaşıp mal boşaltmasına izin verilmemesinin haberi yayılınca Sovyetlerin Türkiye'den ithalat yapamayacağı korkusu tüccarlar arasında yayılmıştır. 1 Mart 1922'den itibaren Türk hükümeti bütün yabancı sermaye ve tüccarların Ekonomi Bakanlığı'na kayıt yaptırmasını zorunlu kılmıştır. Ankara'daki ticaret temsilciliğinin kapatılma tehlikesi böylelikle ortaya çıkmıştır.[12]

Sovyet Ticaret Temsilciliği'nin üzerindeki baskılar artınca Sovyet ticaret uzmanları Türkiye ile olan dış ticareti Türkiye kanunlarına uyumlu kılmak için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Çiçerin, 1 Mart 1922 tarihinde Aralov'a yazdığı mektubunda Türk tarafı ile ortak bir şirket kurulması fikrini ortaya atmıştır.[13] 25 Mart 1922 tarihinde Aralov ise farklı öneriler sunmuştur. Bunlardan en önemlisi iki ülke arasındaki dış ticaretin bir fon kurularak desteklenmesidir.[14] HDTB, Çiçerin'in ortak şirket kurulması önerisi üzerine bir takım çalışmalar başlatmış ancak bakanlığın Türkiye'de kurulacak bir şirkete ortak olmasına gelebilecek tepkilerden oldukça çekinmiştir. Bir diğer çözüm ise Moskova'da bulunan ve Sovyetlerin güvendiği Braun isimli bir Alman finansçı ile ortak bir şirket kurulmasıdır.[15] Bütün bu çözüm önerilerine karşın Sovyetler Birliği HDTB'nin İstanbul'da kurmuş olduğu Arcos anonim şirketinin altında kendi ithalat ve ihracat kurumlarını örgütleme kararı almıştır.

TÜRKİYE SOVYETLER BİRLİĞİ TİCARET İLİŞKİLERİNDE ARCOS ŞİRKETİNİN ROLÜ

Devrimin ardından Sovyet dış ticaret rejimi, imparatorluk döneminden kalan alışkanlıklar, diğer ülkelerin Sovyetlere verdiği olumsuz tepkiler ve Sovyetlerin kendine has ticaret yöntemleri tarafından belirlenmiştir.[16] Sovyetler dış ticaretini devam ettirebilmek için değişik çarelere başvurmuştur. Ticaret anlaşması imzalanmayan ve Sovyetlerin dış ticaret yöntemlerini kabul etmeyen ülkelerde kurulan anonim şirketler bunlardan birisidir. Kurulan anonim şirketler ise iki türlü olmuştur. İlki Arcos gibi Sovyetler Birliği'nin sermayesini sağladığı şirketler, ikincisi ise Sovyet ticaret kurumlarının ve yerel ticaret sermayesinin ortaklığında İstanbul'da kurulan Russotürk gibi şirketlerdir. İkincisinin ilkinden farkı sadece yurt dışında değil Sovyetler Birliği içinde de ofisler açmış olmasıdır.[17]

Sovyetler Birliği İngiltere ile olan dış ticaretini kendi kanunlarına göre ticaret temsilcilikleri üzerinden örgütleyemediğinden HDTB, Arcos[18] isimli anonim şirketi Haziran 1920'de Londra'da kurmuştur. Arcos ticarete konu olan her ürünün Sovyetler ve İngiltere arasında ithalat ve ihracatından sorumlu olmuştur.[19] Sovyetler mütareke altındaki İstanbul ile olan dış ticaretin devamı için Arcos'un bir ofisini 1921 yılında açmıştır. Arcos'un bir İngiliz şirketi olarak İstanbul'da faaliyet göstermesinin faydalı olacağı düşünülmüştür. Arcos'un 1922 raporlarına göre 1921-1922 hesap yılı[20] için herhangi bir ithalat ihracat kaydı yer almamaktadır. Arcos bu hesap yılında Türkiye piyasalarını tanımaya çalışmış, İstanbul tüccarları ile yakın ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır.[21] Kafkaslar Üzerinden Ticaret Yapan Kurum, Tahıl İhracat Kurumu, Petrol Sendikası ve Plastik Sendikası gibi Sovyetlerin dış ticaret kurumları İstanbul ve Türkiye'de sonraki yıllarda mal alıp satmak için Arcos'un hukuki şemsiyesinden faydalanmışlardır. Sovyet ticaret kurumlarının çalışanları Arcos çalışanı olarak kayıtlarda yer almıştır. Arcos'un İngiliz ortaklığında bir anonim şirket olarak gözükmesi daha sonraki yıllarda Sovyet ticaret kurumları için hukuki bir problem çıkarmamıştır. Herhangi bir ticari işlemde komisyoncu olması, İstanbul ve Anadolu pazarlarında alıcı ve satıcı olarak yer almasında yasalara göre bir sakınca görülmemiştir.[22]

Sovyetlerin önemli Avrupa pazarları ile olan bağının kesilmesinden dolayı bu dönemde İstanbul lima-

Gülcemal Vapuru (eski adı Germanic)

nı Sovyetler için önemli bir ticaret limanı ve transit ürünlerin alım satım merkezi haline gelmiştir. Özellikle üretim krizinin yaşandığı 1922-1923 hesap yılında ithalat mallarının temini için İstanbul limanı Sovyetler için önem arz etmiştir. Politik iklimden ötürü ihracat mallarından birçoğu İstanbul limanı üzerinden Londra'ya gönderilmiştir.[23] Diğer yandan ordunun ve başkentin Ankara'ya taşınmasından dolayı İstanbul ekonomisi savaş sonunda düşüşe geçmeye başlamıştır.[24] Ticaret Odası'nın raporlarına göre Mütareke döneminde Sovyetler ile gelişen transit ticaret 1924 yılında artık neredeyse sona ermiştir.[25]

Mihail V. Frunze

Mütareke İstanbul'unda Arcos ofisinin yaşadığı en büyük sıkıntılardan birisi Türkiye makamlarına yatırılması gereken vergilerdir. Sovyetlerin İstanbul'da bulunan dış ticaret uzmanı Zolatarev[26] Sovyet Ticari Temsilcilikleri'nin görev aldıkları bütün ülkelerde o ülkenin her türlü kanununa uymak zorunda olduklarını belirtmiştir.[27] Sovyetlerin kurmuş olduğu bir anonim şirketin zaman zamanda olsa İngilizlerin yardımına ve konsolosluklarının karşılaştıkları sıkıntılar ile müdahalesine ihtiyaçları olmadıklarını açık bir şekilde ilan edilmiştir. Bu bağlamda Arcos Türk makamları ile sürekli olarak iletişim halinde olmayı tercih etmiş ve Ankara hükümetinin kanunları doğrultusunda hareket etmiştir.[28]

1923 yılından itibaren İstanbul bir transit liman olarak artık Sovyetler için önemini kaybetmeye başlamıştır. Diğer yandan tahıl ürünleri için Türkiye önemli bir pazar haline gelmeye başlamıştır. 1922'ye kıyasla Türkiye'ye olan ihracat 5 kat artarken, ithalat 7 kat düşmüştür. 1 Ocak 1923 tarihine kadar çalışan sayısı 49 olan Arcos'un çalışma sisteminin değişmesiyle çalışan sayısı 59'a yükseltilmiştir. Ancak kâr oranlarının düşük olmasından dolayı Londra merkez ofisi İstanbul üzerinde baskı kurmuş, çalışan sayısı 16 adet azaltılmıştır. İstanbul Arcos çalışanlarının daha çok tahıl ve ürünlerinin satışının aksamaması ve arttırılması ile uğraşmaları istenmiştir. 1924 yılında Ar-

cos Devlet Ticaret Filosunu, Petrol Sendikasını, Kafkaslar Üzerinden Ticaret Yapan Kurumu (KÜTYK) ve Devlet Ticaret Organizasyonunu finanse etmede büyük rol oynamıştır. Arcos bu süre zarfında sadece Türkiye'de değil Yunanistan'da da kendi markası altında kibrit, gazyağı ve tahıl ürünleri satmıştır. 1 Aralık 1924 tarihinde Arcos'a bağlı tahıl ürünlerinin satışından sorumlu olacak bir alt birim oluşturulmuştur, bu bölüm için ayrıca alım yapılmış sadece bu kurum için çalışan sayısı 27'ye yükselmiştir.[29]

1924 yılının Ekim ayında Sovyetler Birliği yurt dışında bulunan ticari temsilciliklerin dağınık şekilde çalışmasını düzenlemek ve bir çatı altında dış ticaret kurumlarını birleştirme kararı almıştır. Ayrıca Arcos'un geleceği için Moskova'daki toplantıda İstanbul şubesinin HDTB'na bağlanması konuşulmuştur. Arcos'un daha verimli hale gelmesi ve ticaret ilişkilerini daha üst seviyelere çıkarmak için İstanbul şubesinin Sovyetlerin Ticaret Temsilciliği şubesi gibi çalışması gerektiği karara bağlanmıştır. Böylece İstanbul şubesi Yakın Doğu'da Sovyetlerin politik ve ekonomik çıkarları için çalışabilecektir. Arcos'un faaliyetlerinin Karadeniz illeri ve İzmir'e de yayılması istenmiştir. Sovyetlerin ana ticaret üssünün İstanbul Arcos ofisi olarak belirlenmesinin nedeni birçok maliyetten Sovyetleri kurtaracağı düşüncesidir. Suriye, Mısır, Filistin ve Balkan ülkeleri ile dış ticaretin İstanbul ofisi üzerinden yürütülmesi istenmektedir.[30] Anadolu'daki Sovyet ticareti ile sorumlu olan Ankara ofisi kapatılmış ve Arcos, Sovyetlerin Türkiye'deki ithalat ve ihracatının yönetildiği ana şirket olmuştur. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin derinleşmesi için gerekli olan finansal ihtiyacın İstanbul'da açılacak olan bir Sovyet Bankası'nın şubesi ile karşılanması kararı alınmıştır. Doğu Anadolu'da dış ticaret işlemlerini yoğunlaştıran KÜTYK'nın satışlarını artırması için Arcos tarafından daha serbest bırakılması gündeme gelmiştir.[31]

Arcos'un İstanbul ofisi, 1 Ekim 1924 tarihinden itibaren bütün aktif ve pasifleri ile beraber Londra ofisinin yönetimsel olarak hakimiyetinden çıkıp HDTB'nın emri altına girmiştir. Sovyetler Birliği Türkiye ile olan dış ticaretinin bir bölümünü organize etmeye hukuki durumlardan ötürü Arcos anonim şirketi ile devam etmiştir. Ancak muhasebe kayıtları ve diğer resmi onay gerektiren belgeler için Arcos'un evrakları merkezi olan Londra ofisine gönderilmiştir. 1924 yılında ise HDTB tarafından Arcos müdürü olarak Pavel Anikiev atanmıştır. Görev tanımı ise Arcos, Petrol Sendikası müdürlüğü ve KÜTYK temsilciliğidir.[32] Arcos İstanbul ofisi, Sovyetler nezdinde HDTB'nın Ticari Temsilciliği olarak çalışmaya Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında ticaret anlaşması imzalanana kadar devam etmiştir.[33]

Arcos finans ve kredi işlemlerini İstanbul'da bir Sovyet bankasının şubesi açılana kadar Hollanda ve İtalyan bankaları üzerinden halletmiş, ayrıca para cinsinden olan varlıklarını bu bankalarda tutmuştur.[34] Sovyet Dış Ticaret Bankası (SDTB) İstanbul'da 1 Nisan 1925 tarihinde açılmıştır.[35] SDTB İstanbul ofisini açtığında banka hesaplarını buraya taşıyan diğer Sovyet kurumları ise Petrol Sendikası ve Sovyet Ticaret Filosu olmuştur. SDTB'nin kuruluşu ile Türkiye piyasalarında yapılan işlemlere kolay finansman sağlanması, Sovyet kurumlarının alacak ve verecekleri için garantinin ve kefillerin kolay bulunması hedeflenmiştir.[36]

Cumhuriyetin kurulmasından önce iki ülke arasındaki dış ticarete katkı sunması için İstanbul'da kurulan Arcos faaliyetlerini 1927 yılında ticaret an-

Türk-Sovyet Heyetleri Mart 1922'de cephe ziyaretinde. Soldan sağa beşinci Sovyet Rusya Büyükelçisi Semyon I. Aralov, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında

laşması imzalanmasının hemen ardından sonlandırmıştır. Arcos her şeyden önce Türkiye'de faaliyet göstermek isteyen Sovyet ticaret kurumlarına henüz bir ticaret anlaşması imzalanmadığı için hukuki bir zemin sunmuştur. Arcos'un alt birimleri olarak kolayca organize olan çeşitli sendikalar, tröstler, ithalat ve ihracat kurumlarının Sovyetlerden atanan çalışanları Arcos üzerinden Türkiye'de çalışma vizelerini çok rahat bir şekilde temin etmişlerdir. Arcos çalıştığı süre boyunca sadece Türkiye ile ticaret yapmamıştır. Aynı zamanda Mısır, Suriye, Filistin ve Balkanlardaki bazı ülkelerle Sovyetlerin ithalat ve ihracat yapmak için kullandığı bir kurum olmuştur. Mütareke döneminde İngiliz menşeli bir anonim şirketin İstanbul'da bir ofisi olarak açılan kurum cumhuriyetin kurulması ile beraber kaydını İstanbul Ticaret Odasına Sovyetlerden atanan bürokratlar üzerine yaparak dış ticaretine devam etmiştir. Arcos bir yandan ticaret işlemlerine devam etmiş; diğer yandan özellikle Türk tarafı ile ticaret anlaşması görüşmeleri yapılırken Türkiye piyasalarından edindiği tecrübeyle hükümet yetkilileri ile iyi ilişkiler geliştirmeyi başarmış ve aynı zamanda politik bir aparat olarak çalışmıştır. Arcos Sovyet Ticaret Temsilciliğine dönüştürülürken çalışanları bu kuruma aktarılmıştır. Sovyet dış ticaret kurumlarının işlemleri için anonim bir şirket olduğundan dolayı Türkiye'de kolay organize olmasını sağlayan Arcos'un Londra'da bulunan ana ofisi ise çalışmalarına devam etmiştir. Arcos'un Türkiye'de bıraktığı mirası çalışanları ile devralan Sovyetler Birliği Ticaret Temsilciliği'nin yeni ticari koşullara adapte olması böylelikle kolaylaşmıştır.

Türk-Sovyet Heyetleri birarada, önde soldan sağa dördüncü ve beşinci Semyon I. Aralov ve eşi

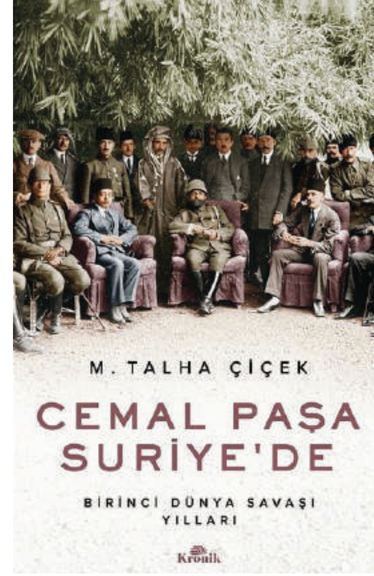
DİPNOTLAR

1 Bu durumun ayrıntısı olarak Samuel J. Hirst'in basılmamış doktora tezi "Eurasia's Discontent: Soviet And Turkish Anti-Westernism In The Interwar Period, Toplumsal Tarih'in Ocak 2020 tarihli 313. sayısında basılan Batı Şarkiyatçılığına Cevaben Bir Belgesel Film makalesi, yine aynı sayıda basılan Onur İşçi'nin Türk-Sovyet Dostluğunda Stratejik ve İktisadi Sorunlar, 1936-1939 isimli makalesi ve Kritika dergisinde basılan "The Yardstick Of Friendship: Soviet-Turkish Relations And The Montreux Convention 1936 makalesi, İsmet Konak'ın Rus Devrimi ve Mustafa Kemal kitabı sayılabilir.
2 Kasım 1921'de Türkiye'ye gelen Ukrayna ve Kırım silahlı kuvvetler komutanı Frunze anılarında Samsun'da ticaret ile uğraşan en az 20-30 yelkenli olduğunu söyler. Yelkenliler Samsun limanından canlı hayvan ve buğday ihraç ederken, manifatura, şeker ve petrol türevleri ithal ediyordu. Petrol ve türevlerinin çoğu ise Batum'dan bidonlar içerisinden kaçak olarak geliyordu. Detaylar için bakınız: Frunze M. V., *Frunze'nin Türkiye Anıları*, Kasım 1921-Ocak 1922, 1. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi,1978.
3 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1686 s. 3.
4 Bakulin S. N. ve D. D. Muşistin. Vneşniya Torgovliya SSSR za 20 let 1918-1937, s. 248.
5 V.N. Koptevskiy, Rossiya-Turtsiya Etapı Torgovo-Ekonomiçeskovo Satrudiniçestva, 1.İzdeliya, Mosvka: IV RAN, ss. 69-70.
6 Aralov, Tiflis üzerinden Ankara'ya doğru yola çıktığında Halkların Dış Ticaret Bakanlığı bürokratlarından Rabinoviç'e yazdığı mektubunda Dışişlerinin kendisine verdiği direktifler arasında Sovyet gazyağının Anadolu'da satılmasını olduğunu belirtmektedir. (RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1686 s. 8.)
7 Bige, S. Yavuz. "Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, No.4, Şubat, 2003, s. 117.
8 Bige , *A.g.e.*, s. 117.
9 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1686 s. 109.
10 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1686 s. 16.
11 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1686 s. 61.
12 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1553 ss. 53-54.
13 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1686 s. 10
14 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1686 s. 10.
15 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1686 s. 12.
16 Baykov Alexander, *Soviet Foreign Trade*, 1. Basım, New York: Priceton University Press, 1946, s. 7.
17 Goldstein J. ve diğerleri., Entsiklopediya Sovetskovo İmporta, Tom: Pervıy (1929) Moskva: İzdatelstvo Narkomtorga SSSR i RSFSR, 1929, s. 84.
18 Arşiv belgesinde Şirketin açılımına İngiliz-Rus Kooperatif Birliği yazılmıştır. Edward H. Carr, Arcos'un Londra ofisinin açılış tarihini 1920 Ekimi olarak belirtmektedir. Detaylar için bakınız: Edward H. Carr, *Bolşevik Devrimi*, 1917-1923 3. Cilt, 1. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, Çeviren: Tuncay Birkan, 2004, s. 268.
19 GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1145 s. 1.
20 Sovyet İstatistik Belgelerinde bir hesap yılı Ekim ayından bir sonraki yılın Ekim ayına kadar kabul edilmektedir. Bu kabuller 1929 yılında son bulmuştur. Bir hesap yılı Ocak ve Aralık ayı arasındaki zaman dilimi olarak kabul edilmiştir. Bakınız: Nove, Alec. *An Economic History of the USSR 1917-1991*. 3. Edition. England: Penguin Books, 1992, s. 83.
21 GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1143 s. 4.
22 GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1143 s. 4.
23 GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1143 ss. 23-30.
24 Tekeli, İlhan & İlkin, Selim, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, 2. Baskı, İstanbul: İBÜY, 2010. s. 54.
25 Tekeli, İlhan & İlkin, Selim, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, 2. Baskı, İstanbul: İBÜY, 2010. ss. 58-60.
26 Zolatarev 1920'lerin başında HDTB'na bağlı olan Ticari Temsilcilik ile Arcos'un bir çatı altında birleşmesini sağlamak için Türkiye'ye atanmıştır. 1934'te kurulan ve 8 milyon dolarlık Sovyet kredisinin Sümerbank'ın kullanması için kurulan TürkStroy'un müdürü olacaktır.
27 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1078, ss. 58-59.
28 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1078 ss. 7-8.
29 GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1143 ss. 23-30.
30 RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 1078 s. 10-10 ob.
31 GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1143 ss. 23-30.
32 V.N. Koptevskiy, Rossiya-Turtsiya Etapı Torgovo-Ekonomiçeskovo Satrudiniçestva, 1.İzdeliya, Mosvka: IV RAN., s. 73.
33 GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1110 s. 1.
34 GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1110 s. 7.
35 GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1110 s. 17.
36 GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1110 s. 8.

Suriye'nin Toplumsal Hafızasında Cemal Paşa

NURKAN SEVER

ARAPÇI CEPHEYİ "YOK ETME" SİYASETİYLE TASFİYE EDEN CEMAL PAŞA'NIN SİYASAL MİRASINI 1930'LARDA SURİYE'DE FİLİZLENEN PAN-ARABİST İDEOLOJİLERİN KÜLTÜREL KODLARINDA GÖREBİLİYORUZ. GÜNÜMÜZ SURİYE İÇ SAVAŞI'NDA İKTİDARI ELE GEÇİRMEYE UĞRAŞAN BU KADAR FAZLA SAYIDA GRUBUN ORTAYA ÇIKIŞINDA BU SİYASİ KÜLTÜRÜN ETKİLERİNİN DEVAM EDİYOR OLMASI İHTİMAL DAHİLİNDEDİR.

Tom Bottomore, Elites and Society adlı çalışmasında direkt fiziksel gücü uygulama yetkisini elinde bulunduran grubun milletin geleceğini şekillendirmede önemli bir rol oynadığını belirtir.[1] Askerin siyasete olan etkisini ise subayların geldiği geleneğe, sosyal kökenlerine, ordu üzerindeki etkilerine ve mevcut siyasi aktörlerle olan güç ilişkilerine bağlar.[2] Suriye'de iktidarı tek elde toplayan Cemal Paşa ise hem siyasi hem de askeri gücü elinde toplayan bir figürdür. Bu figürün elinde topladığı hükümet otoritesinin, Almanların, yerel yöneticilerin ve halkın gözünde nasıl algılandığı meselesinin bugüne dek ana akım siyasi tarih tartışmalarında hak ettiği ölçüde tartışıldığını iddia etmek ise oldukça güçtür. Hem dönemin hatıratlarından hem de farklı ülkelere ait arşiv belgelerinden istifade eden çalışma, Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği'ni Arap Milliyetçileri, Siyonistler, Ermeniler, Hıristiyan gruplar, Bedeviler ve Dürziler üzerinde uyguladığı politikalarla inceliyor.

Cemal Paşa'ya yönelik mevcut literatür girişte oldukça detaylı bir şekilde tahlil edilmekte ve çalışmanın literatüre olan katkısı ifade edilmektedir. Bu bölüm, Osmanlı'nın Suriye üzerindeki reform politikalarına ve yakın dönem Suriye tarihine ilişkin ileri okumalara yöneleceklere büyük bir katkı sağlayacaktır. Cemal Paşa'nın Suriye öncesi kariyerine de göz atan bu giriş bölümünde, çalışmanın kapsamı, sınırları ve kullanılan kaynakların nitelikleri de gayet net ve detaylı bir şekilde belirtilmiş.

Cemal Paşa'nın Arapçılık ideolojisiyle olan mücadelesi kitapta farklı açılardan incelenmektedir. Şekip Arslan ve Ali Fuat Erden gibi ittihatçı eksendeki isimlerin dahi Cemal Paşa'nın Arapçılara yönelik sertliğini eleştirdiğini görüyoruz. Çalışma, savaşın başlangıcında Suriye'deki Osmanlı idaresini sona erdirmeyi amaçlayan bir isyan planının Cemal Paşa tarafından deşifre edilmesiyle başlayan kapsamın gitgide genişlemesi ve *reformcu* ya da *ayrılıkçı* diye ayırt etmeksizin tüm Arapçı muhalefetin tasfiyesine evrilen cezalandırma sürecini aşamalarıyla incelemektedir. Çiçek burada Cemal Paşa'nın etnik kimliklerin salt varlığına değil kendi zihninde devlet ve otoriteye muhalif güç odaklarına karşı olduğunun ayrıca altını çizmektedir. Zira daha sonra Siyonizm örneğinde de göreceğimiz gibi Cemal Paşa'nın 'modern devlet' vizyonu devletle halk arasında kesinlikle bu tarz 'bariyerler' olmasını istememektedir. Ancak süreç halkın Osmanlı devlet otoritesine yabancılaşması ve Müslümanlar ile Hristiyanların ezici güç olarak gördüğü devlete karşı daha önce hiç olmadığı kadar birbirine yakınlaşmasıyla sonuçlanmaktadır. Vali Hasan Tahsin (Uzer)'in sürgünlerin affına yönelik çalışmaları ve Şerif Hüseyin Cephesiyle yürüttüğü müzakereler de Osmanlı Arap siyasetindeki karmaşık ilişkiler ağını anlamak adına dikkate değer temalar olarak öne çıkmaktadır.

Siyonist kolonileri Osmanlı idari denetimine almak ve Hristiyan ruhbanın özerkliğini elinden ala-

Ömer Camii ziyareti

rak üzerindeki Batı nüfuzunu devreden çıkartmak Cemal Paşa'nın Suriye'de "devlet inşası" namına giriştiği diğer dikkate değer faaliyetlerdir. Ali Münif Bey'in mutasarrıf olarak atanmasıyla birlikte özerk *Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı* için de Osmanlı kontrolünün sıkılaştığı yeni bir dönem başlamıştı. Sürgün kararıyla sevk edilen Ermenilerin Suriye içlerine "serpiştirilmesi" meselesi ise Cemal Paşa'nın merkezle yaşadığı en büyük ayrışmalardan biri olarak kitapta derinlemesine incelenmektedir. Talat ve Cemal Paşalar arasındaki kırılma büyürken Ermeni siyaseti konusunda çok daha temkinli ve dikkatli bir Cemal Paşa görüyoruz. Çalışma, Cemal Paşa'nın Ermeniler konusundaki "hassasiyetini" ise geleceğe dair siyasi hedefleriyle ve planladığı savaş sonrası kariyerle ilişkilendirmektedir. Kendisini ileride zor durumda bırakabilecek politikalardan uzak durmaya çalışan Cemal Paşa, Ermenilerin mağduriyetini minimuma indirmek için birçok farklı proje yürütmektedir.

Kudüs'te Fransız Cizvitlere ait olan St. Anna kilisesinin, Selahaddin Eyyübi'nin İslami kültürdeki konumuna atfen onun adını taşıyan bir külliyeye çevrilmesi, Cemal Paşa'nın Osmanlılaştırma siyasetinin ve hayalindeki Büyük Suriye'nin İslamcı tasarımının incelenmesi açısından değer taşımakta. Tabii ki Cemal Paşa'nın Osmanlılaştırdığı kültürün bir de ideal Osmanlı vatandaşına ihtiyacı vardı. Suriyeli halkın zorunlu askerlik tecrübesi, yurtdışına gönderdiği Suriyeli öğrenciler, Halide Edip rehberliğinde inşa ettiği Kız okulları gibi örneklerde de Cemal Paşa'nın "modern" ve "makbul" vatandaşı nasıl tasarladığına şahit oluyoruz. Koleksiyonunda Arap klasik eserlerinin bulunacağı bir kütüphane ve Alman komutasında kurduğu *Anıt Koruma Komutanlığı (Denkmalschutzkommando)* gibi girişimlerdeyse mevcut kültürü ve yerel tarihi eserleri korumaya çalışan, entelektüel birikime önem veren bir Cemal Paşa portresi ortaya çıkmaktadır. İronik bir şekilde Cemal Paşa'nın Arap eserlerine karşı olan tutumunda Arapçı siyasete gösterdiği sertlikten bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla yazarın da belirttiği gibi devlet otoritesini tehdit etmediği sürece Cemal Paşa'nın hiçbir yerel değerle savaşmadığını ve mevcut kültürü asimile etmeye çalışmadığını görüyoruz. Ancak günümüz Suriye'sinin siyasal hafızasına baktığımızda Cemal Paşa için aynı şeyi söylemek pek mümkün değil. Zira Arapçı cepheyi "yok etme" siyasetiyle tasfiye eden Cemal Paşa'nın siyasal mirasını 1930'larda Suriye'de filizlenen Pan-Arabist ideolojilerin kültürel kodlarında görebiliyoruz. Günümüz Suriye iç savaşında iktidarı ele geçirmeye ve rakibini tasfiyeye uğraşan bu kadar fazla sayıda grubun ortaya çıkışında da bu siyasi kültürün etkilerinin devam ediyor olması ihtimal dahilindedir.

Çiçek, Cemal Paşa'nın Lübnan'daki Dürzilere verdiği tavizlerin nedenlerini gözler önüne sererken, Dürzilerin bir süre sonra Osmanlı içerisindeki diğer gruplara nazaran nasıl daha fazla hareket özgürlüğü kazandığını da ortaya koyuyor. Cemal Paşa'nın Reşidi emiri Ibn Reşid, Suudi emiri Ibn Suud ve Dürzi emiri Nuri eş Şalan ile geliştirdiği ilişkiler, Suriye toprakları dışındaki etkisini görmek açısından önemli. Zira Şerif Hüseyin'in isyan bayrağını açmasından sonra, Cemal Paşa tüm Arap yarımadasındaki ilişkiler

Şehzade Osman Fuad ve Cemal Paşa Salahiyeh Okulu'nda

ağını idare eden, irili ufaklı tüm aşiretleri yakından izleyen bir siyaset benimsemek zorunda kalmıştır. İsyanın akabinde Suriye idaresi bir yandan İngilizlere ve diğer yandan da Şerif Hüseyin cephesine karşı mücadele yürüten üç oyunculu bir satranç tahtasına dönüşüyor. Savaşın sonuna doğru bu denge o kadar hassas bir hal almıştır ki Bağdat'ın İngilizler tarafından ele geçirilmesinden sonra oyuna dahil olan Enver destekli Alman generalleri, Cemal'in Suriye idaresinin son bulmasında önemli rol oynamışlardır.

Kitapta, Suriye coğrafyasının toplumsal hafızasında derin izler bırakmış acı kıtlık tecrübesi hem idari önlemler doğrultusunda yöneticilerin tutumu hem de oluşturduğu toplumsal gerçeklikler göz önüne alınarak incelenmektedir. "Ne Cemal Paşa'nın korku rejimi ne de Sina Cephesi'ndeki savaşlar, Suriyelilerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı tutumunu değiştirmesinde kıtlık ve sonuçları kadar etkili olabildi" diyor Çiçek. Açlık ve salgınlar koskoca bir coğrafyayı derinden etkilerken, kıyı ablukalarıyla, devalüasyonla ve hububat spekülatörleriyle mücadele etmeye çalışan, fakat kullandığı "otokratik" yöntemler yüzünden başarısız olan Cemal Paşa'nın kıtlık ve salgın hastalıklar karşısındaki tutumu da idaresinin tabiatını göstermesi açısından oldukça dikkate değerdir. Bölgedeki görevlilerin kıtlıkla ilgili bazı kan donduran anekdotlarıysa yaşananların vahametini gözle önüne sermektedir.

Sonuç olarak "*Cemal Paşa Suriye*"de kitabı özgün, ufuk açan ve literatüre sağladığı katkılarla Suriye tarihine ilgiyi artıracak bir çalışmadır. Ortadoğu siyasetinin mevcut durumunun tarihsel arka planını anlamak için kesinlikle gerekli bir ön okuma olduğunu düşünüyorum. Zira İttihatçıların Arap siyasi tarihinde ve toplumsal hafızada bıraktığı bazı derin izler halen incelenmeyi ve mevcut siyasi ve toplumsal durumla ilişkilendirilmeyi beklemektedir.

NURKAN SEVER - İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ ULUSLARARASI OSMANLI ÇALIŞMALARI BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Tom B. Bottomore, *Elites and Society* (Middlesex England: Penguin Books, 1971) s. 105.
2 Bottomore, *a.g.e.* s. 105.

BİR CEMAAT, İKİ KİLİSE, ÜÇ NESİL:

Bodrum Rum Ortodoksları

MEHMET TAYLAN ESİN

YAZI BOYUNCA YAZAR BODRUM RUM ORTODOKSLARI ÖZELİNDE RUM CEMAATİ'NİN ÜÇ NESLİNİ; NÜFUSUN YERLEŞİM VE DAĞILIMI, TOPLUMSAL SINIFLARIN OLUŞUM DİNAMİKLERİ, SERMAYE BİRİKİMİ, ÜRETİM VE GEÇİM ARAÇLARI, MÜLKİYET BİÇİMLERİ, EĞİTİM POLİTİKALARI, DÜNYEVİ VE RUHANÎ YÖNETİM, KUTSAL MEKANLARLA İLİŞKİ, SAVAŞ, MÜTAREKE, MÜBADELE VE GÖÇ BAŞLIKLARI ÜZERİNDEN MERCEK ALTINA ALIYOR.

Bilindiği kadarıyla Anadolu'daki Rum cemaatleri üzerine yapılan çalışmalar, Yahudi ve Ermeni araştırmalarına[1] nazaran daha az sayıdadır. Bu çalışmaların temel saiki, birbirine bağlı iki değişken, cemaatin kalabalıklığı ve yerleşimin dünya piyasasıyla bütünleşme düzeyidir. İstanbul ve İzmir bu yerleşimlerin başında gelir. Bu öncelik dikkat dairesini de değiştirir, bütünleşme sonucu ortaya çıkan/güçlenen sınıfları odağa taşır.[2] Güney Marmara, Foça ve Muğla'daki Rum Ortodoks cemaatleri üzerine yapılan çalışmalar, bu açıdan istisnaidir. Yakın zamanda bir de katalog yayınlanmıştır.[3]

Milas ve Bodrum üzerine yapılan tezlerde Rum cemaati talî bir yer tutar.[4] Tryandafilu'nun aile tarihçesi üzerine yaptığı araştırmayı özellikle Küçük Asya Araştırma Merkezi arşivlerine taşıyarak derinleştirdiği çalışması, 2018 tarihli "Eski Bodrum", cemaat üzerine yazılan ilk monografi sayılabilir.[5] Okuduğunuz yazı, bu kitabın sunduğu verilerden yola çıkarak Bodrum Rum Cemaati'nin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçirdiği dönüşüm ve badireleri incelemeyi amaçlıyor.

1. NÜFUS VE MAHALLELER

Bir seyyaha göre 19. yüzyılın başında Bodrum'da 2000 Türk ve 110 Rum yaşar. 1830 sayımında ise merkezde 948, tüm kazada toplam 1223 kişi kayıtlıdır.[6] 1891'de kazada 5887 Müslüman ve 1163 Rum, 1914'te 15,468 Müslüman ve 4042 Rum sayılır.[7] 1910-12'de Yunan konsoloslar ve Kilise işbirliğiyle yapılan sayım sonuçları son veriyi destekler.[8]

Menteşe'de Rum nüfusun artışı, Bergama Ayanı Karaosmanoğulları'nın istihdam politikasına bağlanır. Yunan İsyanı ve Tanzimat reformları, Yunanistan ve Adalar'dan Anadolu'ya güçlü bir göç dalgası başlatır. İzmir'deki Rum nüfusu 1830-60 arasında dört kat artar.[9] İsyan'dan sonra göçen Ayvalık Rumlarının yerlerine dönmesi için el konulan zeytinliklerinin sahiplerine iadesi tasarlanır. Osmanlı Hükümeti 1860'da Oniki Ada'ya yerleşmeleri karşılığında Yunanistan tebaası Giritlilere cizye ve aşar muafiyeti vaadeder. Ege'deki nüfus artışı, göçler, muhacir ve aşiret iskanı ile 19. yüzyılın son çeyreğinde ivme kazanır. Ele alınan dönemde Bodrum Rum nüfusunun % 25'inin Adalar kökenli olduğu varsayılır. Bodrum Rumları, yerel dağarcığı olan bir Yunanca konuşur.[10]

Nüfus baskısı sonuçlarını gösterir: 1884'te Hacı Yanni oğullarının tasarrufundaki tapusuz ve arazi-yi emiriyeye dahil tarlada ruhsatsız bir Rum mahallesi kurulduğu bildirilir. Bu mahalle birkaç sene sonra genişletilirken Kumbahçe olarak adlandırılır. 1909'da Kumbahçe yedi yüzden fazla hane barındırır ve kasabadaki diğer mahalleler içinde en fazla vergi vereni-

18. yy.'da Bodrum
SALT Arşivi

Kasaba krokisi, 1847. Lejant: 1 Aziz Yorgi, 2 Kiliselik Mahallesi, 3 Aziz Marinas Manastırı, 4 Antik Tiyatro, 5 Mozole, 6 Cephanelik, 7 Kale, 8 Mezarlık, 9 Aziz Nikola ve Rum Mahallesi. BOA.HRT.h 508/1

dir.[11] 1847'de Aziz Nikola çevresiyle sınırlı olan mahalle (Şekil 1) böylece genişler.

Bu iki yerleşimden önce, Rumların Kale sınırları içinde, limana hâkim bir tepede bulunan, Taşlık adında, iki yüz haneli "getto" benzeri bir mahallede yaşadığı iddia edilir. Surlarla çevrili mahalleye bir kapıdan geçilerek girilir. Surlar 19. yüzyılın sonuna kadar ayakta kalır.[12] Segregasyon sadece konut değil dükkanlar için de geçerlidir. Rum mağazalarının çoğu Rum Mahallesi'ndedir. Birkaçı hariç, Bodrum Çarşısı'ndaki mağazalar Yahudi, yerli Müslüman ve Girit muhacirlerine aittir.[13]

2. YERLEŞİM VE DAĞILIM

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar neredeyse bütün Rumlar merkez kasabadadır. 1844-45'te toplam yaklaşık 3500 nüfusa sahip yirmi köyde sadece yirmi gayrimüslim yaşar.[14]

Rum nüfusu 19. yüzyılın sonunda köylere doğru genişlemiş olmalıdır: O yıllarda Gümüşlük ve Kadıkalesi'nde birer kilise inşası istenir. Bağla'da 30 Rum hanesi, bir ilkokul ve bir kilise vardır.[15] 1893'te Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne tütün vergisini ödeyemeyen altı çiftçiden ikisi Hıristiyandır; biri Müskebi, diğeri ise Karabağ'da yaşar. 1906'da Bodrum'da bağcılık yapan Rumlar vardır. 1909'da yeni bir Rum köyü kurulması tasarlanır.[16] Bitez'de 1845'teki temettuat defterinde Hıristiyanlara rastlanmazken, bugün bir kilise harabesi vardır.[17]

Torba eski bir Hıristiyan yerleşimi olsa da,[18] örneğin 1830 nüfus sayımında ve 1844-45 temettuat kayıtlarında adı geçmez. Rum kayıkçılar buraya yalnızca sünger avı için uğrarlar. Bir (veya iki) kilise ve bir okul bulunan Kuyucak'ta hayvancılıkla geçinen en az on Rum aile ve Hacı Prodromos'a ait, yöredeki ilk örneği olan, mekanize ve birkaç köyü içine alacak genişlikte bir çiftlik vardır.[19] Ayrıca Turgutreis ve Peksimet'te de birer kilise, Demirci'de biri Meryem Ana'ya adanmış iki şapel vardır. Kefaluka (Akyarlar) bir balıkçı köyüdür.[20]

Bunun dışında 19. yüzyılın sonunda zenginlerin arazi ve yazlıklarının bulunduğu köyler vardır. Muğla ve Bodrumlu Rum aileler yaz aylarını Ören'de geçirir. Burada az sayıda Rum da sürekli yaşar. Müskebi'de Tryandafilu ve Panukla ailelerine, Kışla'da ise yine iki Rum ailesine ait, Türklerin ortakçılık yaptığı büyük incir bahçeleri bulunur.[21] Rum nüfusunun merkez kasabadan zamanla köylere kaymasının, nüfus baskısından başka nedenleri de vardır.

3. SINIFLAR VE MESLEKLER

Bir seyyaha göre, 19. yüzyılın başında topraklar Müslümanların mülkiyet ve işletmesindedir. Rumlar marangoz ve inşaat ustasıdır, yılda otuz günlük kazançlarını haraç olarak vermek ve iki ay angarya çalışmakla mükelleftirler. 1815'te Rumlar Bodrum Tersanesi'nde 74 toplu bir kalyonun inşasında bir Rum ustanın emrinde ücretli çalışır.[22]

Rum cemaatinin 19. yüzyılın ortasındaki meslekî ve iktisadî durumunu temettuat defterlerinden izlemek mümkündür. Sakinleri Müslüman olan Çarşı ve Kiliselik mahalleleriyle Rum Mahallesi'nin kayıtları kıyaslandığında birkaç nokta dikkat çeker.[23]

a. Rum ahalinin neredeyse tümü zanaatkârdır. Kayıkçılık gibi mesleklere Müslümanlarda da rastlanırken örneğin duvarcılık, marangozluk, ahtapotçuluk Rumlara münhasırdır. Müslümanlardan farklı olarak Rumların toprak ve hayvanı yoktur. 150 haneli mahallede sadece bir kişinin incir bahçesi, üç çobanın da küçükbaş hayvanı bulunur.[24] 10 hane sahibi, "bağçevan" sıfatıyla "erbab-ı ziraat", yani toprak sahibi Müslümanların yanında çalışıyor olmalıdır.[25] Buna karşın Çarşı Mahallesi'ndeki 63 haneden 7 tanesi ve Kiliselik'teki 31 haneden 15'i "erbab-ı ziraat"tir.

b. Çarşı Mahallesi'ndeki 63 haneden 13'ü asker veya bahriyelidir. Buna dört emekli ("tekaüd"), iki de

1847'de Bodrum. BOA.HRT.h 508/1

din görevlisi eklenirse, Müslümanların yaklaşık üçte biri sabit ücretlidir.

c. Çarşı Mahallesi'nde "dükkancı", "bakkal" ve "ehl-i ticaret" olarak kayda geçen mesleklere Rum Mahallesi'nde rastlanmaz.

d. Yıllık ortalama gelir açısından üç mahalle kabaca eşittir (Çarşı: 477 kuruş; Rum: 449; Kiliselik 453). Standart sapma/ortalama değeri, en düşük Rum, en yüksek Çarşı Mahallesi'nde hesaplanır. Gelir dağılımı, diğerlerine nazaran Rum Mahallesi'nde daha adildir.

19. yüzyılın sonunda bazı dönüşümler olur. Müslümanlar çiftçilikte devam ederken bakkallık Rumlara geçer. Kasaba pazarının temel işlevi bakkallarla çiftçiler arasındaki ham-mamul madde takasıdır. Aynı dönemde Rumlar artık Müslümanların sadece bahçıvanları değildir, çevre köylerde Müslümanlarla ortak veya onları istihdam ederek bahçe işletmeye başlar.[26] Sermaye birikiminin zanaat kökenli olduğu varsayılabilir.

Kasabadaki yaklaşık on Rum aile, sadece Müslümanları değil Rumları da oldukça geride bırakır. Tryandafiluların da aralarında bulunduğu bu aileler, ihtiyar heyetinde de yer alır ve cemaati yönetir. Çok sayıda mülkleri, örneğin Müskebi ve Demirci'de geniş arazileri ve yurtdışı ticarî bağlantıları bulunur. Bir kısmı Trieste'ye incir ihraç eder. Muhtemelen bu ailelerin arasında bulunan örneğin Bardakçı, Yanakis ve Anestis zeytinyağı presi ve hamam da işletir. Cemaat içindeki sınıf farkları, Rum mahallesindeki evlerin gösterişine ve kabristanındaki mezar süslemelerine de yansır.[27] Hukukî gelişmeler toprak mülkiyetini mümkün kılarken, ticaret ağları ihracata yönelik geniş ölçekli tarımı teşvik eder.

Kaza dışına yapılan ihracat kalemleri arasında İstanköy, İstanbul ve İzmir'e gönderilen ipek, palamut, sünger ve ahtapot bulunur. İhtiyaçlar deniz yoluyla Sakız ve İzmir'den gelir. 20. yüzyılın başında ithalat, ihracat ve nakliyatla uğraşan şirketler Rumlara aittir. Bodrumlu Rumların İstanköy ve Kalimnos ile ticaret ve akrabalık ilişkileri, Muğla ve Milas ile olandan daha sıkıdır. Peksimet köyündeki simli kurşun madeni, bakır, çinko vs. aramak üzere Osmanlı tebaası Manakli'ye ihale edilir. Bodrum Feneri'ni 1882-1922 arasında bir Rum aile işletir. O dönemdeki iki otelden biri ve bir turizm acentası ile vidala, astar ve sahtiyan üreten debbağhaneler ve Milas'taki halı atölyeleri Rumlar tarafından işletilir; bardak, kase vs. yapım ve ticareti Rumlardadır.[28] Kalimnoslu Mangilis Karaada'yı kiralayarak kaplıca ve mera olarak kullanıma açar. 1919'da Aydın Vilayeti'ndeki sanayi işletmelerinin % 75'i Rumların elindedir.[29]

20. yüzyılın başında girişimcilerin yanısıra, devlet hizmetinde çalışan eğitimli ve ücretli bir kesim oluşur: 1901-8'de Belediye Doktoru Yorgi Vasilyadi, Karantina Tabibi Spiro'dur. Kaza İdare Meclisi, Belediye, Ziraat Bankası, Ziraat ve Ticaret Odası ile mahkemelerde Rumlar görev alır.[30]

19. yüzyılın sonuna ait veriler olmasa da, anlaşılan Rum cemaatinin orta sınıfını, üretim araçlarına sahip terzi (Bodrum'daki altı terzinin tümü Rum'dur), abacı, fermeneci,[31] kayıkçı (bunların yarısı süngerci, yarısı balıkçı ve ahtapotçudur; bazı salnamelerde balıkçıların tümü Rumdur), kahveci, bakkal, fırıncı, marangoz, inşaat kalfası (çoğu veya tümü Rumdur)[32] ve kireç ustaları gibi zanaatkârlar oluşturmuş olmalıdır. 1845 temettuat defterlerine göre bunlar arasında en yüksek gelirliler duhancı ve ekmekçilerdir. Rum Mahallesi'nde elli civarında kahvehane/meyhane yer alır.

En altta ise inşaat işçisi, süngerci, sobacı, kireç ocağı amelesi, balıkçı, ahtapotçu gibi ücretli emek gücünün bulunduğu varsayılabilir. Rum inşaat kalfa ve işçileri bir lonca teşkilâtı çevresinde örgütlüdür. İnşaat ustaları ve dülgerlerden oluşan ve "uhuvvet" adı verilen lonca teşkilâtı, ayrıntılı bir yazılı kurallar manzumesine göre işler. Üyeleri arasında bir kadın ustanın da bulunduğu teşkilâtın amacı, üyelerin manevî yönden "aydınlanma"sı ve maddî badirelere karşı korunmasıdır. Ayrıca kilise yapımı, tamiri ve ikona süslemelerine yardımcı olur, başarılı öğrencilerin okula devamını, fukaranın tedavisi ve defnini sağlar. Cemaat üyelerine sunulan hayırseverlik, dinî, ahlakî ve meslekî ilkelerle içiçe geçmiştir.[33] Benzer şekilde 18. yüzyıl sonu - 19. yüzyıl başında Bursa'daki Ermeni zanaatkârların kurduğu "hirfet vakıf"ları, esnafa sermaye sağlamak kadar sosyal yardımlaşma ve dayanışma amaçlıdır.[34]

4. SERMAYE BİRİKİMİ VE İKİ SÜLALE

1845'te görece eş-gelirli Rum cemaatinde zaman içinde oluşan sınıfsal farklılaşma, iki sülalenin öyküsüyle örneklenebilir.

Kayserili Sülalesi: 1831 ve 1835 nüfus kayıtlarında Kayserili ailesine rastlanmazken 1845 temettuat defterinde bu isimde iki kişi görülür. Taş ustası Yorg(ak)i Kayserili ve önceden tüccar olup o tarihte

müflis durumdaki Dimitri Kayserili. 1835-45 arasında Kayseri'den önce Muğla, sonra Bodrum'a gelirler. Yorgi'nin yıllık geliri mahalle ortalamasının 1,3 katı, Dimitri'nin geliri ise ortalamanın yarısının da altındadır. 1853 tarihli bir belgeye göre, Yorgi İstanbul ile büyük ölçekli ticaret yapar, aynı ortalama gelirin kırk-elli katı değerindeki manifatura ve tütün mamülünü, Mustafa Paşa Camii Vakfı'ndan kiraladığı dükkanda satar. Kardeşi Anastas, Yorgi'nin ödemediği borcuna kefildir.[35]

Yorgi'nin oğlu Nikola'nın 1853'te kasaba dışında bir çiftliği vardır. Çiftliğin dışındaki dağlık ("beylik cebel") alandaki ulu çamları kestirip Adalar'a sattığı anlaşılınca hapisle cezalandırılmak istenir. 1884-87 tarihli şeriye sicillerine göre Nikola Marya ile evlidir ve Çarşı içinde, en küçük oğlu 1879 doğumlu Mihail ile ortak bir mağazası vardır. Marya ise Bağla'da, Bodrum'daki ortalama arazilerin dört katı büyüklükte, içinde bir mağaza, ev ve incir bahçesi olan vakıf akarı bir tarlaya tasarruf eder, ayrıca Rum Mahallesi'nde "fevkanî-tahtanî" (iki katlı), dört odalı bir evi vardır. Marya bu mülkü Kalimnoslu eniştesine, yüklü borcu (70 bin kuruş) karşılığı rehin verir. Nikola'nın da Müslüman eşraftan borç aldığı da anlaşılıyor.[36]

İsim benzerliği değilse, Kayserili Nikola sadece tüccar değildir, 1883-95 arasında Bodrum'da müstantiklik ve mahkeme üyeliği yapar, ihtiyar heyetinde görev alır. 1895'te bidayet mahkemesi üyesidir. O sırada onaltı yaşındaki Mihail Bodrum Rum İdadisi üçüncü sınıfına kadar devam ederek "biraz" Türkçe ve Fransızca öğrenmiş, tahsilini tamamlamak için 1895'te Mekteb-i Sultani'ye gitmeye hazırdır.[37]

Tryandafilu Sülalesi: Aslen bir taş ustası olan Dimitris Tryandafilu 1795'te Kıbrıs'tan Bodrum'a gelir. 1831 nüfus sayımına göre ortalama gelirli bir değirmencidir. 1835 sayımında Dimitris'in işini ve gelir seviyesini sürdürdüğü görülür. Oğulları, 1821 doğumlu oğlu Mihail ve 1823 doğumlu Dimitris'in ise geliri düşüktür. Dimitris'in en az iki oğlu daha vardır: 1825-7 doğumlu Peraskevi ve 1828 doğumlu Yankos.[38]

1845 tarihli temettuat defterinde iki aile üyesinin kayıtları bulunabilir: Babasının ismini ve işini devralan Değirmenci Dimitris'in yıllık geliri, Bodrumlu ortalama bir Rum kadar (450 kuruş), Terzi Diyakos'un geliri ise bunun yaklaşık iki katıdır. Diğer kardeşlere ilişkin kayıt yoktur. 9 Mayıs 1886 tarihli bir şeriye siciline göre, Diyakos, duvarcı Kara Yorgi'nin (geliri mahalle ortalamasının 1,5 katı) kızı Katerina'yla evlenir, öldüğünde ise geride kalan üç oğlu (Yorgi, Tryandafilos ve Kostis) ve üç kızına 25,000 kuruş nakit, avlulu bir ev, Çarşı'da bir dükkan ve mücevherat bırakır. Yorgi daha sonra devlet hizmetine girer, mal memuru ve mahkeme tercümanı olarak çalışır. Kostis ticaret ve şarap üretimiyle uğraşır. Diğer kardeş Tryandafilos ise Muğla'nın ileri gelen Rum ailelerinden birinin kızıyla evlenir, ticaretten servet kazanır.[39]

Kayserililer Bodrum'a geldiklerinde muhtemelen sermayeleri vardı. Tryandafiluların birikimi ise iki kuşak zarfında ve kısmen evliliklerle oluşur; zanaatkâr iki kuşağın oluşturduğu sermaye, üçüncü kuşakta ticarete ve tarıma yönlenir. Her iki ailenin üçüncü kuşağının başka bir özelliği de, iyi eğitimli olmaları ve bürokraside görev almalarıdır. Ankara, Bursa gibi şehirlerdeki gayrimüslimlerin 17. yüzyılda başlayan iktisadî yükselişi,[40] Bodrum'da 19. yy.'ın ikinci yarısına ertelenmiş görünür.

5. RUHANÎ YÖNETİM VE KUTSAL MEKANLAR

Bodrum, Aydın Metropolitliği'ne bağlıdır. Metropolit yılda iki-üç kere özel bir ritüel ile Bodrum'u ziyaret eder. Aziz Nikola (Nikolaos) ve Aziz Yorgi (Georgios) kiliselerinden ikişer papaz eşliğinde Aziz Nikola'da Pazar ayinini yönetir.[41]

Aziz Yorgi 1780'de inşa edilir, 1901'de yıkılarak yeni ve daha genişinin inşası için ruhsat alınır. Masrafın yarısı kilise sandığından, diğer yarısı iane ile karşılanacaktır. 1903'te başlayan inşaatta Mozole'den alınan mermerler kullanılır. Tamamlanma aşamasında iken 1914'te seferberlik ilân edilir. İddiaya göre, kilise 31 Aralık 1914'te Müslümanlar tarafından ateşe verilir. Sadece ikona ve kutsal emanetler kurtarılabilir.[42] Harabenin bulunduğu yere önce evler, sonra Halikarnas Disko inşa edilir.

Bugün Orman Müdürlüğü'nün karşısında harabesi bulunan Aziz Nikola ise, bir kaynağa göre 1870'de, çanının üzerindeki tarihe göre ise 1853'te yapılır. İkinci tarih geçerli olmalıdır: 1873'te kilisenin genişletilerek tamir edilmesi için ruhsat alınır. Bizans mimarisinin haç planında, kubbesi dahil taştan bir yapıdır. İçinde haremlik/selamlık kısımları, avlusunda dut ağaçları bulunur. 1914'te seferberlik ilan edilince, iddiaya göre, Müslümanlar bir gece kiliseyi ateşe verir. Adalı kayıkçılar marifetiyle kurtarılan azizin ikonası ve kutsal emanetler bugün Nea Halikarnasos'daki

İzmir yapımı zeytinyağı presi, Bitez. Yazarın Arşivi

Aziz Nikola, Bodrum. https://backtobodrum.blogspot.com/2013/05/

(Yeni Bodrum) Aziz Nikola Kilisesi'ndedir. Kilise'nin Mübadele'den sonraki traji-komik tahrip öyküsü farklı kaynaklarda bulunabilir.[43]

Aziz Marinas Manastırı ise, Aziz Yorgi'nin kuzeyinde bulunan tepenin üzerindeki mezarlığın yanındadır (Şekil 1). Konuyla ilgili bulunabilen tek belge, 19. yüzyılın başına aittir: 1832'de çıkarılan bir irade ile Manastır'a 17 parça değirmen arsası, 40 dönüm bağ ve 500 dönüm tarla tahsis edilir. 80'li yıllarda Manastır ve mezarlık havaya uçurularak, yerine aynı isimli bir otel kurulur; içine de Manastır'ın bir maketi yerleştirilir.[44]

6. EĞİTİM VE DÜNYEVÎ YÖNETİM

1856 Islahat Fermanı cemaatlerin eğitim konusundaki yetki alanlarını genişletir, hocaların ve eğitim yöntemi seçiminin merkezî hükümette olması kaydıyla cemaatlere okul kurma yetkisi verir. 1883-91 salnamelerine göre Rum erkek ve kız ilkokullarında toplam 170 öğrenci okur. Herodot adını taşıyan erkek ilkokulu bugünkü Gümrük Binası'ndadır ve ilk yıllarında sadece ilk üç sınıfı açıktır. Yanısıra 4-5 yaşındaki çocuklara evlerde gizlice Yunanca dersleri ve dinî eğitim verilir. Yine 19. yüzyılın sonunda Aynaroz'dan gelen Kalimnoslu bir keşiş, Aziz Yorgi'nin müştemilatında özel bir okul açar. II. Meşrutiyet'ten sonra okullardaki öğrenci ve sınıf sayısı artar; Milas'tan bir okul müdürü ve hocalar gelir.[45]

Bu veriler, Anadolu'daki gelişmelerle paraleldir: 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitimin değişkenleri (müfredat, yöntem, dil, eğitim yaşı vs.) Osmanlı Hükümeti, Patrikhane, cemaat orta sınıfları ve Yunanistan'daki "sivil toplum"un ilgi odağını oluşturur. Özellikle 4-5 yaşındaki Rum çocukların okula kaydı, Yunanistan'daki cemiyetler tarafından Yunanca'nın yaygınlaşması için bir fırsat olarak görülür. Bu yaş grubuna hitap eden okullar Anadolu'da 1870'lerde kurulmaya başlar.

Cemaatin hükümetle ilişkisini, ruhanî liderler, çorbacılar ve ihtiyar heyetleri sağlar. Çorbacılık Tanzimat'la beraber kaldırılsa da, 1864 Vilâyet Nizamnamesi'ne göre her cemaatin yetişkin erkeklerinin kaymakamca da uygun görülen iki muhtar ve bir ihtiyar heyeti seçmesi bekleniyordu. Ruhanî lider, zengin aile üyeleri ve cemaatin okumuş-yazmışlarından oluşan ihtiyar heyetinin görevi, bekçi vs. kadronun yönetimi, vergilerin toplanması, cemaat-içi ihtilafların çözümü, beledî işler, okul ve kiliselerin bakımı idi.[46] Benzer organlar, zaman içinde yetkiler devşiren okul idare heyetleridir. Bu örgütlenme tarzı yerel nüfuz odakları yaratır ve istismara açıktır: Aziz Nikola'nın tamiri gerektiğinde kilise sandığındaki nakit, önceden "mahallî despot" (=metropolit) tarafından "muteberan-ı millet"e verildiğinden sıkıntı doğar.[47]

7. CEMAATLER ARASI İLİŞKİLER

Bireysel düzeyde, yaygınlığı bilinmese de, Rum ve Müslümanlar arasında birçok ticaret ve kefalet ilişkisi gözlemlenir.[48] Dış evlilik oranı bilinmiyor.[49] Cemaat düzeyinde durum karmaşıktır: Ortodoks bayramlarında Rumlar Müslümanlara paskalya yumurtası ve kandil çöreği ikram eder. Buna karşılık kendi bayramlarında Müslüman kadınlar, Rum kadınlardan Aziz Yorgi'de mum yakmalarını rica eder. Ancak belirgin bir "sosyal mesafe" de söz konusudur. İddiaya göre Müslümanlar Rum değil Giritli fırıncıların pişirdiği ekmekleri tercih eder. Kahve ve hamamların müdavimleri ayrışmıştır: Müslüman erkekler sadece içki içmek için ve Ramazanlarda Rum kahvehanelerine uğrar.[50] Toplu karar ve eylemlerde, görüş ortaklığı olsa bile cemaat ayrışması açıktır: Bodrum ahalisinin, İstanbul'a gönderdiği bir telgrafın altında gayrimüslim ve müslim ahaliyi temsilen sırasıyla Yorgi ve İbrahim'in imzası vardır.[51]

Tryandafilu'nun kaynaklarına göre, Bodrum'daki Müslüman-Ortodoks ilişkisi Girit'in kaybından sonra gerginleşir. Oysa arşivlerde önceki tarihlere ait ihtilaflara da rastlanır: Örneğin 1867'de Bodrum'da kiliselerin tahrip edilip Hıristiyan mezarlarına tecavüz edileceği ve Müslümanların silahlanacağı ihbarı üzerine, Aydın Metropoliti durumu hükümete yansıtır. Asayiş için bir bölük askerin ve tahkikat için İzmir Ticaret Mahkemesi Reisi'nin Bodrum'a gönderilmesi, yerel ve merkezî hükümetin ihbara verdiği önemi gösterir. Hazırlanan raporda kilise tahribi ve silahlanma konusundaki haberler asılsız bulunsa da, Manastır'ın yanındaki mezarlığa saldırılmış; mezar taşları kırılmıştır.

Olay, meyhanede "mestlik" halde bulunan "üç beş kişi"nin (Rum) zabıta tarafından Hükümet Binası'na götürülmesi ile başlar, küfürleşme ile büyür. Bina önünde muhtemelen Rum ahaliden oluşan bir kalabalık toplanır. Kocabaşının kefaletiyle zanlılar sonradan teslim edilmek üzere zabıtadan alınır. Olay "Bayram ve Paskalya"ya yakın bir tarihte olduğundan Meclis kararıyla hiçbir Müslümanın o günlerde silah takmaması çağrısı yapılır. Ancak "bir kahvehanede bulunan müslümanlardan ve ayak takımından" biri "Müslüman olan silahı tek takmasın çift taksın" diye bağırmaya başlar. Hazırlanan rapora göre bu kişiye diğerleri "eğlence" olsun diye para vermişler; sonuçta hiç kimse silahlanmamıştır. Raporda, Hıristiyanların Müslümanları, aralarında "hiçbir münazaa yokken bu derecede mübalağalı şikâyet etmeleri" yadırganır ve cemaatler arasında ihtilaf olmadığı bir-iki kere vurgulanır. Ama mezar taşlarının neden kırıldığı,

Adalar.Lejant: 1 Gökabad Körfezi, 2 Bodrum Kazası, 3 Leryoz, 4 Kalimnoz, 5 İncirli, 6 Rodos, 7 Sömbeki, 8 Piskoli, 9 Nisiros, 10 İstanköy
BOA.HRT.h 266/1

daha önemlisi meyhanedeki bir konuşmanın nasıl olup da cemaat düzeyinde bir endişe ve sürtüşmeye yol açtığı irdelenmez. Olaydan sonra, Milas'tan takviye alınarak Bodrum'daki zabıta kadrosunun genişletilmesi ve zabtiye reisinin değiştirilmesi, kısmen de olsa (raporda Bodrum'daki başka asayiş sorunlarından da söz edilir), cemaatler arasında bir çatışma çıkabileceği kaygısından kaynaklanmış olsa gerek.[52]

1891'de bu kez yerel hükümetle cemaat arasında bir olay yaşanır: Metropolit'in şikâyetine göre, Bodrum'daki Rum kiliseleri ve evler, kaymakamın emriyle hükümet memurları tarafından "cebren" aranır. Aranan "Rum (=? Bizans) imparatorları"na ait, ithali yasak "bazı levhalar"dır.[53]

1898'de Girit'in kaybından sonra Osmanlı Hükümeti'nin endişeleri artınca, Bodrum'un idarî statüsü değişir. 1855 yılında Bodrum İstanköy'e bağlıdır. 19. yüzyılın sonuna ait bazı belgelerde Aydın, diğerlerinde ise Akdeniz (Bahr-i Sefid) Vilayeti'ne bağlı gösterilir. Öteden beri "mühim" görülen Kalimnos Adası, Girit'in kaybından sonra "bir kat daha önem" kazanınca, Kalimnos'un 3. sınıf mutasarrıflığa dönüştürülüp Leryoz (Leros), İstanköy ve Bodrum'un bu mutasarrıflığa katılması uygun bulunur (Şekil 2). Benzer endişelerle Karaada'nın, yazar Mangilis'in tasarrufunda bırakılması "siyaseten mahzurdan salim olamayacağından", uygun bir bedelle istimlaki istenir.[54]

Girit'in özerkliğinden sonra, Aydın Vilayeti'ne gelen 26 binden fazla muhacirden yaklaşık 600 nüfus Bodrum'a yerleştirilir. İddiaya göre, Giritliler başta yerli Müslümanlar tarafından özellikle dilleri nedeniyle dışlanır, Rumlara da mesafeli durur. Öte yandan Girit'ten ulaşan zulüm öyküleri, Bodrum Müslümanlarını Rumlar aleyhine kışkırtır. Bir dönem her üç grubun da birbirine uzak durduğu düşünülebilir. Muhacir iskânından sonra Bodrum'da etnik husumete dayandığı sanılan cinayetler işlenir. Trablus ve Balkan Savaşı ile gerginlik, birçok Ege ve Trakya yerleşimindeki senaryoya paralel olarak daha da yükselmiş olmalıdır. 1912'de İtalyanların Oniki Ada'yı işgali sonrası dört yüz Giritli ve sayısı bilinmeyen İstanköylü de Bodrum'a göçer.[55]

Bu haricî gelişmelerin yanında, 2., 3. ve 4. bölümlerde söz edilen etno-sınıf farklılaşmasının, Rumların toprak edinmeye ve zenginleşmeye başlamasının bu ihtilafta payı olsa gerek. 1860'larda müslüman mülklerinin gayrimüslimlere devrini yasaklayan fermanlar çıkarılsa da, 1910'da Bodrum'u ziyaret eden bir seyyah, rehinli Müslüman mülklerinin yavaş yavaş Rumlara geçtiğini gözlemler.[56]

8. SAVAŞ VE GÖÇ

Mart 1914'te Marmaris'e bağlı bazı köylerle, Bodrum'daki Rumbükü ve Rumhaneleri köylerinin ismi değiştirilir. Aynı zamanlarda başlayan Rum karşıtı boykot ve Mayıs'taki şiddet dalgası, Trakya'da başlayan göçü hızlandırır, Marmara ve Ege'ye yayar. Tehcir, Almanya ile yapılan görüşmeler sonucu Ekim 1914'te durdurulur.[57] Bodrum'dan bu arada kaç Rum'un göç ettiği açık değildir.[58]

Geride kalan araziye muhacir iskânı planlanmış olsa gerek ki, Temmuz 1914'te liva ve vilayetlere gönderilen yazıda, Rumlara ait çiftliklerin genişliği ve değeri sorulur. Menteşe Mutasarrıfı'nın cevabına göre, Bodrum'da 1927 dönüm yüzölçümlü iki çiftlik ile Karaada İstanköy emlakından 1150 dönüm tarla ve 3000 adet zeytin ağacı vardır. 1916 Mayısında çiftlik denebilecek büyüklükte, 30-200 dönüm arasında beş parça arazi satışa çıkarılır. Müzayede usulüne uygun değildir. Sahipleri hakkında bilgi yoktur.[59]

İmparatorluğun Savaş'a girmesiyle beraber Rum cemaati üzerindeki baskı daha da artar. İki kilisenin ardarda yakıldığı günlerde, Muğla Kaymakamlığı'ndan Dahiliye'ye gönderilen şifrede, 1914 Ağustos'undan beri livadaki asayiş "mükemmel" olmasına rağmen, son günlerde meydana gelen olay-

MAYIS 1915'TE BİR FRANSIZ KRUVAZÖRÜNÜN BODRUM'U BOMBALAMASINDAN SONRA, İDDİAYA GÖRE, RUMLARIN FRANSIZ CASUSU OLMASINDAN ŞÜPHELENİLİR. ADALI VE BODRUMLU RUMLARIN İTİLAF DEVLETLERİ'NE YARDIM ETTİĞİNİ KAYDEDEN BAZI BELGELER VARDIR. BAZI ÇALIŞMALAR, CASUSLUK İDDİASINI OSMANLI RUMLARI İÇİN GENEL-GEÇER HALE GETİRMEK İSTER. ANCAK DURUM GÖRÜNDÜĞÜNDEN KARMAŞIKTIR.

larda, maktullerin tümü Rum olmak üzere, Muğla kazasında üç, Milas'ta altı değirmenci ve Bodrum'dan bir çobanın öldürüldüğü, bazısının mülkünün yakıldığı bildirilir. Kaymakama göre, Muğla ve Milas'ta yakalanan Müslüman zanlılar hakkında "fazla takibat yapılmaması Mutasarrıf Bey tarafından mahremen ve şifahen buyrulduğu halde, diğer taraftan da tahriren takibatta bulunulması" istenmiştir. Yazılan ile söylenen arasındaki "mübayenet"in (fark) hangi amaca hizmet ettiği Kaymakam tarafından anlaşılamamıştır. Gelecekte daha büyük olaylar karşısında kalınma ihtimaline karşı eylem planının "açıkça ve acilen" yazılması istenir. Bunun üzerine, Talat Paşa tarafından bir-iki gün sonra Menteşe Mutasarrıfı Müştak Lütfü'ye gönderilen şifrede, cinayetlerden söz edilerek "mevcut siyasî durumun" gereği olarak Rumlara karşı bu türden tecavüzlerin engellenmesi "önemle" istenir.[60] Anlaşılan, Dahiliye, Kaymakam'ın uyarıları üzerine, Rum karşıtı şiddete göz yuman Mutasarrıf'ı uyarmak zorunda kalır. Bunun nedeni o tarihte Savaş'a henüz girmemiş Yunanistan'la ilişkileri bozmama isteği veya Almanya'nın Rum tehciri konusundaki frenleyici tavrı olabilir.

Menteşe Mutasarrıfı 21 Şubat 1915 tarihli şifresinde dolaylı biçimde değindiği olayları, yetersiz sayıdaki jandarmanın seferberlik dolayısıyla meşgul olmasına ve gücünü "temin-i asayişe hasr etmemesi"ne bağlar. Örtük bir çaresizlik, söz geçirememe[61] hattâ "göz yumma" ifadesi olarak yorumlanabilir. Asayiş zaafı sonucu olanlar her neyse, bu olaydan sonra Rumların silahlarını sakladıkları hanede toplanarak "hükümet ve ahval-i harbiye hakkında" müheyyic (heyecan verici) haberler yaydıkları, bir zamanlar Adalar'a göçmüş Bodrumlu Rumların şehre "tecavüz etmek" üzere iken (kilise yangını sonrasında gelenler olabilir), yerli "Rumların hadise çıkarmak fikir ve emelinde" oldukları güvenilir kaynaklardan haber alınmıştır. Şifrede asayiş sorununun niteliği açıklanmaz; Rumların "tahrik"ine rağmen kazada sükûnetin korunduğu teminatı verilir.[62]

1. Dünya Savaşı'nın başında askerlik çağındaki Rumlardan çifte cizye alınmak istenir; veremeyenler amele taburlarına alınır; çoğu geri dönmez.[63] Bir kısmı Oniki Ada'ya kaçar. Rum Mahallesi'nden iki kişi "bir takım" Rumları İtalyan işgalindeki Adalar'a kaçırmaya teşebbüsten Askerî Mahkeme'ye sevk edilir. Durum Bodrum ile sınırlı değildir: Aydın Vilayeti'nde Ağustos 1914 - Haziran 1916 arasında ordudan kaçan yirmi bin gayrimüslimin yarısından çoğu yakalanır; firarîlerin % 60'ı ülke dışına, muhtemelen Ege Adaları'na gitmiştir.[64]

Mayıs 1915'te bir Fransız kruvazörünün Bodrum'u bombalamasından sonra, iddiaya göre, Rumların Fransız casusu olmasından şüphelenilir.[65] Rum Mahallesi'nde boşaltılan evlere bir tabur asker, bir kısmına da anlaşılan muhacirler yerleştirilir: Bir belgede, Rum mahallesinde oturan Giritli ve Tavaslı iki kişiden söz edilir.[66]

Adalı ve Bodrumlu Rumların İtilaf Devletleri'ne yardım ettiğini kaydeden bazı belgeler vardır: Mayıs 1916'da Kuşadası civarında küçükbaş hayvan çalmak için Sisam'dan gelen bir İngiliz ganbotun korumasındaki Adalı Rum kayıkçılar kıyıya saldırır, hayvanlarla beraber dört asker ve bir çobanı kaçırır.1916'da Kuyucak'a çıkartma yaparak hayvan çalmak isteyen düşman güçlerine bu kez Kuyucak Rumlarının yardım ettiği, komşu köy Meşelik'in Müslümanları ile çıkan çatışmada ölen ve yaralananlar olduğu anlatılır.[67]

Bazı çalışmalar, casusluk iddiasını Osmanlı Rumları için genel-geçer hale getirmek ister.[68] Ancak durum göründüğünden daha karmaşıktır: Bodrum Rumlarından ikisi, Osmanlı Hükümeti tarafından istihbarat toplamak üzere Kalimnos'a sokulmak istenirken, Geriş köyü halkından, adına bakılırsa bir Müslüman Sisam'da İngilizler için casusluk yapar.[69]

Seferberliğin tarıma etkisiyle, Milas'ta zeytinyağı üretimi henüz 1915'te 1913'ün sekizde birine düşer, fiyatı % 60 artar. Savaş'tan Bodrum halkının gördüğü zarar, Çarşı Mahallesi muhtarı ve diğer Müslüman ileri gelenler tarafından Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta dile getirilir. Genellikle 5-10 dönümlük tarlalarda tarım yapan küçük üreticiler askere alınmıştır. Geride kalan ihtiyar, kadın ve çocuklar ancak kendi ihtiyaçlarını üretebilirken, mahsulden ikinci kere öşür alınmak istenir. Bu ise açlık demektir. Telgrafı çekenler, köylünün memur ve muhacirler kadar kollanmasını ve ikinci öşürden aflarını ister.[70] Telgrafta Rum ileri gelenlerin imzasının olmaması dikkat çekicidir.

Öte yandan Venizelos'a meyleden güç dengesi, Yunanistan'ın Savaş'ta hangi tarafta yer alacağına dair belirtilerin 1916'da ortaya çıkışı ve Temmuz 1917'de Savaş'a resmen girmesiyle, Osmanlı Hükümeti'nin Rumlara bakışı tedricen değişir. 1915 tahliyesinden geride kalan ve Adalar'a kaçmayanlar, 1918 ortasında iç bölgelere sürülmeye başlanır. Sürülenler arasında asker kaçaklarının eşleri de vardır.[71] 25 Ağustos 1918'de devam eden tehcir, Ekim 1918'de sonlanmış olsa gerek ki, nakledilen ahalinin sayısı ve sürgün yerleri sorulur. Bodrum cemaati Milas ve Ayvalık Rumları ile birlikte Aydın'a sürülmüştür. 2 Kasım 1918'de Dahiliye Nezareti'ne çektikleri telgraf, Bodrum, Milas ve Ayvalık Rumlarının durumunu dile getirir: Sürgünden sonra ekmek almak için "yorganlarını dahi" sattıklarını, yollarda "aç, sefil, perişan" kaldıklarını anlatırlar.

Memlekete dönebilmek için "hal-i pür melâllerine merhameten" nakliye aracı isterler.[72] Bu insanların para ve eşyasını "gayri meşru" yollarla zimmetlerine geçiren jandarma bölük kumandanı ve maliye tahsildarı Mütareke'de mahkemeye sevk edilir.[73]

9. MÜTAREKE, MÜBADELE VE GÖÇ

Gasp edilen Hıristiyan malları hakkında Mütareke'de soruşturmalar açılır: Örneğin Fethiye'den sürülen Rumların emlak ve arazilerine, Menteşe Mutasarrıfı Hilmi Bey'in iddiasına göre, Fethiye Müfreze Kumandanı "hiçbir askerî zorunluluk olmadığı halde" sırf kişisel çıkarı için el koyar ve işgal eder. Üstelik durum defalarca kendisine bildirilmesine rağmen Kolordu Kumandanı Nurettin Paşa, bu türden tecavüzlere kayıtsız kalır.[74]

İtalyan Ordusu'nun Bodrum'a girdiği günlerde İzmir de işgal edilir. 23 Mayıs 1919'da Bodrum'da İttihatçıların kışkırttığı işgal karşıtı bir gösteri yapılacağı duyulur. İtalyan güçleri Kumbahçe'de önlem alır. Din adamları, kadınlar ve yerel yöneticilerin katıldığı gösterilerde taşkınlık olmaz. İlginç olan, gösterilerin Bodrum'un değil İzmir'in işgaline yönelik olmasıdır. Osmanlı kumandanı, Rumları kayırdığı gerekçesiyle Kaymakam Enver Bey ve dolaylı olarak Mutasarrıf'ı suçlar. Askeriye-Mülkiye arasındaki denge Eylül 1919'daki İtalyan çekilmesinden sonra bozulur; 300 Rum Kale'ye hapsedilir. Daha geç bir tarihte, yaklaşan Yunan Ordusu'na lojistik destek sağlamakla suçlanan bir Rum ağır hapisle cezalandırılır, sürgünden dönmez.[75]

Sürgün ve kaçaklar Savaş'tan sonra evlerine dönse de, belki mülklerini alamadıkları, daha çok da güvenlik koşulları nedeniyle çoğu 1922 Eylülünden önce Yunanistan'a göçer: Bir istatistiğe göre 1921'de Bodrum köylerinde gayrimüslim yaşamaz; merkezde ise üç bine yakın Rum kalmıştır.[76]

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren üretilen bu türden verilere ihtiyatla yaklaşmak gerekir: 1921 sayımının ardındaki endişe, Berlin Antlaşması'ndan (madde 4) Sevr'e (madde 148, 165) uzanan, karma nüfuslu yerleşimlerdeki idarî işlerin düzenlenmesinde "nüfus" ölçütünün, yani etnik nisbî temsil ilkesinin Anadolu'da uygulanma ihtimali olsa gerek. Aynı endişeyi 1919'da İşgal Güçleri de taşıyor olmalı ki, İtalyan işgalinden önce Bodrum'u ziyaret eden İngiltere'nin Aydın Askerî Mümessili, 25 Nisan 1919'da Mutasarrıf'tan livadaki Müslüman ve Hıristiyan nüfus hakkında bilgi alır. Özellikle İzmir'in işgalinden sonra, istatistik üretimi artar.[77] Ortak strateji, diğer etnilerin nüfusunu azaltmak, mümkün değilse düşük göstermektir.

Askerî Mümessil'in bu nedenle üzerinde durduğu vahim bir ihtimal, Hıristiyan-Müslüman gerginliğidir. Mutasarrıf bu endişeyi, İtalyanların Fethiye, Bodrum ve Marmaris'te "anasırı birbirine düşürerek" huzur ve asayişi baltalamak istediği iddiasıyla güçlendirir.[78] İtalyanların payı bilinmemekle beraber, Girit'in kaybı ve Büyük Savaş'la tırmanan ihtilafın, İzmir'in işgali ve gösteriler sonrası şiddetlendiği varsayılabilir.

Yunanistan Yardım Derneği verilerine göre, 1921'e kadar Yunanistan'a ulaşan mültecilerden 3160'ı Bodrum merkez, 235'i Gümüşlük, 246'sı Bağla, 358'i Kefaluka'dan gelir. Aziz Nikola'da son ayin 1922'de yapılır.[79] TBMM Hükümeti tarafından hazırlatılan raporlara göre 1921'de Bodrum'da 3684 Rum ve 215 Musevi yaşarken, 1927 Nüfus Sayımı'nda "Rumca" konuşan 503, "Yahudice" konuşan 2 kişi kalmıştır.[80] 1928'de Girit, Kandiye nüfusunun üçte biri Anadolu kökenlidir. Kandiye'ye göçen Bodrumlular 1924-5'te "Nea Halikarnasos"u kurar.[81] Cemaatin amaçları içinde bir okul ile Aziz Nikola'nın benzerini inşa etmek de vardır. Nitekim derme çatma malzeme ile "baraka" adını verdikleri ahşap bir kilise kurarlar. 1927'de Venizelos Nea Halikarnasos'a gelir, okul ve kilise ihtiyacı konusunda bilgi alır. Ziyaret coşku ve beklenti yaratsa da, kilisenin yapımına ancak 2. Dünya Savaşı sonrasında başlanabilir. Yeni Aziz Nikola'daki ilk ayin 1954 Paskalyasında yapılır.[82]

Diğer taraftan Pire ve Atina'ya yerleşen Bodrum kökenli eğitimli mülteciler Atina'da "Herodot Halikarnasos Hayır Derneği"ni kurar, 1933'te aylık yayınlanan Halikarnasos gazetesini çıkarmaya başlar. Gazete ve derneğin kurucularından Perikles Fokiadis ve 1918'de Aydın'a sürülen Apostolis Muzurakis "Bodrum, Anavatanım" (Αλικαρνασσός, Η Γενέτειρα Πατρίδα μου) adlı bir kitap da yazar; bölümleri gazetede tefrika olarak çıkar.[83]

Bodrum'daki bir cemaat, iki kilise ve üç nesilden geriye harabe, belge ve öyküler kalır.

Aziz Nikola, Girit-Nea Halikarnasos
https://www.thisiscrete.gr/gr/churches-monasteries/st-nikolaos-church-alikarnassos-329

DİPNOTLAR

1 Avram Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* (ISIS: İstanbul, 1985); Raymond H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* (İstanbul: Aras, 2012); Richard Hovannisian'ın editörlüğünde yayınlanan Anadolu vilayet monografileri külliyatı.

2 Elena Frangakis-Syrett, "The Economic Activities of the Greek Community of İzmir", Gondicas, D, Issawi, C. (der.), *Ottoman Greeks in The Age of Nationalism* içinde 17-44 (Princeton: Darwin Press, 1999); Vangelis C. Kechriotis, *The Greeks of Izmir at the End of the Empire* (Uni. Leiden, 2005); Rahşan Demir Kerimoğlu, "Osmanlı'nın Son Yüzyılında İzmir'deki Rum Tebaa (1823-1923)" (yüksek lisans tezi, Osmangazi Üni., 2003); Herve Georgelin, *Smyrna'nın Sonu* (İstanbul: Birzamanlar, 2008); Stefo Benlisoy, *İstanbul'un Irgatları* (İstanbul: İstos, 2018).

3 Ayşe Özil, *Anadolu Rumları* (İstanbul: Kitap, 2016), kavramsal boyutuyla öne çıkar. Foça için bkz. Erol Emre, *Ottoman Crisis in Western Anatolia* (Londra: Tauris, 2016). Muğla için bkz. Ertuğrul Aladağ külliyatı; Ari Çokona, *20. Yüzyıl Başlarında Anadolu ve Trakya'daki Rum Yerleşimleri* (İstanbul: Literatür, 2016).

4 Nuri Adıyeke, "XIX. yy. da Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi" (doktora tezi, 9 Eylül Üni., 1994); Arzu Baykara, "XIX. yy. Bodrum Kazası'nın Sosyal ve İktisadî Hayatı" (doktora tezi, Ege Üni., 2010).

5 Μιχαήλ Τριανταφύλλου, Παλιά Αλικαρνασσός (Mihail Tryandafilu, *Palya Halikarnasos*) (Atina: Herodotos, 2018). Kitabını hediye eden yazara ve Rum mahallesinin 1831 ve 1835 nüfus kayıtlarının transkripsiyonunu paylaşan Sn. Tarık Eray Çakır'a müteşekkirim. Yunanca kelimelerin transkripsiyonunda Herkül Millas'ı esas aldım: "Yunanca'nın Türkçe Harflerle Yazılışı", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 16/27 (1992): 189-97.

6 William Turner, *Journal of A Tour*, Cilt III (Londra: John Murray, 1820), s. 52; Mübahat S. Kütükoğlu, "1830 Sayımı'na göre Menteşe Sancağı'nda Hane Nüfusu", *Osmanlı Araştırmaları XXIII* (2003): ss. 75-92.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).NFS defter no. 3189, 5.8.1891; Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu* (İstanbul: Ekim, 2008). Ayrıca bkz. Tryandafilu, *Palya*, s. 5, s. 127, s. 168, s. 192. Salname ve seyahatnamelerdeki rakamlar için bkz. Baykara, "XIX.", ss. 134-40.

8 Alexis Alexandris, "The Greek Census of Anatolia and Thrace (1910-12)", Gondicas ve Issawi, *Ottoman* içinde ss. 45-75.

9 Tryandafilu, *Palya*, 165, 280; Baykara, "XIX.", 141-5; Richard Clogg, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", Benjamin Braude, Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, C.1 içinde ss. 185-207. NY: Holmes & Meier, 1982.

10 Faruk Doğan, "Osmanlı Devletinde Zeytinyağı (1800-1920)" (doktora tezi, Marmara Üni., 2007), 28-30; İlber Ortaylı, "Greeks in the Ottoman Administration During the Tanzimat Period", *Ottoman* içinde 169-79; Baykara, "XIX.", ss. 140-50; Ertuğrul Aladağ, *Andonia: Küçük Asya'dan Göç* (İstanbul: Belge, 1995), 49 ve sonrası; Tryandafilu, *Palya*, s. 135, ss. 217-54, s. 192, s. 305.

11 BOA.İ.ŞD 68/4000, 18.4.1300; DH.MKT 139/8; DH.MKT 1497/76; DH.MKT 1520/74; ŞD 2532/26; İ.ŞD 91/5420. Bir kısmının çevrimyazısı için bkz. Erdoğan Kayalar, *Osmanlı Arşivinde Bodrum* C.1 (Bodrum: Bodrum Ajans, 2012). Ayrıca Baykara, "XIX.", 46-50 ve Tablo A; BOA.İ.DH 1478, 1909; DH.MUİ 27/2, 9.11.1909.

12 Yahudi mahallesi ve sinagog şimdiki Belediye'nin olduğu yerde, Yahudi mezarlığı bugünkü garajın doğusunda yer alır. Ermenilerin ayrı bir mahallesi yoktur. Mensubu olmadığı cemaatlere ait mahallelerde yaşayan az sayıda Bodrumlu da vardır (Tryandafilu, *Palya*, 56-7; Selçuk Erez, *İstanköyaltı Bodrum* (Ankara: Bilgi, 1996), s. 34; Baykara, "XIX.", 132; Siren Bora,"Bodrum Yahudi Mezarlığı", *3. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu Tebliğleri* C.1, Erdoğan, Özgiray (der.) (İzmir: 2014) içinde 189-226).

13 Yüksel Kırca, "Bodrum'a Ait 167 Numaralı Şeriye Sicili Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" (yüksek lisans tezi, Muğla Üni., 2000), s. 82, s. 184, ss. 374-5; Tryandafilu, *Palya*, s. 56, s. 109, s. 181.

14 Tuncay Öğün, "Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Seralos (Turgutreis) Kazası", *2. Turgutreis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Yemişçi vd. (der.) içinde 366-93. Bodrum: 2015.

15 BOA.İ.HR 260/15563, 1887; İ.HR 253/15071, 1887. Baykara, Gümüşlük Kilisesi'nin inşası için daha erken bir tarih verir ("XIX.", 91-2); Kırca, "Bodrum'a", 356; Tryandafilu, *Palya*, s. 99.

16 BOA.BEO 157/ 11762, 15.2.1893; ŞD 582/15, 14.2.1893; Muttalip Şimşek, "20. Yüzyılın Başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Gayri Müslimlerin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Durumu (1900-1925)" (doktora tezi, Selçuk Üni. 2013), 179; BOA.İ.DH 1478, 1909.

17 Emine Tok, "Bodrum Bitez Gara Kilise Mozaikleri", *III. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyumu*, Mustafa Şahin (der.) içinde ss. 55-62. Bursa: Uludağ Üni., 2006.

18 Aykut Özet, "Bodrum-Torba Monastery Mosaics", JMR 3 (2009): 71-82; Tryandafilu, *Palya*, s. 107.

19 Tryandafilu, *Palya*, 102-3; BOA.DH.EUM.ADL 25/30, 29.9.1916.

20 Arman Özgür Erol, "Ege Bölgesi Rum Ortodoks Kiliseleri" (yüksek lisans tezi, Ege Üni., 2003), 131; İlker Mete Mimiroğlu, "Datça Hızırşah Kilisesi", *İstem*, 17/33 (2019): 149-165; Çokona, 20., 307; Tryandafilu, *Palya*, ss. 86-9.

21 Tryandafilu, *Palya*, ss. 94-104, s. 245.

22 Turner, *Journal*, s. 53.

23 BOA.ML.VRD.TMT defter no. 1632 (Çarşı); 1634 (Rum); 2803 (Kiliselik). Temettuat defterlerindeki meslekleri okurken şu çalışmadan yararlandım: Büşra Baran, "XIX. yüzyılın İlk Yarısında Menteşe'de Gayrımüslim Nüfus" (yüksek lisans tezi, 9 Eylül Üni., 2018).

24 Bu mülksüzlük durumunun, Anadolu gayrimüslimleri arasında ne kadar istisnai olduğu araştırmaya muhtaçtır. Eldeki benzer tek örnek Erzurum'dur (Haydar Çoruh, "Erzurum: A Border City of East Anatolia", *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, Hayasahi Kayoko, Mahir Aydın (ed.), içinde ss. 141-71. Londra/NY: Routledge, 2010. Buna karşın örneğin Ankara ve Tire Rumları hatırı sayılır taşınır ve taşınmaza sahiptir (BOA.ML.VRD.TMT defter no. 2756, 15983 vd.).

25 "Bağçevan" terimi için bkz. Arzu Terzi, "Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City", Kayoko, Aydın (ed.) içinde ss. 141-71.

26 Tryandafilu, *Palya*, s. 179, s. 189, s. 128, s. 174, s. 220.

27 1908'de Bodrum'da üç hamam ve bir yağ atölyesinin varlığı kaydedilir (Baykara, "XIX.", 213-7). Hamamlardan birinin yerinde bugün "Kilim Türkü Evi" vardır (Tryandafilu, *Palya*, s. 101, s. 182, ss. 60-68, s. 124, s. 136, s. 211).

28 Tryandafilu, *Palya*, 180-3, 93; BOA.ŞD 1238/9, 1.3.1329; Avlar, "XX", 188-90. Vilâyet mahsulünün % 90'ı ihraç edilir (Baykara, "XIX.", s. 180, s. 215).

29 BOA.Y.MTV 151/8, 1896; Erdoğan, *Osmanlı*, 117; Haris Exertzoglou, "The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie", Gondicas, Issawi (der.) içinde ss. 89-102.

30 BOA.ŞD 1173/16; Şimşek, "20.", s. 252.

31 Yelek, şalvar vb. üzerine kaytanla yapılan işleme.

32 Baykara, "XIX.", s. 213, s. 208.

33 Milliyetçilik akımlarının loncanın ilkelerini etkilediği anlaşılıyor (Tryandafilu, *Palya*, ss. 202-5).

34 Miyase Koyuncu Kaya, Samettin Başol, "Osmanlı Bursası'nda Ermeni Kökçü Esnafı Hirfet Vakfı", *Vakıflar Dergisi* 47 (Haziran 2017): ss. 25-44.

35 BOA.HR. MKT 66/79, 13.11.1853; HR.MKT 177/96, 17.12.1857, Tryandafilu, *Palya*, s. 250.

36 BOA.MVL 647/83, 1.9.1853; Kırca, "Bodrum'a", s. 184 (17.3.1884), s. 346 (5.2.1886), s. 420 (11.2.1887).

37 BOA.MF.MKT 287/36 11.10.1895; Tryandafilu, *Palya*. s. 91, s. 274.

38 Yankos, 1830-31 doğumlu Diyakos ile aynı kişi olabilir (Tryandafilu, *Palya*, ss. 21-22).

39 BOA.MLD.TMT defter no. 1634; Kırca, "Bodrum'a", s. 375; Tryandafilos'un mirası için bkz. Tryandafilu, *Palya*, s. 262.

40 Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2002), s. 16, ss. 135-7.

41 Tryandafilu, *Palya*, s. 191.

42 BOA.DH.MKT 2568/111, 14.1.1901; Tryandafilu, *Palya*, s. 77.

43 Baykara, "XIX.", 140; BOA.İ.HR 260/15563, 17.8.1873; Erez, *İstanköyaltı*, 68; Tryandafilu, *Palya*, ss. 69-75, s. 118.

44 BOA.A.MKT.UM 309/91, 1858; Tryandafilu, *Palya*, s. 63.

45 Baykara, "XIX.", Tablo 8; Mestan Avlar, "XX. Yüzyıl Başlarında Aydın Vilayeti Salnamelerinde Menteşe Sancağı" (yüksek lisans tezi, Pamukkale Üni., 1997), s. 78; Tryandafilu, *Palya*, s. 171-2, ss. 185-6.

46 Tryandafilu, *Palya*, ss. 174-8. Bkz. özellikle Özil, *Anadolu*.

47 BOA.İ.HR 260/15563, 17.8.1873.

48 BOA.A.MKT.DV 128/86, 28.9.1858; ŞD 1447/18, Ocak 1914; Kırca, "Bodrum'a", 350 ve sonrası.

49 Mısır'daki gayrimüslim cemaatler içinde endogami oranı en yüksek Rumlardır (Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class* (Londra: Ithaca, 1989), 14).

50 Tryandafilu, *Palya*, s. 61, s. 68, ss. 187-8; Fatma Mansur, *Bodrum: A Town in the Aegean* (Leiden: Brill, 1972), s. 25.

51 BOA.Y.MTV 117/100, 10.4.1895.

52 BOA.A.MKT.MHM 384/66, 8.6.1867. Mesut Çapa, olaylara gelişimi veya işaret ettikleri değil, sonuçları açısından yaklaşır (*3. Uluslararası* içinde ss. 241-51).

53 BOA.DH.MKT 1751/122, 16.8.1891.

54 Yakup Ahbab, "Yakın Dönem Tarihimizde İstanköy Adası" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üni., 2009); BOA.İ.HR 260/15563, 1887; A.MKT.UM 143/16, 1868 (Aydın); BEO 76/5693, 1892; Y.MTV 189/153, 1899 (Bahr-i Sefid); Y.MTV 189/153, 6.5.1899; Y.MTV 151/8, 7.2.1897; Yannis Mangilis'in "Άρχόντας" (Karaada) adlı bir de kitabı vardır (Tryandafilu, *Palya*, s. 109).

55 BOA.Y.PRK.MYD 22/55, 1899; Erez, *İstanköyaltı*, ss. 10-1, s. 25; Tryandafilu, *Palya*, 188, 193; Mansur, *Bodrum*, 10.

56 Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik, 2017), s. 390; Tryandafilu, *Palya*, s. 280. Ayrıca bkz. BOA.BEO 234/17538, 10.7.1893.

57 BOA.İ.DH 1506/21, 1.3.1914; Hasan T. Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar: 1908-1914* (İstanbul: Libra, 2009).

58 Şimşek'in verdiği rakamlar ("20.", 45, 51) tutarsızdır.

59 BOA.DH.EUM 3. Şb. 2/24, 19.9.1914; ML.EEM 1196/10, 16.5.1916.

60 BOA.DH.EUM 3. Şb. 4/2, 16-17.2.1915; DH.ŞFR 50/39, 18.2.1915.

61 Açık ifadesi için bkz. BOA.DH.EUM 6. Şb 5/34.

62 BOA.DH.ŞFR 462/49.

63 Tryandafilu, *Palya*, s. 209. Amele taburları için bkz. Dido Sotiriyu, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya* (İstanbul, Can, 2006); Ilias Venezis, *Numara 31328* (İstanbul: Belge, 2015).

64 BOA.DH.EUM.KLH 2/21, 27.3.1916; Mehmet Beşikçi, "Between Voluntarism and Resistance: The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War" (doktora tezi, Boğaziçi Üni. 2009), s. 321.

65 Bkz. BOA.HR.SYS 2105/43, 21.08.1915.

66 Tryandafilu, *Palya*, 126-7. Bombardıman sonrası aynı akibete Museviler de uğrar (Avram Galanti, *Bodrum Tarihi* (İstanbul: Işık, 1945), 40); BOA.DH.EUM.ADL 25/30, 29.9.1916.

67 BOA.DH.EUM 5. Şb 84/3, 1.6.1916; DH.EUM.ADL 25/30, 29.9.1916).

68 Talha Hızal, "Menteşe Sancağı'nda Eşkıyalık (1914-1918)", (yüksek lisans tezi, FSMV Üni., 2018); Muhammed Sarı, "1DS'nda Batı Anadolu'da Rumların Casusluk ve Çetecilik Faaliyetleri", *History Studies* 7/1 (Mart 2015): ss. 175-89.

69 BOA.DH.EUM 5. Şb 84/3, 1.6.1916.

70 Doğan, "Osmanlı", 195; BOA.DH.İ.UM.EK 36/40, Temmuz 1917. 1845'te köylerde hane başına düşen arazi 11,5 dönümdür (Öğün, "Temettuat").

71 Şimşek, tehciri 1916'ya tarihler; verdiği fon kodu hatalıdır ("20.", 50); Tryandafilu, *Palya*, s. 230.

72 BOA.DH.ŞFR 593/51, 1.8.1918; DH.ŞFR 92/175, Ekim 1918; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 272-0-0-11_12-41-6.

73 Şimşek, "20.", 228 (belgeye erişemedim).

74 BOA.DH.ŞFR 602/130, 19.11.1918.

75 Tryandafilu, *Palya*, ss. 297-8, s. 300, s. 230, s. 243. Mütareke'ye rağmen örneğin Muğla'da da 1919 Ağustosundan itibaren onbeş yaşından büyük Ortodoks erkekler sürgüne gönderilir (Aladağ, *Küçük*, ss. 11-13).

76 BOA.DH.EUM.KLU 16/88, 3.9.1921. 1922 Eylül'ünden sonra bir göç dalgası daha yaşanır (Tryandafilu, *Palya*, s. 81).

77 BOA.DH.ŞFR 628/65, 4.5.1919; Necmi Ülker, "Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayeti'nin Nüfusuna Dair Bir Belge", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5/1 (Haziran 1990): ss. 23-40.

78 BOA.DH.ŞFR 627/83; DH.ŞFR 628/65, 4.5.1919.

79 *Το Εργον της Ελληνικης Περιθλαψεως* [Yunan Yardım Faaliyeti] (Atina: Grafiu Tipu İpogriu Eksoterikon, 1921), s. 19, s. 40; Tryandafilu, *Palya*, s. 197.

80 Muğla Sancağı Sıhhî İçtimaî Coğrafyası (Ankara, 1923), s. 62; Tahir Kodal, "Atatürk Döneminde Bodrum'un Nüfus Yapısı", *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 17 (Mayıs 2008): 77-100. Mübadele'den muaf tutulanlardan biri için bkz. Fahri Yetim, Mesut Erşan, "Bodrumlu İstamat Zihni Özdamar", *2. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu* içinde ss. 596-609. Bodrum: 2011.

81 Tryandafilu, *Palya*, 314. Bu konuda bir belgesel de yapılmıştır (https://www.orthodoxianewsagency.gr/video/apo-ti-mikra-asia-os-tin-kriti-ena-ntokimanter-gia-tin-alikarnasso, erişim Mayıs 2020).

82 Emmanouil Chalkiadakis, "Η Εγκατάσταση των Μικρασιατών Προσφύγων στο Ηράκλειο και η Ανοικοδόμηση του Ναού του Αγ. Νικολάου Νέας Αλικαρνασσού (Küçük Asya Mültecilerinin Kandiye'ye Yerleşimi ve Yeni Halikarnasos Aziz Nikola Kilisesi'nin İnşası)", *12. Uluslararası Girit Çalışmaları Kongre Bildirileri*, 21-25.9.2016.

83 http://frontoffice-147.dev.edu.uoc.gr/history/localhistory/old-new.html (erişim Mayıs 2020); Tryandafilu, *Palya*, s. 116, s. 220.

Kırım Savaşı'nda Ruslar ve Kürtler

İSMET KONAK

ÇARLIK RUSYA KIRIM SAVAŞI'NDA XIX. YÜZYILIN KOLONYAL POLİTİKASINA UYGUN OLARAK BAZI KÜRT AŞİRETLERİNİ VE ÖNEMLİ FİGÜRLERİ KENDİ SAFINA ÇEKMEYİ BAŞARMIŞTIR. KÜRTLER, BİLHASSA BEYAZIT VE KARS GİBİ KENTLERİN İŞGALİNDE RUS ORDUSUNA DESTEKTE BULUNMUŞLARDIR.

Tarihte birçok kere karşı kaşıya gelen Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya, özellikle XIX. yüzyılda Kafkasya, Balkanlar, Trakya, Karadeniz ve Kırım gibi bölgelerde amansız bir "egemenlik" mücadelesi vermiştir. Bu manada 1853-1856 yılları arasında vuku bulan Kırım Savaşı, iki yayılmacı gücün kendi "kudretlerini" sergiledikleri mizansenlerden biri olmuştur.[1] Sözü geçen savaşta özellikle İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği destek, Çarlık Rusya'yı bir infiale uğratmıştı. Nitekim Sivastopol'de Rus ordusunun yaşadığı ağır hezimet, savaşın kaderini belirlemişti. Kafkasya'ya kadar sirayet eden savaş, kuşkusuz çok sayıda etnik unsuru yakından etkilemişti. Mevcut bölgede iskân eden Kürtlerin Kafkasya'daki kargaşada takındığı pozisyon, son yıllarda tartışılmaya devam etmektedir. Bu makalede Kürt aşiretleri ve bazı Kürt kökenli figürlerin Rusya ile kurduğu münasebetler analiz edilmektedir.

Hiç şüphesiz Çarlık yönetimi, savaşın başladığı ilk aylarda Kürtleri safına çekmeyi bir strateji olarak belirlemişti. Bu doğrultuda Erivan guberniyasında doğmuş bir Kürt olan Cafer Ağa görevlendirilmişti.[2] Çarlık ordusuna sadakatiyle ön plana çıkan Cafer Ağa komutasında iki alay teşkil edilmişti. Birinci alay, Erivan müfrezesi bünyesinde yer almakta ve daha çok Erivan Kürtlerinden oluşmaktayken, ikinci alay Aleksandropol (Gümrü) müfrezesi bünyesinde yer almakta ve ekseriyetle Kars paşalığından gelen Kürtlerden oluşmaktaydı.[3] İkinci alayda 100 kişiden müteşekkil bir Ezidî bölüğün de olduğu düşünülmektedir.[4] Sovyet Kürdü ve tarihçi Celilê Celil, bu Ezidî bölüğün Ahmet Ağa'nın (Cafer Ağa'nın kuzeni) emrinde olduğunu yazmaktadır.[5] N. Z. Mosaki ve D. Pirbari gibi tarihçiler ise sadece Ezidî bölüğün değil Aleksandropol müfrezesindeki ikinci Kürt alayının da Ahmet Ağa komutası altında olduğunu ileri sürmektedir.[6] Cafer Ağa ve Ahmet Ağa'nın yönettiği Kürt birlikleri, Rus albay M. T. Loris-Melikov'un gözetimi altındaydı.

Osmanlı sahasında meskûn Kürt aşiretlerinin vaziyet-i umumiyesine bakıldığında ise savaşın hemen başında Osmanlı Devleti'nin safında "kerhen" yer aldıkları gözlenmektedir.[7] Özellikle 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Osmanlı yönetiminin Kürt coğrafyasında gerçekleştirdiği merkeziyetçi "tenkil" politikası, Kürt halkında olumsuz bir izlenim bırakmış ve aşiretlerin Bâb-ı Âli ile olan bağını nerdeyse koparmıştı.[8] Cemaldinî, Milan, Bezikî, Zilan, Canukî gibi Kürt aşiretleri bu ruh hali içinde savaşa girmişti. 1853 yılı kasım-aralık aylarında Başgedikler mevkiinde hâsıl olan muharebeler, Kürt aşiretlerinin tutumunu değiştirmişti. Kars'a bağlı Başgedikler'de V. O. Bebutov komutasındaki Rus ordusu, Ahmet Paşa emrindeki Osmanlı birliklerini yenilgiye uğratmış;[9] Cemaldinî, Milan ve Bezikî gibi aşiretler Rus cenahına geçiş yapmıştı.[10]

V. O. Bebutov. httplemur59.runode9227

Ermakov. _No_6997._Kurd_in_the_Russian_service._557

N. N. Muravyov-Karsskiy. httpd1825.ruviewtopic.phpid=835&p=4

Kürtlerin ön plana çıktığı çarpışmalardan biri 1854 yılı yaz mevsiminde Beyazıt üzerinde yaşanmıştı. Çarlık Rusya'nın Erivan Müfrezesi Komutanı K. K. von Vrangel, Beyazıt'ı ele geçirmek üzere önceden bazı plânlar yapmıştı. Bu çerçevede Beyazıt'ta mukim Haydaran ve Celalî gibi Kürt aşiretleriyle fikir teatisinde bulunmuş ve olası bir saldırıda yardımlarını istemişti.[11] Cafer Ağa'nın da arabuluculuk ettiği görüşmeler olumlu geçmişti. Haydaran aşireti liderlerinden Şeyh Bakir, Haydar Ağa, Şeyh Abet, Cangir Ağa ve Celalî aşireti lideri Musa Ağa bu görüşmelerde Çarlık ordusuna destek imasında bulunmuşlardı.[12] Nitekim Temmuz 1854'te vuku bulan çarpışmalar sonucu Beyazıt şehri, Rus ordusu tarafından ilhak edilmişti.[13] Bahsi geçen çarpışmalarda Cafer Ağa komutasındaki Kürt birliklerinin de Rus ordusuna muavenet ettikleri bilinmelidir.[14]

Osmanlı-Rus muharebeleri devam ederken Osmanlı Kürdistanı'nda bir direniş patlak vermek üzereydi. Henüz 1847 yılında meydana gelen Mir Bedirhan direnişinde kuzenine ihanet eden ve Bâb-ı Âli yönetimiyle işbirliği yapan Yezdanşêr, o tarihten itibaren deyim yerindeyse bir "idarî caize" peşindeydi.[15] Lakin arzu ettiği makama ulaşamayan Kürt Yezdanşêr, bir süredir yerel düzeyde Osmanlı yöneticileriyle ciddî münakaşalar da yaşamaktaydı.[16] Türk ordusuna asker tedarik etmesine rağmen gerekli ilgiyi görmemiş ve maaşı kesildiği gerekçesiyle Kasım 1854'te etkili bir kıyam başlatmıştı.[17] Muhtelif Kürt aşiretlerinin destek verdiği direniş Botan, Hakkâri, Van, Bitlis ve Musul'a kadar geniş bir sahaya yayılmıştı.[18] Yezdanşêr, bölgedeki nüfuzunu tahkim etmek için Rus ordusuyla da bazı münasebetler geliştirmeye çalışmıştı. Bu çerçevede hem Beyazıt'taki Rus komutasına hem de Erivan müfrezesine mektuplar göndermiş ancak beklediği sonucu alamamıştı.[19] Sonuç alınamamasının birkaç sebebi olduğu düşünülmektedir. Birinci sebep, mektupların zamanında ulaşmamış olmasıydı. İkinci sebep Yezdanşêr direnişinin kış aylarında vuku bulması, yani Rus ordusunun askerî harekâta ara verdiği bir dönemde gerçekleşmiş olmasıydı. Üçüncüsü ise Rus askerî komutasının (Özellikle Kafkasya Genel Valisi N. N. Muravyov) Yezdanşêr'e yeterince itimat etmemesi ve herhangi bir Kürt direnişine destek vermeyi gereksiz addetmesiydi. Nihayetinde direniş başarısız olmuş ve Yezdanşêr, özellikle Musul İngiliz konsolosunun organize ettiği bir "desise" sonucu Osmanlı yönetimine teslim olmak zorunda kalmıştı.[20]

Yezdanşêr direnişinin gerçekleştiği dönemde Çarlık ordusu, Kars için bir taarruz plânı yapmaktaydı. Bu bağlamda Kars'ta yaşam sürdüren Kürtlerin tutumu büyük önem arz etmekteydi. Rus Albay Loris-Melikov, 1854 yılının son aylarında Kars'taki temaslarını arttırmış ve Kürtleri temsil eden Kasım Han'la bazı görüşmeler yürütmüştü.[21] 50 sınır Kazağı'nın ve 50 Rus askerinin de katıldığı görüşmeler, 2 Kasım 1854 tarihinde Kızıl Kilise köyünde vaki olmuştu.[22] Görüşmeler olumlu bir netice vermiş ve Kasım Han, Rus yanlısı bir tavır takınmıştı. Hatta 23 Aralık (5 Ocak)[23] 1854'te çarın "yüksek emriyle" kendisine albaylık rütbesi dahi verilmişti.[24] Bunu takiben Kasım Han, Kars'ta meskûn Kürtlerin Rusya cenahına geçişini belli ölçüde sağlamıştı. 1855 yılının kasım ayına gelindiğinde artık N. N. Muravyov komutasındaki Rus ordusu, Kars'ı ilhak etmişti.[25] Harekâta Cafer Ağa komutasındaki Kürt birliklerinin de destek verdikleri bilinmektedir.[26]

Kırım Savaşı biterken Çarlık Rusya'ya esir düşen Kürtler, çar yönetiminin özel bir ilgisini çekmişti. Nitekim Rusya Bilimler Akademisi'nin görevlendirmesiyle Rus dilbilimci P. I. Lerch, 1856 yılında Smolensk guberniyası Roslavl şehrinde bulunan yaklaşık 100

Kars'ın ilhakına dair bir resim
httpdeduhova.rustatesmannikolaj-nikolaevich-muravev-karskij

Kürt esir üzerinde etnografik ve linguistik bir inceleme yapmıştı.[27] 3 aylık bir araştırma yürüten Lerch, Kürtlerin şu bölgelerden geldiklerini yazmaktadır: "Mardin, Cezire (Hakkari Eyaleti), Dersim, Muş ve Diyarbekir (Kürdistan Eyaleti), Urfa ve Birecik (Halep Eyaleti), Harput, Begesne, Malatya, Maden, Arapkir (Harput Eyaleti), Erzurum..."[28]

Kürt dilinin Kurmancca, Kelhurca, Lurca, Goranca ve Zazaca olmak üzere beş unsurdan oluştuğunu ileri süren Lerch, özellikle Zazaca üzerinde paha biçilmez kayıtlarda bulunmuştur. Bu filolojik kayıtlar, günümüzde bilhassa dilbilim ve tarih sahasında adeta bir "projektör" görevi görmektedir.

Ezcümle, Çarlık Rusya'sı Kırım Savaşı'nda XIX. yüzyılın kolonyal politikasına uygun olarak bazı Kürt aşiretlerini ve önemli figürleri kendi safına çekmeyi başarmıştır. Kürtler, bilhassa Beyazıt ve Kars gibi kentlerin işgalinde Rus ordusuna gözle görülür bir destekte bulunmuşlardır. Sınır hattında yaşamaları ve keşmekeşin merkezinde olmaları, Kürt aşiretlerini "pragmatist" bir tutum sergilemek zorunda bırakmıştır. Savaşın ilk aylarında Çarlık Rusya'ya sempati duyan kimi aşiret liderleri, sonraki süreçte eksen değiştirmiştir. Rusya, her ne kadar savaşın sonucunda yenilmiş olsa da bazı Kürt aşiretlerinin nazarında bir "alternatif güç" olma imgesi uyandırmıştır.

DİPNOTLAR

1 M. I. Bogdanoviç, Vostochnaya Voyna 1853-1856 Godov (Doğu Savaşı 1853-1856 Yılları), Tom: I, Tipografiya F. Sushchinskogo, Sankt-Peterburg, 1876, s. 92.
2 Ali Bey Şemseddin Ağa oğlu Cafer Ağa, Zilan aşiretinin bir mensubu olarak 1806 yılında Erivan guberniyasında dünyaya gelmişti. Oğlu Ali Eşref Ağa Şemseddinov ile birlikte uzun süre Rus ordusunda görev almıştı. Bkz.; N. Z. Mosaki, D. Pirbari, "Nachal'nik Nashikh Kurtin Pervyy General Russkoy Imperatorskoy Armii Kurdskogo Proiskhozhdeniya - Dzhafar - Aga (Bizim Kürtlerin Lideri, Rus İmparatorluk Ordusu'nun Kürt Kökenli İlk Generali: Cafer Ağa)", Dialog so Vremenem, Vypusk: 63, Moskva, 2018, ss. 234-247.
3 İkinci alaya "Kars Alayı" da denildiği müşahede edilmektedir. Bkz.; Mosaki, Pirbari, *a.g.m.*, ss. 234-247.
4 Bogdanoviç, *a.g.e.*, Tom: IV, s. 239.
5 Celilê Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev: Mehmet Demir, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 159.
6 Mosaki, Pirbari, *a.g.m.*, ss. 234-247.
7 Yaklaşık 5 bin Kürt süvarinin Osmanlı ordusuna katıldığı ileri sürülmektedir. Bkz.; A. O. Pobedonostseva, "Kurdy v Russkikh Periodicheskikh Izdaniyakh XIX v. (XIX. Yüzyıl Rus Süreli Yayınlarında Kürtler)", Vestnik SPBGU, Ser.: 13, No: 3, 2010, ss. 14-24.
8 *A.g.m.*, s. 14-24.
9 Muharebeye iştirak eden bir Rus subayın verdiği malûmata göre Rus birliklerinin sayısı 9 bin 800 iken, Osmanlı birlikleri yaklaşık 35 bin kişiden oluşmaktaydı. Yine Rus subayının tasvirine göre "bir yığın Kürt", Osmanlı Ordusuna yardım etmekteydi. Bkz.; "Rasskaz Ofitsera Byvshego pod Kadyklyarom (Gedikler'de Yer Alan Bir Subayın Anıları) ", Kavkaz, 2 Yanvarya 1854, No: 1, Tiflis, ss. 2-4.
10 Celil, *a.g.e.*, s. 160.
11 *A.g.e.*, s. 161.
12 *A.g.e.*, s. 161.
13 Bogdanoviç, *a.g.e.*, Tom: II, s. 171.
14 *A.g.e.*, s. 164.
15 P. I. Averyanov tarafından Rusça "İezdanşir (Iездаништрь)" şeklinde bir kullanım söz konusudur. Bkz.; P. I. Averyanov, Kurdy v Voynakh Rossii s Persiyey i Turtsiyey v Techeniye XIX Stoletiya (19. Yüzyılda Rusya'nın İran ve Türkiye ile Savaşlarında Kürtler), Tipografiya Shtaba Kavkazskogo Voyennogo Okruga, Tiflis, 1900, s. 146.
16 Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856) (Osmanlı Kırım Savaşı [1853-1856])*, Brill, Leiden-Boston, 2010, s. 367.
17 Celilê Celil, direnişin Aralık 1854'te vuku bulduğunu yazarken Candan Badem, Kasım 1854 tarihini işaret etmektedir. Bkz.; Badem, *a.g.e.*, s. 368.
18 Averyanov, *a.g.e.*, s. 148.
19 Celil, *a.g.e.*, ss. 164-165.
20 Averyanov, *a.g.e.*, s. 151.
21 Celil, *a.g.e.*, s. 168.
22 *A.g.e.*, s. 161.
23 Rusya'da Jülyen takvimi 1 (14) Şubat 1918'de kaldırıldı ve yerine Gregoryen (Miladî) takvime geçildi. Dolayısıyla olayların tam tarihini, iki takvimi göze alarak vermeyi yeğledik.
24 Averyanov, *a.g.e.*, s. 116.; Ancak savaşın sonuna doğru Çarlık Rusya'nın mağlup olacağını gözlemleyen Kasım Han, bir kez daha saf değiştirmiş ve Osmanlı tarafına geçiş yapmıştı. Nitekim 10 (23) Mart 1856 tarihinde çarın emriyle albaylık rütbesi geri alınmış ve Rus ordusundan çıkarılmıştı. Bkz.; Averyanov, *a.g.e.*, s. 117; Mosaki, Pirbari, *a.g.m.*, s. 234-247.
25 16 (29) Kasım 1855 tarihinde Rus Ordusu Kars'ı kontrol altına almıştı. Bkz.; A.C. Korsakov, "Vospominaniya o Karse", Russkiy Vestnik, Tom: 34, No: 8, 1861, s. 409.; General N. N. Muravyov, Kars'ın ilhakından sonra "Karsskiy" lakabını almıştı.
26 Bogdanoviç, Vostochnaya Voyna 1853-1856 Godov (Doğu Savaşı 1853-1856 Yılları), Tom: IV, s. 274.
27 Pobedonostseva, *a.g.m.*, ss. 14-24.
28 P. I. Lerch, Issledovaniya ob Iranskikh Kurdakh i ikh Predkakh, Severnykh Khaldeyakh (İran Kürtleri ve Ataları Kuzey Keldaniler Hakkında Araştırmalar), Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1857, ss. 7-8.

BİR KONFERANSIN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Milliyetler Birliği, III. Milliyetler Konferansı, Lozan, 27-29 Haziran 1916

CEM KUMUK

YAZI, KAFKAS HALKLARI AÇISINDAN LOZAN KONFERANSI'NIN TUTARSIZLIKLARINI OSMANLI VE RUS DEVRİMLERİ ARASINDA KALAN KUZEY KAFKASYA DAĞLILARININ ÖZGÜRLÜK ARAYIŞLARINI VE YİNE BU KONJONKTÜRDE ALMANLARIN VE İNGİLİZLERİN KENDİ SİYASAL EMELLERİ DOĞRULTUSUNDA DAĞLILARLA KURDUKLARI PRAGMATİST İLİŞKİYİ KONU EDİNMEKTEDİR.

Tarihte yaşanan pek çok önemli tecrübe yaşandığı dönemde doğru tahlil edilemeyebilecek bir derinliğe sahip olabilir. Bu yüzden olaylar, lider şahsiyetler ve düşünce akımlarının doğru anlaşılması uzun yıllar alabilir. Özellikle toplum hafızasında idolleştirilen kişi ve düşünce akımları hakkında dehlizlerde sıkışıp kalan belgelerin ortaya çıkmasıyla yapılan değerlendirilmeler kemikleştiğini sandığımız bazı yapı taşlarımızı yerinden oynatabilir. Kafkasya Dağlıları da egemen güçlerin boyunduruğu altında yaşayan halklara özgürlüklerin vaat edildiği I. Dünya Savaşı sürecinde benzer tecrübeleri yaşamak zorunda kaldılar. Bu makalede bağımsızlık ve özgürlük umutları Osmanlı ve Rus Devrimleri arasına sıkışan Kuzey Kafkasya Dağlılarının tecrübelerinden kesitler bulacak, olayların yaşandığı dönem ile bugün arasındaki çarpıcı anlam farklılıklarına şahit olacaksınız.

I. Dünya Savaşı'nın başında Kafkasya Özgürlük Hareketini dünyaya anlatmak üzere, İstanbul'da bir "*Kafkasya Komitesi*" kurulmuştu. Komitenin hedefi, Kuzey Kafkasya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın oluşturacağı bir konfederasyon idealini pratiğe geçirmekti. Düşüncenin Batı'da destek bulma ihtimali de yüksekti. Oluşum Alman ve Osmanlı devletlerinin de işine geliyordu. Nitekim Dağlıları tamamen Osmanlı'nın kontrolüne terk etmek istemeyen Almanya, 1915 yılından itibaren onlarla temaslarını sıklaştırmıştı.[1] "*Gazavat*" adıyla tanınan Hacı Murad Arsanukaev'den aldıkları raporlara dayanarak Kuzey Kafkasya'daki Rus unsurlara karşı çeşitli sabotaj eylemleri planlıyorlardı.[2] Alman diplomat Otto von Lossow, Berlin'den projeye daha fazla kaynak kopartabilmek için Kafkasya'nın paylaşılmayı bekleyen zenginliklerine vurgu yapıyor ve hızlı hareket edilmesi gerektiğini söylüyordu.[3] Komite 1916 Ocak'ında Deli Fuat Paşa başkanlığında, Prof. Aziz Meker, Dr. İsa Ruhi Paşa, Çürüksulu Kâmil Tavdgiridze, Prens Giorgi Maçabelli ve Selim Bebutov'dan oluşan bir heyeti çalışmalar yapmak üzere Berlin ve Viyana'ya gönderdi.[4] Heyet, Avrupa devletlerinin temsilcilerine planlanan oluşum hakkında bilgiler aktardıysa da yuvarlak ifadelerle, avutucu cevaplardan öte bir sonuç alınamamıştı. Merkezi Güçlerin elindeki Kafkasya kökenli savaş esirlerinden, kurulacak orduya personel seçilmesine ve bunların savaş esiri statüsüne son verilmesine izin kopartmak heyetin en büyük başarısı olmuştu. Heyetin dönüşünden sonra komitenin Kuzey Kafkasyalı, Gürcü ve Azeri üyeleri arasında derin fikir ayrılıkları ortaya çıkınca komite dağıldı. Gürcüler Almanlarla yakınlaşmayı tercih ederken, Azeriler kendilerini Yusuf Akçura'nın kurduğu Türk Yurdu çatısı altında pozisyonlamayı tercih ettiler.[5] Ortak mücadele şartları oluşmayınca Kuzey Kafkasyalılar da çalışmalarına *"Türkiye'deki Şimali Kafkasyalı Siyasi Göçmenler Komitesi"* olarak devam etti. Komite tüm Dağlılar adına konuşabilen bir tüzel kişilik hüviyetindeydi. Ayrıca Osmanlı tebaası Kuzey Kafkasyalıların yegâne diplomatik siyasi girişimi olması açısından da son derece önemliydi.[6]

1911'de, Brüksel'de, "*Milliyetler Birliği*" adında bir teşkilat kuruldu. Teşkilat Dünya Savaşı başladığında Antant taraftarı bir yol izlemeye başlamıştı.[7] 1916 Nisan'ında İsviçre'de "*Rusya'nın Rus Olmayan Halkları Birliği*" adlı örgüt kurulduğunda İstanbul'daki Şimali Kafkasya Komitesi de çalışmalarına hız verdi. Juozas Gabris ve Baron Friedrich von der Ropp'un kurduğu bu organizasyon, Promete hareketinin öncülü niteliğindeydi. Organizasyon Alman gizli polis teşkilatının başkanı ve Kayzer'in de danışmanı olan ünlü Yahudi banker Max Warburg'un bankası tarafından finanse ediliyordu.[8] Max Warburg'un çok uzun zamandır Troçki ve Lenin'in finansmanını sağladığı da çok iyi bilinen bir husustu.[9] Zaten Gabris, Merkez Güçlerle de Antant ülkeleriyle de sürekli yakın temas ha-

lindeydi.[10] Örgütün Antant bağlantısı şaşılacak bir durum değildi. Zira Fransa, burjuvazinin anavatanı durumundayken, İngiliz Monarşisi de 1688 Şanlı Devrimi'nden sonra şekilsel bir hal almıştı. Kolları dünyanın her yerine uzanan imparatorluğun diplomatik ağı sermayenin harekât üssü gibi çalışıyordu.[11] Yani, ulusal ve aristokratik emperyalizm şekil değiştirmiş, sermaye emperyalizmine dönüşmüştü. Napolyon Savaşları sermayenin hedefine giden yolda en önemli kilometre taşlarından birisiydi. 15 sene süreyle Avrupa'yı kana bulayan bu savaşların tek kazananı tarafların hepsini finanse eden bu sermaye gruplarıydı.[12]

Milliyetler Birliği'nin yegâne hedefi Alman ve Avusturya-Macaristan monarşilerine bir son vermekti.[13] Sermayenin önündeki diğer engeller Osmanlı ve Rus Monarşileriydi. Onlar da bu faaliyetlerden nasiplerini almak için sıralarını beklemekteydiler. Sultan II. Abdülhamid'in hallinden sonra Osmanlı Monarşisi de şekilsel bir hal almıştı. 1856 yılında İngiliz sermayesiyle kurulan Osmanlı Bankası sayesinde imparatorluk çoktan sermaye sınıfının pençeleri arasına girmişti. Banka, 1862'de borçları üstlenen Rothschild ailesine devredildiğinde bu daha net anlaşıldı.[14] Atölye olarak belirlenen oluşumlarda yetiştirilen Jön Türk ve ittihatçı gruplar ülkeyi hızla sermayenin arzuladığı noktaya taşıdılar. Rus Monarşisi içinse durum daha farklıydı. Rusya dizginleri kaptırmamak için inatla direnmeye devam etti ve sermayenin hedef tahtasına ilk sıraya yerleşti. Dolayısıyla, Rus boyunduruğunda yaşayan halklar da Milliyetler Birliği'nin çalışmalarına dahil edilmişti.[15]

Birliğin ilk somut eylemi Mayıs 1916'da ABD Başkanı Woodrow Wilson'a Rus boyunduruğundaki halkların kendi kaderlerini tayin hakkını desteklemesi için bir çağrıda bulunmak oldu. Sermaye, ABD'yi de savaşın içine çekmeye çalışıyordu. Wilson'a yapılan çağrıda Şimali Kafkasya Komitesi temsilcilerinin de içinde bulunduğu Rusya'nın Müslüman halklarının temsilcileri, 25 milyon nüfuslu Rusya Müslümanlarının özgürlüklerini savunmaya kararlı olduklarını vurguluyorlardı.[16] Birlik süratle üçüncü bir konferans hazırlığına girişti. Tarafsız statüsüyle İsviçre konferans için en uygun yerdi. Bu üzerinde durulması gereken önemli bir husustu. Avrupa'nın göbeğinde, hiçbir askeri varlığı olmayan, böyle küçük bir ülkeyi işgali etmek savaşın büyük oyuncuları için çok basit bir işti. İsviçre'nin bu statüsü Rothschild ailesinin sponsorluğunda, 1815 yılında Viyana'da yapılan kongrede güvence altına alınmıştı.[17] Rothschild'lar da aynen Warburg ailesi gibi sermayeye hükmeden Yahudi kökenli bir Alman ailesiydi. Kendi kasaları gibi gördükleri İsviçre için özel bir anayasa hazırlamışlardı. Bu anayasa sayesinde ilerleyen yıllarda dünyayı kana bulayacak büyük savaşlarda kimse İsviçre'ye zarar veremeyecekti.[18] Savaşlarla zenginleşen bu sermaye grupları İsviçre'yi kendileri için güvenli bir cennet haline getirdiler. Lenin'in bu çalışmaları finanse eden Max Warburg'un himayesinde Zürih'te yaşaması ve organizasyona Alman karşıtlığı ile tanınan Paul Otlet'in başkanlık ediyor olması çelişkileri daha da çarpıcı hale getiriyordu.[19] Bu konferans Gothard Jaeschke'nin "*1916 Lozan Kongresinde Rusya Mahkûmu Milletler*" adlı makalesi sebebiyle Kuzey Kafkasya diasporasında genellikle "*Rusya Mahkûmu Milletler Kongresi*" olarak anıldı.[20] İhtilalci Ermeni grupların Rus monarşisiyle olan organik bağları sebebiyle bu toplantıya çağırılmamış olmaları ise bir başka dikkat çeken husustu.

Aziz Meker - Tiflis 1920

Şimali Kafkasya Komitesi, Aziz Meker, Seyyid Tahir El-Hüseyni, İsmail Bidanuk, Ahmed Saib ve Şamil Şhaplı'yı konferans için Lozan'a gönderdi. Heyetin halen Rus tebaası olan unsurları da içerdiğini göstermesi açısından İsmail Bidanuk bilhassa tercih edilmişti. Keza Ahmet Saib de eski bir Rus tebaasıydı. Temsilciler sunumlarında Rusya'nın Dağlı Halklara karşı işlediği insanlık suçlarını ortaya koyan tarihsel verileri ortaya koyup, bağımsız ve konfedere bir devlet beklentisi içinde olduklarını vurguladılar.[21] Heyet Lozan'da diğer Rus olmayan halkların temsilcileriyle de görüşmeler yapma fırsatı bulmuş, sadece Merkez Güçlerin temsilcilerini değil, Amerika gibi diğer büyük güçlerin de dikkatini çekmeye çalışmıştı. Aziz Meker ile Lenin arasında da bir görüşme ayarlanmıştı.[22] Bu görüşme 1,5 sene sonra Rusya'da devrim rüzgarları esmeye başladığında *Tasvir-i Efkar* gazetesinin manşetine çıkıyordu.[23]

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk ziraat mühendisi olan Profesör Aziz Meker, eğitimciliğinin yanı sıra aynı zamanda iyi bir siyasetçi ve diplomattı. Kuzey Kafkasya'da bir Abaza köyünde dünyaya geldikten ve ilk eğitimini Batalpaşinsk'de (Çerkesk) aldıktan sonra ailesiyle beraber Osmanlı topraklarına göçmüştü. İstanbul'daki lise eğitiminden sonra Fransa'da ziraat mühendisliği okuyan Meker altı dili iyi derecede konuşabilen bir entelektüeldi. O da dünyada yayılmakta olan özgürlükçü söylemlerden etkilenen bir aydındı.[24] Nitekim komite, sahip olduğu bu yetenek ve yetkinlikler sebebiyle böyle bir etkinlikte kafileye onun liderlik etmesini uygun görmüştü.

Meker, konferans organizatörleri tarafından Türkçülük akımının önde gelen temsilcilerinden Yusuf Akçura ile birlikte kafileden ayrı bir şekilde Lenin ile görüştürülmek üzere Zürih'e götürüldü. Yusuf

Trabzon ve Batum Konferanslarına katılmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Kuzey Kafkasya Merkez Komitesi Üyeleri – İstanbul, Nisan 1918
Oturanlar (soldan-sağa); İsmail Abayoğlu (Abaev), Mikail Halil, Muhtar Bey (Osmanlı devlet adamı), Haydar Bammat, Alihan Kantemir

Akçura'nın geçmişi incelendiğinde onun da bu süreç için çok önceden hazırlanmaya başlandığı görülebiliyordu. Akçura, henüz Kazan'da öğrenciyken İmam Şamil'in torunu Mehmed Zahid Şamil'den dersler almıştı. Zahid Şamil de eğitim almak üzere İstanbul'a geldiğinde Osmanlı'da yükselen Genç Osmanlı ve Jön Türk hareketlerinin temsilcileri ile beraber olmuş, Rusya'ya dönüşünde onlarla olan bağını kesmemişti.[25] Osmanlı ve Rus devrimleri kol kola ilerliyordu. İhtilallerin tasarımcıları Dağlıları gerek anavatanda gerekse diasporada bu devrimler için hazırlıyorlardı. Bu yüzden Lenin ile yapacağı görüşmenin Aziz Meker'de bırakacağı izlenim oldukça önemliydi. Beklendiği üzere Aziz Meker bu görüşmeden çok etkilenmişti. Sadeliği, Fransızca ve Almanca bilgisi ve etkileyici konuşmasıyla Lenin, Meker üzerinde derin izler bırakmıştı. Meker, planlanan ihtilal, sosyalizm, kolektivizm ve 1,5 asırdan fazla zamandır Çarların zulmü altında yaşayan Kuzey Kafkasya halklarının geleceği ile ilgili Lenin'e fikirlerini sormuş, Lenin de ihtilalle ilgili olarak uzlaşmacı bir çaba içinde olmayacaklarını, yöntem olarak şiddeti tercih ettiklerini ve planlarının Rusya ile sınırlı olmadığını söylemekten imtina etmemişti. Büyük ulusların küçük uluslar üzerinde tahakküm kurmasına izin vermeyeceklerini söyleyen Lenin bu sözleriyle Meker'in gönlünü fethetmişti.[26] Halbuki, daha en baştan Rusları "*Büyük*", diğerlerini "*Küçük*" olarak kategorize ederek, Lenin ulus kavramıyla ilgili zihninin arka planındaki *velikorus* saplantıları Meker'e açıkça göstermekteydi. Ayrıca uzlaşmacı olmayan ve şiddet odaklı eylem planları da gelecek yıllarda işleyecekleri suçları daha o günlerden teyit eder nitelikteydi. Lenin kelimelerin ardına saklanmaya gerek duymamıştı ama Meker duymak istediklerini dinlediği için mesajları çok doğru alamamıştı. Meker ve Akçura'nın Lenin ile görüştürülmeleri Rus ve Osmanlı monarşilerine yönelik planların ne kadar titizlikle yapıldığının somut bir göstergesiydi. Bu konferans yakın gelecekte yaşanacakların bir habercisi gibiydi.

Konferanstan hemen sonra Osmanlı ve Alman İmparatorluklarının hamiliğinde Osmanlı tebaası Kuzey Kafkasyalı ve Gürcülerden lejyonlar oluşturuldu.[27] Berlin yönetimi para yardımı ve Kafkasya'da bağımsız bir devlet kurulması halinde bu devleti derhal tanıyacaklarını vaat etmişlerdi. Almanlar planlarını hayata geçirmek üzereyken planların İttihatçılara sızdırılması üzerine proje rafa kalktı.[28] Osmanlı ile Almanların arasındaki nüfuz edinme kavgası kızışmaya başlarken gerek Almanya'nın gerekse İttihatçıların Kuzey Kafkasya politikası, birbiriyle çelişen kararlar, şüpheli, kesin olmayan varsayımlar, siyasi ve askeri şahsiyetlerin arasındaki çekişmelerden dolayı belirsizlik ve tutarsızlıklarla doluydu. İttihatçılar, imparatorluğun toparlayıcı rolünden uzaklaşmış, sermayenin teşvik ettiği milliyetçilik akımlarına kapılarak Turancı bir kimliğe doğru sürükleniyordu. Daha fazla özgürlük ve hakça paylaşım gibi masum insancıl söylemlerle etkilenen aydın kadroların başını çektiği kitleler, Dünya Savaşı`nın yarattığı yıkım ortamında her iki imparatorlukta da kanlı devrimler ve siyasi katliamlarla sonuçlanacak maceralara sürükleniyorlardı. Birbiri ardına gelen isyanlar, grevler ve sabotajlar Rusya'yı süratle malum sona doğru sü-

rüklemeye başladı. Antant batıda Almanların Fransa üzerindeki baskısını azaltmak için müttefiki Rusya'yı Almanların önüne sürdü. Rus ordusu çözülüyor ve askerler birliklerinden firar ediyorlardı.[29]

27 Şubat 1917'de çoğunluğunu sermayedarlar ve aristokratların oluşturduğu Rus Devlet Duması yönetime el koyduğunu ilan etti. Çar II. Nikola 2 Mart'ta tahtı kardeşi Mihail Aleksandroviç'e terk etti. Ancak Mihail çeşitli şartlar öne sürerek tahtı kabul etmeyince 1613'den beri Rusya'ya hükmeden Romanov hanedanı tarihe karışmış oldu.[30] Sermaye gruplarının kontrolündeki oluşumlarda hazırlanan bu operasyon Rus aristokrasisinin ağır toplarının eliyle gerçekleştirilmişti.[31]

O tarihlerde Petrograd'da bulunan Kuzey Kafkasyalı entelektüeller de devrime gönülden destek verdiler. Aytek Namitok, Zahid Şamil, Ahmet Tsalikov (Tsalıkkatı) gibi sosyal devrimci isimlerden oluşan bu kanaat önderleri devrimden sonra parlamenter sistemin egemen olacağı federal bir Rusya'nın Dağlılar için en iyi çözüm olacağına inanıyorlardı.[32] Böyle bir ortamda Liberal Milliyetçi, Sosyal Devrimci ve Bolşevik gruplara mensup bazı Dağlı entelektüeller 5-6 (18) Mart 1917 tarihlerinde Vladikavkaz'da *Kafkasya Dağlıları Birliği Geçici Merkez Komitesi*'ni kurdular.[33] Komite başkentteki gelişmeleri dikkatle takip ediyor, bu puslu ortamda Dağlılar için izlenmesi gereken yol haritasının ne olması gerektiğini anlamaya çalışıyorlardı.

Monarşinin itibarını kurtarmaya kalkışan General Kornilov ihtilali bastırmak için Kafkas Süvari Tümeni, ya da daha yaygın bilinen adıyla *Vahşi Tümen*'e güveniyordu. Tümen Petrograd'a girmek üzereyken şehrin girişinde Aytek Namitok ve Ahmet Tsalıkkatı'nın girişimleri ile durduruldu. Derin bir nefes alan Kerenski ve ekibi, Tümeni Dağlı komutanlardan birisi yerine "kendilerinden" birisi olan General Polovtsev komutasında Kuzey

***Tasvir-i Efkar Gazetesi*, 11 Mayıs 1918 tarihli nüshası kapak sayfası. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin istiklalinin ilanı hakkında manşet haber**

Kafkasya'ya göndermeye karar verdi.[34] Bu sayede tümenin anavatanına döndüğünden emin olarak, monarşiyi diriltmeye çalışabilecek bir başka girişime fırsat vermek istemiyorlardı. Tümeni durdurmak için büyük çaba sarf eden Aytek Namitok uzun yıllar sonra o günlerde kullandıkları insiyatifin ne derece doğru olduğunu değerlendirirken "*İnsanın kendi işi için hakemlik yapması çok zordur*" diyerek, üstü kapalı olarak pişmanlığını dile getirmişti.[35] Son yıllarda ulaşılan belgeler bizlere Aytek Namitok ve Ahmet Tsalıkkatı'nın tümene engel olma çabalarının ardında başka gerçekler olduğunu ortaya koyuyordu. Siyasi muhaceret yıllarında Kafkasya'nın bağımsızlığı için mücadele edecek olan Ahmet Tsalıkkatı'nın o günlerde Dağlıların müreffeh geleceğini "Büyük Sosyalist Rusya'nın" federal bir parçası olmasında gördüğü anlaşılıyordu.[36] Aytek Namitok ve önde gelen diğer bazı isimlerin ise Bolşevik ihtilalinden sonra siyasi mülteci durumuna düştükleri Avrupa ülkelerinde Şubat İhtilalini yapan diğer yüzlerce isimle aynı örgütlerde faaliyet göstermelerinden devrimin ilk günlerinde özgürlük ve bağımsızlıktan daha farklı ajanda ve taahhütler içinde oldukları anlaşılıyordu.[37]

Anadolu diasporasındaki Dağlılar da benzer bir görüntü sergiliyorlardı. Daha fazla özgürlük ve hak şiarıyla Osmanlı İhtilalini planlayan Jön Türk, İttihat ve Terakki ve Teşkilat-ı Mahsusa gibi oluşumlarda örgütlenen kadroların kurucu ve liderleri arasında Kafkasyalı şahsiyetlerin sayısı dikkat çekici boyutlardaydı.[38]

Ilımlı sosyalistlerin monarşistlerle giriştiği mücadeleyi fırsat bilen Bolşevikler Rusya'da yönetimi zorlanmadan ele geçirdiler. Bolşeviklerin ilk icraatı ülkeyi I. Dünya *Savaşı'ndan* geri çekerek, iç hesaplaşmaya yönelmek oldu. Güneyde Gönüllü Ordu'ya karşı başlatılan saldırıyla Rus İç Savaşı 22 Şubat 1918 tarihinde resmen başlamış oldu.[39] 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile Sovyetlerin Dünya Savaşı'ndan çekilmesi, 1916 Haziran'ında Lozan'daki konferansın tutarsızlıklarını açıkça ortaya koyuyordu. Masum kalkışmanın kanlı bir ihtilale doğru gittiğini gören bazı Dağlı Merkez Komitesi üyeleri, Vladikavkaz ve Andi'de düzenlenen kongrelerde Kafkas-Ötesi halkları ve Merkez Güçlerle ittifak halinde bağımsızlığa giden yolu aramaya başlamışlardı.[40] Bolşevik tehlike büyümeye başlayınca Dağlı liderlerden oluşan bir heyet 1918'in Nisan ve Mayıs aylarında Trabzon ve İstanbul'da Padişah, Osmanlı ileri gelenleri ve Kafkas-Ötesi halklarının temsilcileri ile bir araya gelerek, bağımsızlık için destek sözü aldı.[41] Ancak, Kafkas-Ötesi Seymi ile ilişkiler Osmanlı yönetimi ile olduğu kadar olumlu ilerlemedi. Gürcistan ve Ermenistan'ın Brest-Litovsk'u tanımamaktaki ısrarları, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilave toprak talepleri görüşmeleri çıkmaza soktu. Kafkas-Ötesi devletleri arasında da derin görüş ayrılıkları vardı. Azeriler çoğunlukla Osmanlı Devleti'nin taleplerinin kabul edilmesi gerektiğini savunurken, Gürcüler ve Ermeniler Almanya'ya güvenerek Osmanlı'nın taleplerini kabul etmemekte direniyorlardı.[42] Almanya'nın çelişkili siyaseti kendilerine hayranlık besleyen İttihatçıları bile büyük endişeye sürüklüyordu. Görüşmelerin son ayağı olan Batum Konferansı 11 Mayıs 1918'de başladığında Dağlı delegeler Almanların ve Kafkas-Ötesi Seymi'nin tutumlarından dolayı çözüm bulunamayacağını anlamış ve aynı gün tüm dünyaya Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmişlerdi.[43]

Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, bir yandan Bolşevik işgal tehdidine karşı hazırlanmaya çalışırken, diğer yandan İngilizlerin desteklediği Lazar Biçerahov'un (Biçerati) çeteleriyle savaşmak zorunda kalmıştı. Rus İç *Savaşı*'nda birbirleriyle savaşan Kızıl ve Beyaz çeteler Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı söz konusu olduğunda Dağlı birliğine karşı müttefik oluyorlardı.[44] Bu ortamda Osmanlı'dan askeri yardım isteyen Dağlılara, Osmanlı tebaası Kuzey Kafkasya kökenli personelden oluşan kuvvetler gönderildi. Birlikler Alman ve Gürcülerin engellemeleri sebebiyle bir ay gecikmeli olarak Azerbaycan'a ulaşabildi.[45] Almanlar Gürcülerle beraber Sohum ve Vladikavkaz'ı işgale kalkışarak kendi özgür iradeleri ile Dağlı Birliği'ne katılma kararı almış olan halkların topraklarına tecavüz ediyorlardı.[46] Almanlar, Don Kazakları ile de stratejik ortaklık kurarak siyasetlerinde ne kadar büyük bir eksen kayması yaşadıklarını açıkça gösteriyorlardı.[47]

İslam Ordusu'ndaki Osmanlı tebaası Dağlılar Çeçenya ve Dağıstan topraklarına ulaştıklarında ilginç bir manzara ile karşılaştılar. Monarşistlerin dışındaki siyasi grupların arasındaki sınırlar oldukça bulanıktı. Okur-yazar nüfus sadece %26'ydı.[48] Dolayısıyla insanların düşünceleri birkaç okur-yazardan duydukları kulaktan dolma bilgilerle şekilleniyordu. İki asır boyunca eğitimsizliğe mahkûm edilmiş, Bolşeviklerle Komünistlerin aynı kişiler olduğunu anlayamayan bir insan topluluğu vardı. Bolşeviklere meyleden kişilerin çoğunun gerekçesi geçmişte yaşanan zulüm ve felaketlerden dolayı Çar rejimine beslenen nefretti. Yani, komünist doktrinler hakkında hiçbir fikirleri yoktu. Geleceklerini tayin hakkı, eşitlik, özgürlük, iş, aş ve bedava eğitim gibi vaatler eklenince insanlara Bolşevizmi benimsetmek çok kolay oluyordu. Bazı dindar şahsiyetler bile Bolşevik söylemlerin İslami söylemlerle uyumlu olduğunu iddia edebiliyorlardı.[49]

Kuzey Kafkasya'yı Bolşevik işgalinden korumak amacıyla giden Osmanlı Ordusu Bolşeviklerden ziyade Monarşist çetelerle mücadele etmek zorunda kalmıştı.[50] Dağıstan Biçerahovculardan temizlenmeye çalışılırken Dünya Savaşı Osmanlı ve müttefiklerinin mağlubiyeti ile son bulmuştu. Bir asırdır kendi dünya düzenini kurmaya çalışan sermaye bir savaşla dört imparatorluğa birden diz çöktürmüş oldu. Mondros Mütarekesi gereğince Kafkasya İngilizlerin etki alanına girerken, Osmanlı birliklerinin derhal Kafkasya'yı terk etmesi istenmişti. Kafkasya'da kalarak mücadeleye devam etmek isteyen Osmanlı askerlerine Azerbaycan vatandaşlığı verildi. Osmanlı'daki vatandaşlık hakları da muhafaza edilen 5 bin civarında farklı rütbelerden subay ve asker Kafkasya'da kaldı.[51] İngilizler, bir yandan Dağlılara umut verir-

ken, diğer yandan General Denikin'i para, silah ve askeri malzemelerle güçlendirdiler. Önceleri gizlice sağlanan bu destek, Savaş Bakanlığı görevine Winston Churchill'in gelmesiyle 1919 başından itibaren resmîleşti.[52] İngilizler gibi sermaye gruplarının askeri kanadı gibi hareket eden diğer Antant ülkeleri de dağılan Alman, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının topraklarında sermayenin menfaatlerine uygun bir yönetim tesis etmenin çabası içindeydiler. Rusya'nın kaynaklarını Bolşeviklere değil, kendilerine koşulsuz tabi olacak bir kadroya teslim etmenin hesaplarını yaparken, Paris görüşmelerini Dağlılara umudun adresi olarak gösteriyorlardı.[53]

onlar Bolşeviklerle savaşmak için Tsaritsin'e gitmişlerdi.

İngilizlerin, "*Denikin topraklarınıza tecavüz etmeyecek!*" şeklindeki ısrarlı yalanlarına rağmen,[57] Kuban'daki hakimiyetini perçinleyen Denikin, İngilizlerden Bolşeviklerle mücadele için aldığı uçak ve ağır silahları Terek'de Dağlılara karşı kullanmış ve altı ayda Dağıstan'a ulaşmıştı.[58] Dağlı Hükümeti 18 Mayıs 1919'da çalışmalarını askıya almak zorunda kaldı.[59] O gün meclis görüşmelerinde Uzun Hacı intikam yemini ediyor ve "*Allah'la beraber Beyazlara karşı savaşacağını*" söylüyordu.[60] Ancak Şeyh'in seçkin birliklerinin başında, ünlü Bolşevik Nikolay Gikalo'nun

Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığına destek bulmak üzere İstanbul'a gelen Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Temsilcileri ve Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti Yöneticileri – İstanbul, Mayıs 1918
Oturanlar (soldan-sağa); Big Ahmet Fevzi Paşa, Hanakhe Dr. Mehmed Reşid Bey, Abdülmecid Çermoy, Muhammed Kadı Dibir, Dağıstanlı İsa Ruhi Paşa, Dağıstanlı Temur Paşa Ayaktakiler (soldan-sağa); Yzb. Sadeddin Bey, Said-Bek Şamil, Şhaplı Hüseyin Tosun Bey, Çeçen Süleyman Bey, Albay Emin Bey, Dağıstanlı Dr. Resul Bey

Paris görüşmelerinin bir tiyatro sahnesinden ibaret olduğunun anlaşılması uzun sürmeyecekti. Dağlıların iyi niyetli çabaları diplomasi girdabında kayboldu, gitti.[54] Açıkça söylenmese de sermayenin yeni Rusya planlarında Dağlıların bağımsızlığına dair bir husus olmadığı istihbarat raporlarına açıkça yansıyordu.[55] Gönüllü Ordu sermayenin silah ve para desteğiyle bölünmez, tek ve büyük Rusya'nın yeniden inşası için Dağlılara karşı saldırıya geçti.[56] Gönüllü Ordu bünyesindeki Dağlılar Kuzey Kafkasya'nın istilasında General Denikin'e katılmamış, ama engel de olmamışlardı. Kazaklar Terek'de Dağlıları katlederlerken

bulunması bir başka büyük çelişkiyi gösteriyordu.[61] Gürcistan ve Azerbaycan'a geçen Dağlı temsilciler Tiflis'te *Kuzey Kafkasya Komitesi* adında bir oluşum kurdular.[62] Aynı günlerde Uzun Hacı Çeçenya'da *Emirlik* kurduğunu ilan ediyor, Dağıstan'da ise Akuşalı Ali Hacı içine Bolşeviklerin de sızdığı *Savunma Konseyi* adındaki oluşumun başına geçiyordu.[63]

Kuzeyde Bolşevik Ruslar ve güneyde Dağlılarla mücadelede umduğunu bulamayan sermayenin Denikin'e açtığı kredi tükenmek üzereydi.[64] Denikin, Dağlıların müthiş direnci karşısında çaresiz kalmış ve geri çekilmek için pazarlıklara başlamıştı.[65] Ateş-

kes yaparak Denikin'i savaşmadan topraklarından atmaya hazırlanan Dağlılar, Uzun Hacı ve Akuşalı Ali Hacı'ya bağlı gruplara sızan Bolşeviklerin ajitasyon ve sabotajları sebebiyle bu fırsatı kullanmadılar.[66] Dağlılarla, Denikin yanlıları arasındaki çarpışmalar iki tarafı da yıpratarak devam etti.[67] Sonunda Denikin yenilmiş ama Dağlıların ayakta kalacak mecali kalmamıştı. Son hükümetin Tiflis'e sığınan yöneticileri bilgi, tecrübe ve vizyonlarını anavatan yararına kullanmak üzere geri döndülerse de artık Bolşeviklerle ters düşmeme çabası içindeydiler. Lenin'in halkların kendi kaderlerini tayin hakkına yönelik vaatlerine güvenerek bir uzlaşma yolu arıyorlardı.[68]

III. Milliyetler Konferansı neşriyatından örnekler

Sermayenin bölgedeki menfaatlerini koruma görevini Fransızlara devreden İngilizler bölgeden çekilirken, Fransız yüksek askeri komiserinin Dağlılara acil yardım gerektiğine yönelik ısrarlı raporlarına Avrupalılar kulak asmadı.[69] Bolşeviklerin zaferi için bütün koşullar hazırdı. Mart ayının son 15 gününde Bolşevikler bütün Kuzey Kafkasya'yı işgal ettiler. Türkiyeli Bolşevikler de Rus yoldaşlarını destekliyorlardı. Moskova, Ankara ile olan ilişkisini Dağlılara karşı ustaca kullandı.[70] Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı ile ilgili vaatleri hatırlatmak için Moskova'ya gönderilen mesajlar suskunluk içinde yok oldu gitti.[71]

Direniş sürecinde Kafkasya'da bulunan Osmanlı tebaası bir diğer şahsiyet Aziz Meker'di. 1916 Temmuz'unda İsviçre'de tanıştığı Lenin'in gerçek yüzünü görmüş ama bunu Ankara'dakilere anlatamamıştı. Zira Bolşeviklik o günlerde Ankara'da da oldukça modaydı.[72] Bu modayı hararetle savunanların arasında devlet destekli TKP'nin kurucusu olan Ubıh Hakkı Behiç Bayiç, Türkiye'nin ilk Komünist gazetesi *Yeni Dünya*'nın finansörü Çerkes Ethem Bey, Rus Bolşevikleriyle antlaşma imzalayan istihbaratçı Dağıstanlı Baha Said Bey ve yasadışı TKP'nin kurucularından, 1915 olaylarının sabık mutasarrıfı Ubıh Salih Zeki (Kuşarkov) gibi Dağlı şahsiyetler de bulunuyordu.[73] Kafkasya'da umutlarını kaybeden Aziz Meker Anadolu'ya dönmüş ve Kazım Karabekir'i Ankara'ya karşı zor durumda bırakacak raporlar sunmuştu.[74] Bolşevizmin iç yüzünü tüm çıplaklığı ile gözler önüne seren bu raporlar Ankara'nın duymak istemeyen kulaklarına Bolşevik terörünü anlatmaya çalışıyordu.[75] Dağlı Cumhuriyeti'nin son dışişleri bakanı Haydar Bammat ise 11 Şubat 1921 tarihinde Tiflis'teki Fransız Yüksek Askeri Komiserine Ankara'nın Bolşeviklerle olan ittifakı önlenemediği taktirde direnişin başarısızlığa mahkûm olacağını söylüyor ve Antant'ın Sevr Antlaşmasını gözden geçirerek, Ankara ile bir anlaşma zemini yaratması gerektiğini vurguluyordu.[76] Ne Fransızlar ne de İngilizler Sevr'in yeniden pazarlığına yanaşmadılar. Ankara, Rus Bolşevikleriyle stratejik ortaklık yapmayı Kafkasya halklarının özgürlüğüne tercih etmişti.

1916 Haziran'ın da İsviçre'de halklara özgürlük vaat eden Milliyetler Birliği halkları özgür kılamamış ama sermaye grupları amacına ulaşmıştı. Son büyük monarşiler de yıkılmış, yerlerine kurulan devletlerin finans sistemleri onların eline geçmişti. Sovyetler Birliği mi? Evet Sovyetler Birliği de... Karl Marx'ın komünist ekonomik doktrinlerine karşın Sovyetler Birliği'ni kuranlar da varlıklarını sürdürülebilir kılmak için küresel sermayeyle uyumlu çalıştılar. Nitekim onları oralara getiren de aynı sermayedarlardı. Rothschild ailesinin bir personeli olan İsveçli Yahudi banker Olof Aşberg 1922 yılında Sovyetler Birliği'nin ilk uluslararası bankası *Ruskombank*'ı kurdu. Böylece SSCB de küresel sermaye ve para yönetiminin bir parçası olmaya devam etti.[77]

Ne Lozan, ne Paris, ne Moskova ne de Ankara Dağlılara vaat ettiklerini vermedi. Osmanlı ve Rus İhtilalleri'ndeki hizmetleri Ankara tarafından sürgünler, İstiklal Mahkemeleri ve idam sehpalarıyla taltif edilirken,[78] SSCB kaderlerini tayin hakkını vermek bir yana, soykırım derecesine varan sürgün ve katliamlarla teşekkürlerini sunmuştu.[79] Sermayenin tek derdi paraydı. Dinler, uluslar, 'izm'ler, siyasal doktrinler ve diğer her türlü insani unsur onlar için amaca giden yolda birer enstrümandan başka bir şey değildi. Para kazandıkları sürece onlar her renge, her şekle bürünebilirdi. Dolayısıyla, Kafkasyalıların bağımsızlık umutları bir meta değer ifade etmediği sürece sahradaki bir serap olmaktan öteye geçemeyecekti.[80]

Profesör Aziz Meker ise yaşadığı tecrübelerden ibret alarak bir daha siyasete bulaşmadı. Üniversite'de hocalık yaparak Türkiye'ye ziraatçılar yetiştirdi ve hayal ettiği özgür Kafkasya'yı göremeden, 1941 yılında Ankara'da hayata gözlerini yumdu.

1 Çolak M., *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası.* Ankara 2014, s. 201.

2 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv (HHStA, PA). 1947 Krieg 21 k Türkei: Georgisch-grusinischer Aufstand im Kaukasus 1914-18. Fol. 126-131. *Über die rechtlose Lage der Bergvölker des Nord-Kaukasus, von Usden Chadschi-Murat Gasawatt. K. und K. Militärbevollmächtiger in Konstantionopel an das Auswärtige Amt in Oesterreich*, Zu Mb. Nr. 1370 von 1960.

3 Baumgart W., *Deutsche Ostpolitik 1918.* Münih 1966, s. 179.

4 T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.SYS.2415-51/M-16.11.1915. Fuad Paşa hazretlerinin Viyana ve Berlin'e müteveccihen hareket eylediği ve maksad-ı seyahati Avusturya ve Almanya'da bulunan Kafkasyalı üsera ile temasta bulunarak Kafkasya'da ihzar edilmekte olan kıyama iştirak etmelerini sağlamak olduğu. (EHT)

5 Chochiev G. *Reclaiming the Homeland: The Caucasus-Oriented Activities of Ottoman Circassians during and after World War I, War and Collapse World War I and the Ottoman State.* Utah, 2016. ss. 598-599.

6 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv (HHStA, PA), I 947 Krieg 21 k Türkei: Georgisch-grusinischer Aufstand im Kaukasus 1914-18, Fol. 103-104. *Resolutions of the Caucasian Committee in the Ottoman Empire, to convey its President to Marshal Fuad Pasha, Gottlieb von Jagow, State Secretary, Ministry of Foreign Affairs of the German Empire of Constantinople, 15 October 1915.*

7 Jaeschke G., "1916 Lozan Kongresinde Rusya Mahkumu Milletler", *Şimali Kafkasya - Severny Kavkaz*, No; 38-40. Varşova 1937. s. 10.

8 Bihl W., *Kaukasus-Politik der Mittelmächte / Vol.1, Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen: 1914-1917*, Wien, 1975. ss. 45-47.

9 Fagan M., *The Illuminati and The Council On Foreign Relations*, 1967 tarihli ses kaydının transkripti. ss. 18-19.

10 Zetterberg S., *Die Liga der Fremdvölker Russlands 1916-1918*, Helsinki, 1978. ss. 59-69.

11 Yurdusev E., "The British Ambassadors to Istanbul in the Mid - Nineteenth Century: Sources of Intelligence and Political Reporting", *Belleten Dergisi*, Sayı: 267, Cilt 73, s. 531.

12 Bordo M.D., White E.N., "A Tale of Two Currencies: British and French Finance During the Napoleonic Wars", *Journal of Economic History*, Vol. 51. No. 2 1991, ss. 303-316.

13 Bkz. Jaeschke, *a.g.e.*

14 Thobie J. *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman: 1895-1914.* Cilt 1, Paris, 1973. ss. 131-132; Aktemur A.M., "Osmanlı Bankası'nın Tarihçe ve Mimarisi", *Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, No;15. Erzurum 2005. ss. 3-4; Toprak Z., "Osmanlı Bankası ve Tarihinden İzler", *Toplumsal Tarih Dergisi*, No. 50, Şubat 1998, s. 20; Büyükçelebi S.G., *Yabancı Sermayeli Bankalar; Osmanlı Bankası'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Hayatına Etkileri*, İstanbul Gelişim Üniversitesi. Ekonomi ve Finans Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016, ss. 27-28.

15 Bkz. Jaeschke, *a.g.e.*

16 Zetterberg, *a.g.e*, ss. 75-97; Mamoulia G., "The Central Power's Policy Toward the North Caucasus, 1914–1917", James Town Foundation, *Eurasia Daily Monitor*, Vol.10, No. 10., Ocak 2013 (https://jamestown.org/program/the-central-powers-policy-toward-the-north-caucasus-1914-1917-part-two/) Erişim Tarihi: 18 Ocak 2013

17 Coleman J., "The Rothschild Dynasty", *World In Review*, 2006. ss. 20.

18 Zamoyski A., *Rites of Peace : The fall of Napoleon & The Congress of Vienna,* New York, 2007. ss. 421-426.

19 L'Office centrale de l'Union des Nationalités. *Compte rendu de la IIIme Conférence des Nationalités réunie a Lausanne 27-29 juin 1916,* Lausanne, 1917, s. 45.

20 Jaeschke, *a.g.e*, ss.8-13; Jaeschke G., "Poraboshennie Rossiey Narody na Lozanskom Kongresse 1916 goda", *Şimali Kafkasya - Severny Kavkaz*, No; 42-43, Varşova, 1937. ss. 18-23.

21 Bidanuk İ., *Mémoire de la délégation Circassienne,* Lozan, 1916. ss. 1-16; L'Office centrale de l'Union des Nationalités, *a.g.e.*, ss. 89-96, 97-99, 156-157.

22 Meker A., "Lenin ile Mülakat", *Tasvir-i Efkar Gazetesi*, 20 Kanun-i Evvel 1917, s.1; Kurat A.N., *Türkiye ve Rusya,* Ankara, 1990, ss. 329.

23 Meker, *a.g.e.*

24 Aydemir İ., *Muhaceretteki Çerkes Aydınları,* Ankara, 1991, ss. 89-90.

25 Turan M.A., *Tarihin kayıp çocuklarına dair bir derkenar: Muhammed Zahid Şamil, Kafkasya Çalışmaları- Sosyal Bilimler Dergisi*, Mart 2017, Vol. 2. No 4, s. 33.

26 Meker, *a.g.e.*

27 Mamoulia G., "Gürcistan Bağımsızlık Komitesi Hakkında Yeni Keşfedilmiş Anılar", *Pirosmani Dergisi.* No.11, İstanbul, 2010, ss. 36-51.

28 Zürrer W., "Deutschland und die Entwicklung Nordkaukasiens im Jahre 1918", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* No. 26, Regensburg, 1978, s. 34.

29 Goncharov V.L., *1917 Razlozheniye,* Moskova, 2010, ss. 81-166.

30 Kenez P., *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, New York, 2006, ss.15-16.

31 Fisher P.A. *Behind The Lodge Door*, Carolina,1994, s.217.

32 Muzaev T. *Soyuz Gortsev, Russkaya Revolutsiya i Narody Severnogo Kavkaza 1917 – Mart 1918 g.,* Nalçik, 2012, ss. 43-44.

33 Muzaev, *a.e.*, ss. 15-16.

34 Polovtsov P.A., *Dni Zatmeniya. Zapiski glavnokomanduyushchego Voyskami Petrogradskogo Voyennogo Okruga,* Moskova, 2016, ss. 43-52.

35 Namitok A., "Rus İhtilalinin çatıştığı yollarda Kuzey Kafkas Fırkası", *Yeni Kafkas Dergisi*, İstanbul, 1958, s. 12.

36 Osmanov A.I., (Der.), *Soyuz Obedineniy Gortsev Severnovo Kavkaza i Dagestana (1917-1918),* Mahaçkale, 1994, ss. 182-183.

37 Babiç I., "Caucasian Émigrés In The Russian Masonic Lodges In France (1922-1939)", *The Caucasus & Globalization*, Vol. 8. No. 3-4, Bakü, 2014, ss.104-108; Serkov A.I., *Russkoye masonstvo. Materialy i issledovaniya*, St.Petersburg, 1999, ss.23,216,359,385-387; Platonov O., *Kriminal'naya istoriya masonstva,* Eksmo, 2005. ss. 246, 251, 268, 282, 283.

38 Avagyan A., *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler,* İstanbul, 2004, ss.129-130.

39 Smele J., *The Russian Civil Wars 1916-1926*, London, 2015, ss. 56-57.

40 Comite des emigres politiques de la Ciscaucasie en Turquie. *Compte-rendu des assemblées des peuples de la Ciscaucasie et de leurs travaux legislatifs,* İstanbul, 1918. ss.1-154; Donogo H.M. *Andinski Sezd.,* Mahaçkale, 2017, ss.1-49; Muzaev, *a.g.e*, ss. 238-241.

41 Şahin E. *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918),* Ankara, 2002, s.523; "Muhammed Kadı Dibir ve Abdülmecid Çermoy ile Mülakat", *Tasvir-i Efkar Gazetesi*, 28 Nisan 1334/1918. s.1.

42 Şahin, *a.g.e*, ss.534-536.

43 "Kuzey Kafkasya'nın İstiklalinin İlanı",*Tasvir-i Efkar Gazetesi*, 11 Mayıs 1334/1918. s. 1.

44 Bal H., "Kuzey Kafkasya'nın istiklali ve Türkiye'nin askeri yardımı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Kafkas Araştırmaları Dergisi*, No.3., İstanbul, 1997, ss.54-56; Yüceer N., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan'ın bağımsızlığını kazanması, 1918,* Ankara, 1996. ss. 140.

45 Bal, *a.g.e*, ss. 54-56.

46 T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi. HR.SYS.2293/8. *Simon Basariya – Haydar Bammat Muhaberatı;* Berkuk İ.H., "Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15.Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri", *Askeri Mecmua*, No.35, İstanbul, 1934, ss. 32-33.

47 Zürrer, *a.g.e*, s. 36.

48 Jupikova Y.F., *Povstancheskoye dvizheniye na Severnom Kavkaze v 1920-1925 g.,* Rostov, 2006. s. 135.

49 Taho-Godi A., *Revolyutsiya i kontrrevolyutsiya v Dagestane.* Mahaçkale, 1927. ss.89-90; Kutlu T.C., "Kazım Kap 1918-1921 Yıllarında Kuzey Kafkasya'daki Mücadelelerin Bilinmeyen Komutanı", *Kafkasya Yazıları*, No. 7, İstanbul, 1999, s. 39.

50 Berkuk İ.H., *Türk Ümera ve Zabitan Efendilere 24.09.1334.* T.C. Genel Kurmay Bşk. ATASE, Klasör 5288; Bal, *a.g.e*, ss. 65-79.

51 Bal, *a.e*, s.89; Kutlu, *a.g.e*, s.38

52 The National Archives, (Public Record Office, London), *Cabinet Papers*, CAB. 24/74/52 – 03.02.1919; CAB. 24/75/67 – 21.02.1919; CAB. 24/76/23 – 03.03.1919.

53 Osmanov, a.g.e, ss.176-177.

54 The National Archives, (Public Record Office, London), *Foreign Office Papers*, F.O.608/195/8. *Haydar Bammat'dan Fransız Büyükelçisi M.Dutasta'ya Mektup.* 27/12/1918; F.O.608/195/8, 27/12/1918. *Haydar Bammat'dan İngiliz Büyükelçisi H.Rumbold'a Mektup; 1205 sayı, 03/02/1919 tarihli rapor.*

55 The National Archives, (Public Record Office, London) *Foreign Office Papers*, (Public Record Office, London) F.O.608/195/8. *Situation in Caucasia.* 22/01/1919; F.O.68/1289. *Şimali Kafkas Cemiyeti temsilcilerinin Kral V. George'a gönderdikleri mektup hakkında İstanbul'daki Britanya Yüksek Komiserliğinden Dışişleri Bakanı A. Balfour'a yazı.* 12/02/1919; F.O.68/1289. *Arnold Toynbee'den İngiliz Dışişleri Ofisine rapor.* 13/02/1919; War Office Papers. *Gn. Milne'den Savaş Bakanlığı'na Telgraf.* G.C.198 18/02/1919; Wilson Papers. HHW 2/37/5 . *Milne'den Wilson'a.* 22 Ocak 1919; Jeffery K. *Field Marshal Sir Henry Wilson: A Political Soldier*, London, 2006, s. 247.

56 Natırbov İ., "The Circassians' Part in The Civil War", *Caucasian Review*, No.1, Münih, 1955. ss. 138-144; Volkov S. (Der.). *Vozrozhdennyye polki Russkoy armii v Beloy bor'be na Yuge Rossii.* Tsentrpoligraf, 2002, ss. 318-319.

57 Osmanov, *a.g.e*, s.240; The National Archives. (Public Record Office, London) Foreign Office Papers. No.10939. 26/05/1919, *Haydar Bammat'tan A. Balfour'a mektup.*

58 Osmanov, *a.g.e*, ss.221-256; Marshall A., *The Caucasus Under Soviet Rule,* London, 2012, s. 119.

59 Dibirov M.K., *Istoriya Dagestana v gody Revolyutsii i Grazhdanskoy voyny*, Mahaçkale, 1997, ss. 86-87.

60 Gatuyev D. *İmperia Uzuna-Haci.* // Revolutsiyonnıy Vostok, No.4-5, Moskova, 1928, s. 268.

61 Dibirov, *a.g.e*, s. 132.

62 Osmanov, *a.g.e*, ss. 334-335.

63 Donogo H.M. (Der.)., *Gaydar Bammat - izvestnyy i neizvestnyy: sbornik dokumentov i materialov,* Bakü, 2015, s. 122.

64 The National Archives. (Public Record Office, London). Cabinet Papers. CAB.24/89/24. No. 8224. 25/09/1919. *Denikin'e yapılacak son İngiliz yardımı hk.* CAB.23/18/01. *Denikin'e İngiliz yardımının durdurulması hakkında karar.* s. 5-6; CAB.24/94/99. *Denikin'e yardım gönderiminin durdurulması hk. Yazı.*

65 Volnıy Gorets, *Mirnyye predlozheniya dobrovol'tsev,* No.21., Tiflis, 25.12.1919, s. 4.

66 Gatuyev, *a.g.e*, s. 300; Kutlu, *a.g.e*, S. 40.

67 Taho-Godi. *a.g.e*, s. 122-141.

68 Ishakov S.M., *Grazhdanskaya voyna v Rossii i musul'mane. Sbornik dokumentov i materialov*. Dokument No. 68., Moskova, 2014, s. 532.

69 Donogo, *a.g.e*, Bakü, 2015, ss. 139-140; Mamoulia G. *Zabıtıy Gazavat. Gortsy Severnogo Kavkaza v bor'be za svobodu i nezavisimost' (1919-1921),* Chast 2. *V bor'be s bol'shevizmom*, Nowy Prometeusz, Warszawa, 2015, ss.88-90.

70 Tsalikov A., *Turiyetskiy Mavr*, Borba, Tiflis, 13 Mayıs 1920.

71 Ishakov. *a.g.e.,* Dokument No 70, ss.533-534; Donogo, *a.g.e*, Bakü, 2015, s.138.

72 Karabekir K., *İstiklal Harbimiz*, Cilt: 1, İstanbul, 2008, ss.61,520; Karabekir K., *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1960, s.58.

73 Tevetoğlu F., *Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,* Ankara, 1988, s.8; Karabekir. *a.g.e*, İstanbul, 1960, S.628-630; Kutlu. *a.g.e.* s. 39; *Açıksöz Gazetesi*, 27 Eylül 1920 (1336), No. 81. s. 2; Halil (Kut) Paşa, *Bitmeyen Savaş*, İstanbul, 1972, ss. 320-324.

74 Butbay M., *Kafkasya Hatıraları*, Ankara, 1990, ss. 49,89.

75 Karabekir, *a.g.e*, İstanbul, 1960, ss. 829-831.

76 Donogo. *a.g.e*, Bakü, 2015, ss. 314-323.

77 Rich M.M., *The Hidden Evil*, North Carolina, 2008. ss. 55-60; Grewal S. *Struggling Amidst Plenty*, 2020, s. 379.

78 Yelbaşı C., *The Circassians of Turkey*, London, 2019, ss. 138-159.

79 SSCB iktidarında Kuzey Kafkasya Dağlıları önce küçük özerk bölgelere ayrıştırılarak birbirlerine karşı yabancılaştırıldı ve düşman edildiler. 1936-1938 arasındaki Büyük Temizlik'te Bolşevik ihtilaline katkı sağlayan tüm Dağlı Bolşevikler tasfiye ve infaz edildiler. On binlerce Dağlı Karşı-Devrimci, Kulak ve Halk Düşmanı olmakla itham edilerek kurşuna dizildi veya Sibirya'ya sürüldü. Karaçay, Balkar, Çeçen ve İnguşlar düşmanla iş birliği yapmakla suçlanarak topluca Kazakistan ve Sibirya'daki çalışma kamplarına sürüldüler. Onbinlercesi yollarda ve olumsuz yaşam koşullarında hayatlarını kaybettiler.

80 Ünal M., *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü,* İstanbul, 1996. s. 130.

19. YÜZYIL BELGELERİNDE HİCRÎ TAKVİM SORUNU:

Hicrî Tarihler Doğru Zamanı Mı Gösterir?

ALİ AKYILDIZ

19. YÜZYILDA TAKVİM SİSTEMİNİ DÜZENLEMEK AMACIYLA BAZI TEŞEBBÜSLERDE BULUNAN OSMANLI DEVLET ADAMLARININ BU AMACA YÖNELİK EN ÖNEMLİ GİRİŞİMLERİ RUMÎ TAKVİMİ MALÎ MUHASEBELERDE HİCRÎ TAKVİMİN YERİNE İKAME ETMEYE YÖNELİKTİ. YAZI BOYUNCA YAZAR BELGELERİN ÜZERLERİNDE BULUNAN HİCRÎ TARİHLERİN MAHİYETİNİ VE BUNLARIN NE DERECEYE KADAR GÜVENİLİR OLABİLDİKLERİNİ SORGULAMAKTADIR.

Türkler, Orta Asya'dan başlayıp bugünkü Anadolu coğrafyasında kök saldıkları uzun tarihleri boyunca 12 Hayvanlı Türk Takvimi'nden, hicrî, Celâlî, Rumî ve milâdî takvimlere kadar ay veya güneş yılı esaslı olarak farklı takvimler kullanmışlardır. Bu uzun takvim serüvenini incelemek, bu takvimleri tanıtmak, eksiklikleriyle sorunlarına değinmek veya zamanı hesaplamak bu yazının amacı, ilgisi ve kapsamı dışındadır; zamanı hesaplamak ve ayrıntılardaki sorunların hangi nedenlerden kaynaklandığı hususlarında söz söylemek, bir tarihçi olarak haddimizi aşmamız anlamına gelir. Dolayısıyla bu yazının amacı, Tanzimat döneminden itibaren bazı Osmanlı aydın ve bürokratlarının hicrî takvimin yetersizliklerini görerek daha az hatalı olan güneş yılını esas alacak yeni bir takvim oluşturma çabalarına kısaca değindikten sonra asıl inceleme konusu olan tarihçilerin hicrî tarih verileriyle ilgili karşılaştıkları çelişkilere ve problemlere dikkat çekerek bu problemleri tanımlamak ve çözümüne yönelik bazı öneriler getirmekle sınırlı olacaktır.

Bu önemli sorunu incelemeye başlamadan önce problemin zeminine, Osmanlı bürokrasisinin 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yeni bir takvim arayış girişimlerine, yani takvim sorununa makro düzeyde bir göz gezdirmek yararlı olabilir. Diğer devletlerle ticarî ve siyasî ilişkilerin artık iyice geliştiği 19. yüzyılda takvim sistemini düzenlemek maksadıyla bazı teşebbüslerde bulunan Osmanlı devlet adamlarının bu amaca yönelik olarak attıkları en önemli adımlardan biri, Tanzimat'ın ilânından hemen sonra Rumî takvimi malî muamelelerde hicrî takvimin yerine ikame etmeye yönelik yaptıkları düzenlemedir. Mart 1841 tarihinden itibaren öncelikle taşradan başlatılan bu uygulama, daha sonra merkez muamelelerine doğru genişletilir; 13 Haziran 1842 tarihinden itibaren memur maaş ödemeleriyle maliyenin bütün gelir ve gider muameleleri güneş yılını esas alan Rumî takvime göre yapılmaya başlanır. Zaman zaman bazı aksamalar yaşansa da bir süre sonra sistemin nispeten oturduğu anlaşılıyor.[1]

YENİ TAKVİM ARAYIŞLARI

Hicrî takvimin yetersizliğinden ve sorunlarından kaynaklanan bu tür girişimler sonraki yıllarda ara sıra gündeme getirilirse de 1917 senesine kadar bir sonuca bağlanamaz; bu dönemde konuyla ilgili zikre değer çalışma yapanların başında Ahmed Cevdet Paşa gelir. Cevdet Paşa'nın bu sorunu gündeme getirme nedeni, 1839 yılı (hicrî 1255) sıvış yılı (*ortadan kaybolmak*)[2] olduğu halde bunun bürokrasi tarafından unutulup düzeltilmemiş ve her iki takvimin de normal seyrinde yürütülmüş olması ve yaklaşan 1872 yılının (hicrî 1288) da sıvış yılı olması nedeniyle buna karşı bir önlem alınıp hicrî takvim ile Rumî takvimin aralarının açılmaması amacına yönelikti; ancak, aşağıda belirtileceği gibi, 1872 yılı için de herhangi bir tedbir alınmadığı için iki takvim arasındaki açık iki yıla çıkar.

Cevdet Paşa'nın deyimiyle Osmanlı bürokrasisinin kullandığı malî sene, ayları Rumî ve yılları ise hicrî takvime göre adlandırılan itibarî bir sene idi. Bilindiği gibi, sıvış yılının ortaya çıkma nedeni, Rumî takvim (365 gün) ile hicrî takvim (354 gün) arasındaki 11 günlük farkın 33 yılda bir, bir Rumî yılı boşa çıkarmasıydı.[3] Hem 1839 hem de 1872 yıllarında meydana gelen bu birer yıllık fark kaldırılıp seneler eşitlenmediği için normalde her iki takvimin aynı yılı nitelemeleri gerektiği halde hicrî takvim ile Rumî takvim arasında, örneğin 1 Muharrem 1293/16 Kânunisâni 1291 gibi iki senelik bir fark meydana gelir;[4] Rumî senenin hicrî yılı bu şekilde iki yıl geriden takip etmesi bürokraside ve uygulamada bazı karışıklıklara neden olur. Oysa, söz konusu iki sıvış yılı atlanmayıp

Cevdet Paşa

takvimler eşitlenmiş olsaydı, bu örnek, 1 Muharrem 1293/16 Kânunisâni 1293 şeklinde olacak ve memur ve insanların zihinlerinde yıl tanımlarıyla ilgili oluşması muhtemel çelişki ve ikilemler de bu şekilde bertaraf edilebilecekti.

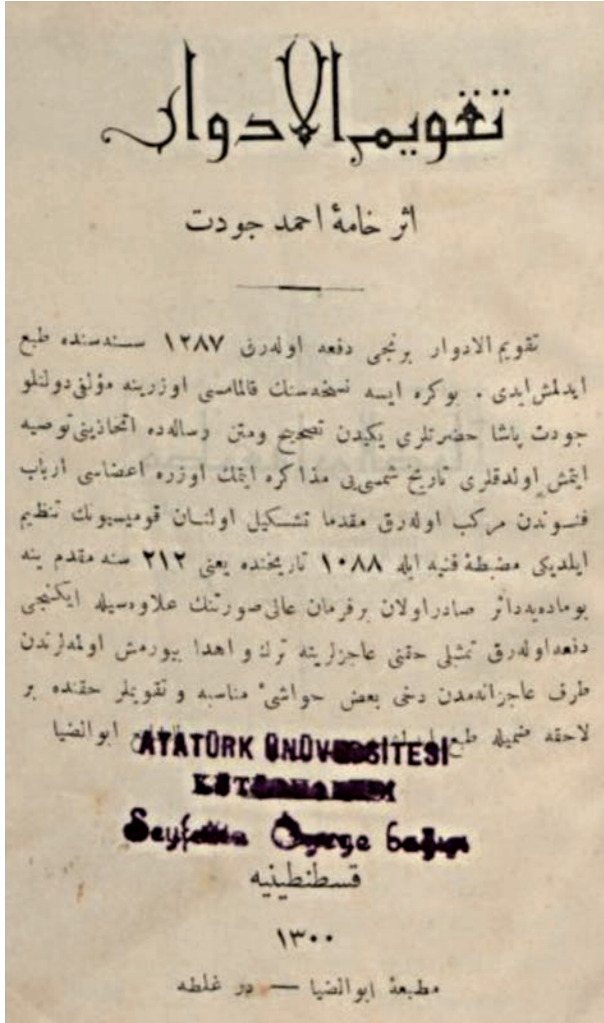
Yaklaşan 1872 (hicrî 1288) sıvış yılına karşı önlem alınması için 1870 yılında *Takvimü'l-Edvâr* isimli bir kitapçık kaleme alan[5] Cevdet Paşa, maliye bürokrasisinin tekliflerini dikkate almamasından dert yanar. Bununla birlikte sorun devam ettiği için daha sonra konu bir şekilde bürokrasinin gündemine de gelir ve mütercim Şehbazyan, Rasathane Müdürü Coumbary, Mekteb-i Harbiye Hocası Miralay Tevfik, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Üyesi Vartan, Müneccimbaşı Tahir Efendi ile Ahmed Cevdet Paşa'dan oluşan bir komisyon hicrî takvimin düzenlenmesi için çalışmalarına başlar.[6] Kurulan komisyonun tam adı Tayin-i Tarih Komisyonu'ydu.[7]

Komisyon, hazırladığı bir tutanakla hicrî takvimin 365 günlük güneş yılı esasına göre düzenlenerek oluşturulacak yeni bir takvimle (*sene-i şemsiyye-i hicriyye*) ilgili önerilerini sadarete sunarsa da bu teklif hükümet tarafından benimsenip yürürlüğe konulmaz. Cevdet Paşa, "müceddeden bir sene-i şemsiyye-i hicriyye vaz" olunmadıktan başka Hulefay-ı abbâsiyye'den mevrûs olan ve her otuz üç senede bir kerre tashih oluna-gelen sene-i maliyyemiz yanlış olarak yürüdü gitti ve hakikat-ı hâlde mahv olup bitti. Ma'ahâzâ yine kâğıtlar üzerinde yazılıp gitmekte ve yanlışlığı sene be-sene tezâyüd etmektedir" sözleriyle iki takvim arasındaki farkın açılmasına vurgu yaparak bu konuyla ilgili yaşadığı hayal kırıklığını dile getirir.[8] Bununla birlikte Cevdet Paşa ile komisyon üyelerinin hicrî takvimin neden olduğu genel problemler üzerinde yoğunlaştığının ve aşağıda söz konusu edilecek olan yanlışlık ve ayrıntılara değinmediğinin belirtilmesi gerekir.

Takvim konusundaki esas ciddi girişimler, II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında ve devletin siyasî ve iktisadî olarak Avrupa'ya iyice entegre olduğu bir dönemde gerçekleştirilir. Bu konuyla ilgili öneri ve çalışmaları olan uzmanlardan biri de *Islahü't-Takvim*'in[9] yazarı ve *Takvimü's-Sinîn*'in[10] hazırlayıcısı Gazi Ahmed Muhtar Paşa'dır. Paşa'nın, Rumî takvimin düzenlenerek Avrupa takvim sistemine entegre, yani milâdî takvimde olduğu gibi, yıl başlangıcının Ocak olarak kabul edilmesi yönünde kendisinin de üyesi olduğu Meclis-i Âyan'a 18 Nisan 1910'da vermiş olduğu önerge uzun müzakerelerin ardından reddedilir.[11]

Said Halim Paşa hükümeti, aynı şekilde Ocak ayını senenin başlangıcı olarak kabul eden "takvim-i garbî"yi (*milâdî takvim*) esas alan bir kanun tasarısını 1916 yılında Meclis-i Mebusan'a sunar; konuyla ilgili olarak mebuslar arasında cereyan eden görüşmelerin odak noktasını, yeni bir takvime olan ihtiyaçtan ziyade, bu takvimin başlangıç tarihinin Hristiyanla-

rın kabul ettiği tarihle aynı olup olmadığı tartışmalarının oluşturduğunu belirtmek gerekir. Meclisteki ikinci görüşmeler esnasında bu maddeyle ilgili 10'a yakın görüşme teklifinin verilmesi ve bunun görüşmeleri uzatacağının anlaşılması üzerine hükümet tasarıyı geri çekerse de bu konudaki kararlılığını muhafaza ettiği için ertesi yıl kanun layihasını yeniden meclisin gündemine sokar. Uzun müzakereler neticesinde kabul edilen 21 Şubat 1917 tarihli bir kanun ile hicrî tarihin kullanılması zorunlu olmak ve sene başlangıcı 1 Mart olarak belirlenmek kaydıyla milâdî takvim kabul edilir; bu değişiklikle birlikte o zamana kadar Rumî takvime göre yürütülen devlet dairelerinin bütün muamelelerinin yeni takvim esas alınarak yapılması kararlaştırılır.[12]

تقويم الادوار

اثر خامهٔ احمد جودت

تقويم الادوار برنجی دفعه اوله‌رق ١٢٨٧ سنه‌سنده طبع
ایدلمش ایدی . بوکره ایسه نسخه‌سنك قالماسی اوزرینه مؤلفی دولتلو
جودت پاشا حضرتلری یکیدن تصحیح ومتن رساله‌ده اتخاذینی توصیه
ایتمش اولدقلری تاریخ شمسی‌یی مذاکره ایتمك اوزره اعضاسی ارباب
فنوندن مرکب اوله‌رق مقدما تشکیل اولنان قومیسیونك تنظیم
ایلدیکی مضبطهٔ قبه ایله ١٠٨٨ تاریخنده یعنی ٢١٢ سنه مقدم بنه
بو ماده‌یه دائر صادر اولان برفرمان عالی‌صورتنك علاوه‌سیله ایکنجی
دفعه اوله‌رق تمثیلی حقی عاجزلرینه ترك و اهدا بیورمش اولمه‌لرندن
طرف عاجزانه‌مدن دخی بعض حواشی مناسبه و تقویملر حقنده بر
لاحقه ضمیمه‌سیله طبع ... ابوالضیا

قسطنطنيه

١٣٠٠

مطبعهٔ ابوالضيا — در غلطه

Takvimü'l-Edvar

Esasında bu son düzenlemenin de ortaya koyduğu üzere, bu dönemde en radikal reformcuların dahi hicrî tarihin yerine güneş yılını esas alan yeni bir takvimin getirilmesini önerme cesaretini gösteremediği anlaşılıyor. Muhtemelen kamuoyundan gelebilecek olan tepkilerden çekindikleri için hemen her teklif sahibinin 'hicrî takvim baki kalmak kaydıyla' şerhini düşerek kendi önerisini dile getirdiği görülür. Kamuoyunun tepkisinden çekinildiğinden dolayı kanunun böyle garip bir sene başlangıcıyla çıkarılması, özellikle taşra görevlilerinin kafalarını karıştırır ve bürokratların bazıları Mart'ı senenin birinci ve bazıları ise üçüncü ayı kabul ederek muameleleri yürüttükleri için ortaya büyük bir bürokratik karmaşa çıkar. Taşradan gelen şikâyet, soru ve talepler üzerine kanunu yeniden yorumlayan Dahiliye Nezareti, kaleme aldığı ve bütün merkez ve taşra birimlerine gönderdiği 23 Mart 1917 tarihli bir genelge ile, malî senenin başlangıcının kanunda belirtildiği gibi Mart'tan; milâdî takvimin başlangıcının ise Batı'da kullanılan aslına uygun olarak Ocak'tan (*Kânunisâni*) itibaren olacağını karara bağlar[13] ve böylece bu önemli soruna son noktayı koymuş olur.

HİCRÎ TARİH DOĞRUYU MU GÖSTERİR?

Takvim arayışları bu şekilde özetlendikten sonra bu yazının esas konusunu oluşturan hicrî tarih sorununun incelenmesine geçilebilir. Osmanlı Devleti'nin son dönemleriyle uğraşan tarihçilerin sıkça karşılaştıkları sorunlardan biri, belgelerin üzerinde var olan veya olmayan tarihlerdir; zira, belgede tarihin olmaması bir dert, bazen de olması başka bir derttir. Tarihsiz belgeler hem belgenin ilgili olduğu dönemde görev yapıp muameleleri yürütmeye çalışan bürokratlar hem de daha sonra dönemle alâkalı araştırma yapan tarihçiler açısından önemli bir sorun kaynağıdır; zira, destekleyici verilerin az olduğu veya hiç olmadığı durumlarda bu tür vesikaların bağlamına oturtulması ve bir veri kaynağı olarak kullanılması ciddî bir soruna dönüşebilir.[14]

Bununla birlikte burada üzerinde durulacak olan esas konu bu değildir; bu yazıda ele alınacak problem, belgelerin üzerlerinde bulunan hicrî tarihlerin mahiyeti ve bunların ne dereceye kadar güvenilir olabildikleri konusudur. Muhtemelen önceki dönemler için de durum pek farklı değilse de 19. yüzyılda hem Rumî hem de hicrî tarihlerin bir arada kullanılmaya başlanması, olayların tarihlendirilmesinde zaman zaman ciddî çelişki ve sorunların ortaya çıkmasına neden olur. Dolayısıyla asıl problem, bu dönemde aynı günü tanımladıkları hâlde Rumî ve hicrî tarihlerin milâdî karşılıklarının farklı farklı çıkması ve tarihçinin ikilemde kalarak bu durumda nasıl bir yöntem izleyip hangi tarihi esas alması gerektiği ile ilgilidir.

Daha önce bazı araştırıcıların yüzeysel bir biçimde temas ettikleri, ancak üzerinde durmayıp geçtikleri[15] bu önemli sorun, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, V. Murad, II. Abdülhamid ve Sultan Mehmed Reşad gibi son dönem padişahlarının cülus ve kılıç kuşanma tarihleri gibi önemli, bilinen ve üzerinde mutabık kalınan tarihler bağlamında incelenecektir; zira, tarih belirlemedeki bu mühim sorunu, önemli ve bilinen yakın dönem olay ve örnekleri üzerinden incelemek, problemin daha kolay ortaya konulmasına yardımcı olabilir. Esasında bu kadar yakın bir döneme ait olayların tarihleri konusunda tereddütlerin yaşanması dahi bu sorunun ciddi bir biçimde ele alınması için yeterli bir nedendir. Bu konuyu incelerken hicrî takvimde günün akşam hava karardıktan, yani alaturka saat ile 12.00'den ve milâdî takvimde ise gece saat 24.00'ten itibaren başladığı gerçeğinin gözden ırak tutulmadığının ifade edilmesi gerekir.

Sorunu bu şekilde tanımladıktan sonra şimdi biraz daha somutlaştırma yönüne gidilebilir. Sultan II. Mahmud'un vefat edip Sultan Abdülmecid'in tahta geçtiği tarih dönemin kaynaklarında 19 Rebiülahir 1255 Pazartesi olarak verilir;[16] oysa, bugün kullandığımız takvim ve tarih çevirme kılavuzlarına göre 19 Rebiülahir, Pazartesi gününe değil, 2 Temmuz 1839 Salı gününe denk gelmektedir. Bu cümlenin ardından hemen gelebilecek olan bu tarih çevirme kılavuzlarının ne derece güvenilir olduğu yönündeki makul soruya bel bağlanılmaması uygun olacaktır; zira, sorunun bu kılavuzlardan bağımsız olduğu ve hicrî, Rumî ve milâdî tarihlerin beraberce kullanıldığı verilerde dahi aynı çelişkilerin sürdüğü aşağıda örnekleriyle birlikte açıklanacaktır. Öte yandan Osmanlı belgelerinin padişahın tahta cülusunun hicrî tarihi olarak verdiği bu tartışmasız bilgiye rağmen, İngiltere'nin İstanbul Sefiri Ponsonby'nin II. Mahmud'un 1 Temmuz tarihinde öldüğünü kısa bir mektupla İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a haber verdiğini biliyoruz.[17]

II. Mahmud'un vefatının ve oğlu Sultan Abdülmecid'in tahta cülusunun 1 Temmuz'da gerçekleştiği bilindiğine göre, ortaya çıkan sorunu ve düğümü çözecek olan kritik veri bu olayların Pazartesi günü vuku bulduğu bilgisidir; gerçekten de 1 Temmuz tarihi Pazartesi gününe denk gelmekte ve bu durumda şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: veri kaynağının işaret ettiği gün adı doğru, ama bir sonraki güne işaret eden hicrî tarihi ise yanlıştır. Dolayısıyla bu sorunun çözümünde olayın meydana geldiği Pazartesi gününe dair olan veri kilit rol oynamaktadır. Öte yandan takvim ve zaman hesaplamaları hususunda pek çok araştırması bulunan A. Necati Akgür'ün kabulü de gün bilgisinden hareket etmenin ve diğer verilerle bunu desteklemenin doğru bir yöntem olacağı yönündedir.[18]

Dönemin kaynaklarında Sultan Abdülmecid'in Eyüpsultan türbesindeki kılıç kuşanma töreninin padişahın tahta cülusunun 11. gününe rastlayan 29 Rebiülahir 1255 Perşembe günü yapıldığı ifade edilir.[19] Gerçekten de son dönem padişahlarının kılıç alayları genellikle Perşembe günleri yapılırdı; ancak, burada sorun, 29 Rebiülahir 1255 tarihinin Perşembe gününe değil, 12 Temmuz 1839 Cuma ve padişahın tahta cülusunun 12. gününe denk gelmesidir. Bu olayda da törenin gerçekleştiği söylenen Perşembe günü esas alındığında problem ortadan kalkmaktadır; zira, ifade edildiği gibi, cülusun 11. günü gerçekten de Perşembe gününe ve 11 Temmuz tarihine tesadüf eder. Kaynakların bu hususta gün ile ilgili vermiş olduğu bilgiler doğru olmasına rağmen olayın tarihi olarak zikrettikleri hicrî tarih, cülusta olduğu gibi, olayın bir gün sonrasına tekabül etmektedir. Bu verilerden hareketle Sultan Abdülmecid'in kılıç kuşanma merasiminin 11 Temmuz 1839 Perşembe günü yapıldığını kabul etmek gerekir.

Sultan Abdülmecid'in ölüm ve Sultan Abdülaziz'in cülus tarihi de aynı sorunla malûldür; bu önemli olayların tarihi de dönemin kaynaklarında hicrî 17 Zilhicce 1277 (26 Haziran 1861)[20] ve Rumî olarak da 13 Haziran 1277[21] (25 Haziran 1861) Salı günü olarak verilir. Bu durumda her iki takvimin milâdî olarak aynı tarihi göstermesi gerekirse de durum böyle değildir. Nitekim söz konusu tarihlerin parantez içerisinde gösterilen milâdî karşılıklarından da anlaşılacağı üzere aynı günü tanımlaması gereken iki takvim arasında bir günlük bir fark söz konusudur. Diğer taraftan 17 Zilhicce'nin Salı'ya değil, Çarşamba gününe ve Rumî olarak da 13 Haziran'a değil, 14 Haziran'a denk geldiğini görüyoruz. Bununla birlikte cülus tarihi olarak verilen Rumî 13 Haziran tarihi ise milâdî olarak 25 Haziran Salı gününe denk gelir ki doğrudur. II. Mahmud döneminin sonlarından, 1836 yılından itibaren kutlanan ve Sultan Abdülmecid döneminde ara verilip Sultan Abdülaziz döneminden itibaren yeniden kutlanmaya başlanan cülus yıldönümlerinin de Sultan Abdülaziz döneminde Rumî 13 Haziran ve milâdî olarak da 25 Haziran tarihi esas alınarak kutlandığını biliyoruz.[22]

Gazi Ahmed Muhtar Paşa

Sultan Abdülaziz'in kılıç kuşanma merasimi gününün tespitinde de aynı sorun vardır. Dönemin kaynaklarında törenin 26 Zilhicce 1277 Perşembe günü yapıldığı ifade edilirse[23] de bu tarihin Perşembe'ye değil, 5 Temmuz 1861 Cuma gününe karşılık geldiğini görüyoruz. Bu durumda aynı yöntem kullanılıp Perşembe günü esas alındığında kılıç alayının 4 Temmuz 1861 (25 Zilhicce 1277) tarihinde yapıldığı sonucuna ulaşılır ki doğru olan tarih de budur.

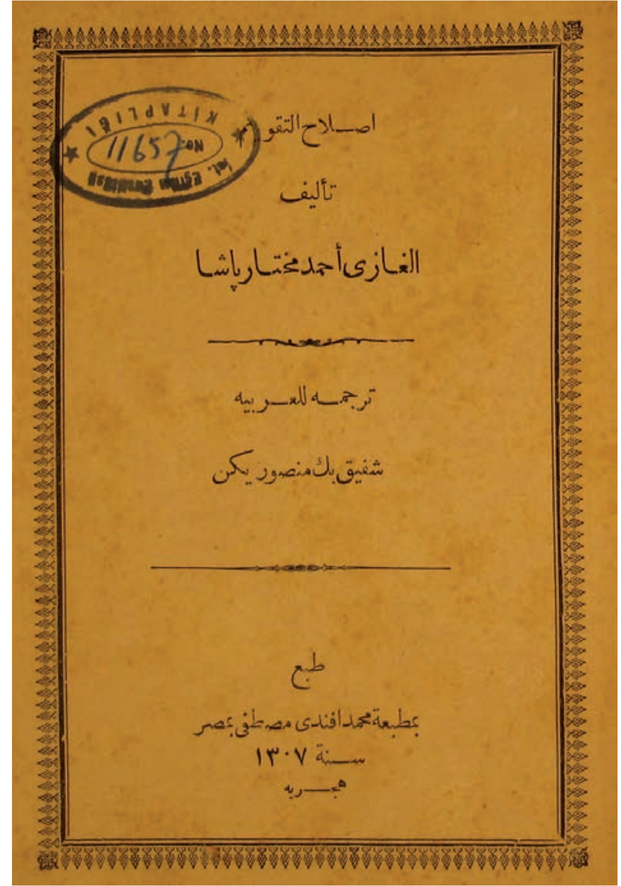
Hüseyin Avni Paşa, Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa ve Midhat Paşa'nın öncülüğünde 30 Mayıs 1876 tarihinde yapılan bir darbe sonucunda tahtından

indirilen Sultan Abdülaziz'in yerine yeğeni V. Murad geçirilir. Taht değişikliği hadisesi, olayın meydana geldiği Salı günü çekilen 7 Cemaziyelevvel 1293 hicrî ve 18 Mayıs 1292 Rumî tarihli bir telgraf ile iç kamuoyuna duyurulur.[24] Her iki tarih de aynı günü nitelediği hâlde, taht değişikliğinin, hicrî tarihe göre 31 Mayıs Çarşamba ve Rumî tarihe göre ise 30 Mayıs Salı günü vuku bulduğu şeklinde tuhaf bir durum ortaya çıkıyor. Bu taht değişikliğinin 30 Mayıs 1876 Salı günü gerçekleştiği bilindiğine göre bu örnekte de bir gün sonraya işaret eden hicrî tarihin sorunlu olduğu anlaşılır. V. Murad'ın kılıç kuşanma töreni psikolojik rahatsızlığı yüzünden yapılamadığı için bu dönemden vereceğimiz örnek sadece cülus tarihiyle sınırlı kalacaktır.

Aynı sorun II. Abdülhamid'in tahta çıkış ve kılıç alayı tarihleri için de mevzubahistir. Dönemin kaynakları, 11 Şaban 1293 Perşembe günü Topkapı Sarayı'nda toplanan Meşveret Meclisi'nin aldığı karar doğrultusunda zihnî problemleri göz önünde bulundurularak ve şeyhülislamın fetvasına dayanılarak V. Murad'a görevden el çektirildiğini ve yerine II. Abdülhamid'in geçirildiğini aktarırlar. Taht değişikliğini gazeteler aracılığıyla bütün ülkeye duyuran telgraf metninde de bu önemli olayın 11 Şaban tarihinde vuku bulduğu açıkça zikredildiği gibi, metnin altında o günün Rumî tarihi olan 19 Ağustos 1292 tarihi vardır.[25] 11 Şaban 1293 tarihi Perşembe gününe değil, 1 Eylül 1876 Cuma gününe denk gelmekte olup burada da hicrî tarihte bir günlük bir sapma söz konusudur. Oysa, bu taht değişikliğinin 31 Ağustos 1876 Perşembe günü olduğunu biliyoruz. Daha da ilginci, milâdî, hicrî ve Rumî tarihleri aynı anda kullanan *Vakit* gazetesinin tahttan indirme olayının olduğu Perşembe günkü nüshasının Rumî (19 Ağustos) ve milâdî (31 Ağustos) tarihleri doğru olmasına rağmen, hicrî tarihinin 11 değil, 12 Şaban 1293 tarihini taşıması,[26] 12 Şaban'ın milâdî karşılığının 2 Eylül Cumartesi olması ve bunun ise bir değil, iki günlük bir sapmaya işaret etmesidir.

Bu olayda da açıkça hicrî tarihin problemli olduğu görülüyor. Nitekim cülusun ilân edildiği Perşembe'den bir sonraki günün gazetesinin milâdî tarihi 1 Eylül 1876 Cuma'dır ve doğrudur; ancak, aynı nüshanın 13 Şaban 1293 Cuma olarak görülen hicrî tarihinin[27] milâdî karşılığı 3 Eylül Pazar gününe denk gelir ki bu da iki günlük bir sapma anlamını taşımaktadır. Bu yanlışlık gazeteden kaynaklanmış olamaz; zira, *Vakit* gazetesinin yanı sıra, *Sabah* gazetesinin de aynı tarihleri vermesi, sorunun gazete değil, takvim kaynaklı olduğunu göstermektedir. Buradaki esas mesele hem gazetelerdeki hicrî tarihlerin hem de taht değişikliğinin tarihi olarak verilen 11 Şaban 1293 tarihinin vakıaya uygun düşmemesidir.

Yine, 7 Eylül 1876 Perşembe günü yapılan II. Abdülhamid'in Eyüp'teki kılıç kuşanma töreninin 18 Şaban 1293 olarak verilen[28] hicrî tarihi de yanlıştır. 7 Eylül Perşembe gününe ait gazetede alayın o gün gerçekleştirileceği bilgisi[29] ve ertesi günkü sayısında da yapılan kılıç alayının ayrıntıları yer almasına rağmen,[30]

اصلاح التقويم
تأليف
الغازي أحمد مختار پاشا
ترجمه للعربيه
شفيق بك منصور يكن
طبع
بمطبعة محمد افندي مصطفى بمصر
سنة ١٣٠٧
هجريه

Islahü't Takvim

tören günü tarihi olarak verilen 18 Şaban'ın, 8 Eylül Cuma gününe denk geldiğinin ve bu tarihin de doğru olmadığının ifade edilmesi gerekir.

Sultan Mehmed Reşad'ın cülus ve kılıç kuşanma tören günleri için de aynı sorun vakidir. Sultan Mehmed Reşad, burada ayrıntısına girilemeyecek bir sürecin sonunda Meclis-i Umumî-i Millî adı altında olağanüstü olarak toplanan Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan'ın aldığı ortak bir karara dayanılarak 7 Rebiülahir 1327/14 Nisan 1325 Salı günü, ağabeyi II. Abdülhamid'in yerine Osmanlı tahtına çıkarılır.[31] Milâdî olarak 27 Nisan 1909 Salı günü vuku bulduğunu bildiğimiz bu taht değişikliği olayının Rumî tarihinde herhangi bir sorun yoktur; zira, Rumî 14 Nisan tarihinin milâdî karşılığı 27 Nisan Salı'dır. Bununla birlikte olayın hicrî tarihi olarak verilen 7 Rebiülahir'in milâdî karşılığı 28 Nisan Çarşamba olup, bu, olayın vuku bulduğu tarihten bir sonraki günü nitelemektedir.

Dönemin kaynaklarında Mehmed Reşad'ın Eyüp'teki kılıç kuşanma töreninin 20 Rebiülahir 1327/27 Nisan 1325 Pazartesi günü yapıldığı belirtilir.[32] Buraya kadar çizdiğimiz genel tabloya uygun olarak bu olayın tarihlenmesinde de hicrî tarih sorunludur; zira, hicrî 20 Rebiülahir tarihi, 11 Mayıs Salı; Rumî 27 Nisan ise 10 Mayıs 1909 Pazartesi gününe denk gelir ki doğru olan da bu sonuncu tarihtir. Ayrıca, kılıç kuşanma törenin yapıldığı güne ait *Servet-i Fünun* gazetesi, milâdî 10 Mayıs 1909 ve Rumî olarak da 27 Nisan 1325 Pazartesi tarihlerini taşımaktadır ki her ikisi de hem gün hem de tarih olarak aynı ve doğru tarihe işaret etmektedir.

Yukarıda açıklandığı üzere, Sultan Abdülmecid döneminden itibaren takvim konusunda hissedilen ihtiyaç ve arayışların da bir sonucu olarak yapılan 21 Şubat 1917 tarihli düzenlemeyle milâdî esaslı takvime geçildiği ve muamelelerde bu takvim kullanıldığı için son padişah olan Sultan Mehmed Vahideddin'in tahta cülus ve kılıç kuşanma törenlerinde yukarıdan beri söz konusu edilen türden bir tarih sorunu yaşanmaz. Bu düzenlemeden sonra hicrî ve milâdî takvimlerin verdikleri tarihlerde de herhangi bir sorun olmadığı ve her iki tarihin de haftanın aynı gününü gösterdiği görülür.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

19. yüzyılda Rumî ve milâdî takvimlerin de kullanıma girmesiyle birlikte olayların tarihlerinin belirlenmesinde hicrî tarihin yetersizliği ve takvimlerin uyumsuzluğu önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yazıda incelenen bütün bu örneklerde asıl sorun, verilen hicrî tarihler ile haftanın günlerinin birbirini tutmaması ve hicrî tarihin milâdî karşılığının olayın bir gün sonrasına işaret etmesidir. Beş padişahın cülus ve dördünün kılıç kuşanma törenleriyle ilgili kaynakların verdiği hicrî tarihlerde istisnasız aynı sorun vardır. Bu noktada söz konusu cülus ve kılıç kuşanma törenlerinin yapıldığı tarihlerin gün adının çoğu kere belli olması bilgisi araştırıcının imdadına yetişmektedir. Örneklerin de ortaya koyduğu gibi, bu tür tarih uyuşmazlıklarında olayın vuku bulduğu günün esas alınması isabetli bir tercih olacaktır.

İfade edildiği gibi, bu yazıda soruna dikkat çekebilmek ve daha kolay ve anlaşılır bir biçimde problemi ortaya koyabilmek amacıyla örneklerin kamuoyunun aşina olduğu ve yakından bildiği bazı olaylar üzerinden seçilmesine özen gösterildi. Mefhumun muhalifinden hareketle bu durumun ilgili dönemdeki diğer hicrî tarihlerde sorun olmadığı şeklinde anlaşılıp değerlendirilmesi doğru olmaz; tam tersine, bunun bahsedilen dönemin hicrî tarihli olayları için geçerli genel bir sorun olduğunun altının kalın çizgilerle çizilmesi gerekir.

Netice olarak güneş yılını esas aldığı için milâdî karşılığı daha az değişken ve hesaplaması da daha kolay olan Rumî takvim, söz konusu ikili tarih kullanımlarında daha güvenilir ve daha kabul edilebilirdir. Biz de bu düşünceden hareketle incelenen dönemdeki tarihlerin çevirisinde eğer mevcutsa Rumî takvimin tercih edilmesini; eğer belgenin üzerinde sadece hicrî tarih bulunuyorsa, o zaman da yukarıdan beri söz konusu edilen bu problemli yapısı göz önünde tutularak ihtiyatlı davranılmasını ve diğer verilerin ışığında olayın gününün esas alınmasını öneriyoruz. Diğer bir ifade ile belgelerin vermiş olduğu hicrî tarihlerde çelişki yaşanması durumunda, hicrî tarih yerine mümkün mertebe olayın denk geldiği gün isminin esas alınmasını, daha isabetli ve güvenilir bir yol olarak öne sürüyoruz.

ALİ AKYILDIZ - İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ,
EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, ss. 142-43, s. 187. François Georgeon, "Changes of Time: An Aspect of Ottoman Modernisation", New Perspectives on Turkey, no 44 (2011), s. 182.

2 Sıvış yılının izahı ve Osmanlı tarihinde neden olduğu krizlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII/1-2, ss. 75-111.

3 Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967, s. 110; aynı mlf., *Takvimü'l-Edvar*, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniye 1300, ss. 55-56; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Islahü't-Takvim*, Matbaa-i Mehmed Efendi Mustafa, Mısır 1307, s. 27; A. Necati Akgür, "Takvim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXIX, s. 487.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H), 823/64.

5 Cevdet Paşa, *Takvimü'l-Edvar*, s. 80.

6 Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, ss. 110-12.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ayniyat Defterleri.BEO, AYN.d, nr.1136, s. 203.

8 Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 110-17. Atatürk Kitaplığı (İstanbul), CP,Yz, nr.033, ss. 56-59.

9 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Islahü't-Takvim*, s. 72.

10 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Takvîmü's-Sinîn*, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul 1331 (1915); *Takvîmü's-Sinîn*, haz. Yücel Dağlı, Hamit Pehlivanlı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

11 Sibel Yazıcı, Ahmet Yaramış, "Osmanlı Devleti'nde Miladi Esaslı Takvim; Takvim-i Garbî'nin Kabulü ile İlgili Meclis Görüşmeleri", *Turkish Studies*, XIV/3 (2019), ss. 1903-05.

12 Tevfik Temelkuran, "Türklerin Kullandığı Takvimler ve Batı (Milâdi) Takvimin Kabulü", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 50, s. 22; Sayı 51, s. 26-29; S. Yazıcı, A. Yaramış, "Osmanlı Devleti'nde Miladi Esaslı Takvim", ss. 1905-11. bkz. F. Georgeon, "Changes of Time", ss. 189-90. Netice itibariyle 26 Aralık 1925 tarihinde çıkarılan "Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili" ile ilgili kanunla birlikte 1 Ocak 1926 tarihinden itibaren milâdî takvim kabul edilerek Rumî takviminin kullanımı sonlandırılır (Suha Umur, "Miladi, Hicri ve Mali Takvimler Üzerine", *Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık*, İstanbul 1990, IV, 215).

13 "8 Şubat sene [1]332 tarihli kanunun birinci maddesi mucebince yalnız mebde-i takvim müstesna olmak üzere devletçe takvim-i garbî kabul edilmiş olmasına binaen mebde-i senenin de mezkûr takvime tevfikan Kânunisâni ibtidasından muteber olacağı tabii ve bütçe senesinin ber-sâbık Mart'tan Şubat nihayetine kadar olan müddeti ihtiva edeceğini hasren mübeyyin bulunan kanun-i mezkûrun dördüncü maddesi de bunu müeyyed bulunmuş olmağla tamimen tasrih-i keyfiyet olunur efendim" (23 Mart 1917, BOA, Dahiliye Nezareti Umur-i Mahalliye ve Vilâyat Müdürlüğü Evrakı [DH. UMVM], 124/101; BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı [DH.İ.UM.EK], 30/29).

14 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856)", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 104-105.

15 "Kamerî ayların başlangıcı, çok defa astronomi hesapları ile değil de, *rüyet-i hilâl* ile yani, ayın hilâl şeklinde ay başında ilk görünüşü ile tesbit edildiği için ayın başlangıcının tesbitinde bazen bir günlük hata yapılmıştır. Bu bir günlük farka, bazı belgelerde, Takvim-i Vekayi'de ve o devrin diğer gazetelerinde rastlanmaktadır" (Suha Umur, "Miladi, Hicri ve Mali Takvimler Üzerine", s. 211). Takvimler konusunda en geniş araştırmaları yapanlardan biri olan mühendis A. Necati Akgür ise hicrî takvimin gün adının bilinmediği durumlarda nadiren de olsa iki gün yanılabildiğini ifade eder (A. Necati Akgür, "Rumî-Milâdî ve Hicrî Takvimlerde Gün Adı Belirleme Meselesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 71 (Nisan 1991), s. 96).

16 BOA, *Sadaret Defterleri (A.d)*, nr. 365, s. 91; BOA, Cevdet, Saray Mesalihi (C.SM), 53/2670; 53/2699; *Takvim-i Vekayi*, nr. 181, s. 1; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1302, VI, 31.

17 The National Archives, London, Foreign Office (FO), 78/356, s. 182.

18 A. Necati Akgür, "Rumî-Milâdî ve Hicrî Takvimlerde Gün Adı Belirleme Meselesi", ss. 91-108.

19 BOA, *A.d*, nr. 365, s. 99; BOA, C.SM, 1/29; 16 Cemaziyelevvel 1255, *Takvim-i Vekayi*, nr. 182, s. 1; Ahmed Lütfi, *Tarih*, VI, 51.

20 BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3), 59/14, lef 2-3; BOA, Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD), 94/13; Mehmed Âtıf Efendi, *Hâtıra-i Âtıf*, haz. Nurettin Gemici, Hikmet Toker, TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul 2016, s. 68.

21 BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilâyat Evrakı (A.MKT.UM), 571/82; BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), 424/69.

22 "...yevm-i mesud-i mezkûr merasiminin şuhûr-i şemsiyye itibariyle işbu şehr-i Haziran'ın on üçüncü günü ve bundan böyle dahi beher sene ol-günde îfası..." (14 Haziran 1862, BOA, Mabeyn İrade (MB.İ), 17/121).

3 BOA, A.MKT.NZD, 356/99; 29 Zilhicce 1277, *Tercüman-ı Ahval*, nr. 49, s. 1.

24 8 Cemaziyelevvel 1293, *Sabah*, nr. 83, s. 1, Çarşamba; 8 Cemaziyelevvel 1293, *Vakit*, nr. 234, s. 1.

25 14 Şaban 1293, *İstikbal*, nr. 173, s. 1.

26 31 Mayıs 1876, *Vakit*, nr. 304, s. 1. *İstikbal* (12 Şaban 1293, nr. 172, s. 1) ve *Sabah* gazetelerinin Perşembe günkü nüshaları da Hicri 12 Şaban 1293 tarihini taşır (*Sabah*, nr. 162, s. 1).

27 1 Eylül 1876, *Vakit*, nr. 305, s. 1. *Sabah* gazetesi de aynı şekilde 13 Şaban 1293, Cuma tarihini taşır (*Sabah*, nr. 163, s. 1).

28 14 Şaban 1293, BOA, İrade, Dahiliye (İ.DH), 730/50882; BOA, MB.İ, 32/9; BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (MF.MKT), 42/116.

29 7 Eylül 1876, *Vakit*, nr. 311, s. 1; 19 Şaban 1293, *Sabah*, nr. 168, Perşembe, s. 2.

30 8 Eylül 1876, *Vakit*, nr. 312, s. 1.

31 BOA, Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Evrakı (HR.MTV), 193/61; 193/74; 194/9.

32 27 Nisan 1325, *Kadıköyü*, nr. 1, s. 1, Pazartesi; BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Evrakı (DH.MKT), 2801/78; 10 Mayıs 1909, *Servet-i Fünun*, nr. 287, s. 1; Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, s. 52, s. 185.

Bir Tarih Anlatısının Dönüşümü: Recep Peker'in Raporları

MURAT TURAN

HASAN RIZA SOYAK'IN PEKER METNİNİ KENDİSİNİN ÜRETTİĞİ DÜŞÜNÜLEMEZ ANCAK UNUTULMAMALIDIR Kİ SOYAK'IN KİTABI BİR ANI NİTELİĞİNDEDİR VE MUTLAKA İÇERİK ANALİZİ YAPILMALIDIR. TARİH METODOLOJİSİNE GÖRE BİR ANIDA YER ALAN BİLGİLER, BAŞKA KAYNAKTAKİ BİLGİLERLE KARŞILAŞTIRILIP DEĞERLENDİRMEYE ALINIR. SOYAK'IN İFADE ETTİĞİ PEKER'E AİT PARTİ PROGRAMI BUGÜNE KADAR HİÇBİR ŞEKİLDE ORTAYA ÇIKMAMIŞTIR.

Tek parti döneminin üzerinde en fazla tartışılan konularından biri Recep Peker'in raporları [parti program ve tüzüğü] meselesidir.[1] Bu meselenin ilk defa gündeme geldiği çalışma ise Mustafa Kemal Atatürk döneminde Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği yapmış bir isim olan Hasan Rıza Soyak'ın, 1966'da yayımladığı *Doğumundan Cumhuriyet'in İlanına Kadar Fotoğraflarla Atatürk ve Atatürk'ün Hususiyetleri* başlıklı anılarıdır.

Mustafa Kemal Atatürk ve Recep Peker

Soyak'ın çalışmasında yer verdiği tarih anlatısı, tek parti yönetimiyle ilgili çalışmalarda bugüne kadar sıklıkla kullanıldı ve bundan sonra da kullanılmaya devam edeceği anlaşılmaktadır. Tarih yazıcılığında anlatı yöntemi kaçınılmaz olarak en fazla kullanılan tekniktir. Anlatı yönteminin en fazla kullanıldığı kaynaklar anılardır. Bu tür eserler önemli veriler sağlamakla birlikte dikkatli kullanılması gerekmektedir. Soyak'ın çalışması anı niteliğinde bir eser olmasına rağmen içerik sorgulamasının yeterince yapılmadığını söylemek gerekir. Bundan daha da önemlisi bazı çalışmalarda ise Soyak'a ait tarih anlatısının yeniden kurgulandığı ve dolayısıyla konunun başka bir nitelik kazanarak dönüştürüldüğü görülmektedir. Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın 2018 yılında yayımlanan *Gazi Mustafa Kemal Atatürk* adlı çalışması bu konunun önemli örneklerinden birini teşkil etmektedir. Ortaylı bu çalışmasında, Recep Peker'in raporları konusunda şu ifadeyi kullanmaktadır:

> "... Atatürk, İsmet İnönü'nün Recep Peker'e hazırlattığı bir raporu görünce, "Bu düpedüz İtalya Faşizmidir" diyerek sert tepki göstermiştir. İtalyan Faşizmine, Duçe'nin [Benito Mussolini] açıkça ifade ettiği Türkiye üzerindeki emellerinden dolayı düşman ve müteyakkızdı ..."[2]

Ortaylı buradaki anlatımına dipnot kullanmadan yer vermektedir. Anlatının çıkış kaynağının Hasan Rıza Soyak'ın çalışması olduğu bellidir. Ancak Ortaylı burada yeni bir anlatı geliştirerek, konuyu asıl metninden ve kendi gerçekliğinden koparmaktadır. Ortaylı'nın kullanmış olduğu "Bu düpedüz İtalya Faşizmidir" ifadesinin doğru şekli "Bir kelime ile ve tam manası ile Faşizm" olmalıydı. Gerçi her iki ifade anlam bakımından aynı manaya gelmektedir ve kullanımında bir yanlışlık bulunmamaktadır. Ancak asıl sorun şudur ki: Ortaylı bu ifadenin öznesini yanlış belirlemektedir. "Bir kelime ile ve tam manası ile Faşizm" ifadesi Atatürk'e ait değildir! Bu ifadenin sahibi Hasan Rıza Soyak'ın kendisidir. Ortaylı, Atatürk'e ait olmayan bir ifadeyi Atatürk'e "söyletmiştir" !

Ortaylı yakın dönem bilgileri arasında bağlantı kurup bunu bir tür anlatı biçiminde yeniden inşa ederken, anlatının içerisine kendi yargısını yerleştirmiştir. Gerçi Atatürk partililerin, devlet bürokrasisi üzerinde baskı kurmasına karşıydı. Elbette ki bu yönü ile Recep Peker'den ayrılmaktaydı. Ancak Atatürk'ün bu tavrını farklı biçimde sunabilmek de mümkündü. Bu konuyu "Atatürk'ü konuşturarak"

vurgulamaya çalışmak hatalı bir yaklaşımdır. Burada asıl olarak yapmak istediğimiz şey eleştirel tarih analizidir. Ortaylı'nın eserinde sözünü ettiğimiz ifade biçimi tashih edilmez ise okuyucular tarafından bu ifadenin doğru kabul edildiğini görebilmemiz kaçınılmaz olacaktır. Ortaylı'nın kullandığı ifade bu şekilde kalması halinde metnin aslından kopup, araştırmacılar tarafından yeniden üretilmesine katkı sağlayacağı da açıktır.

İŞİN [METNİN] ASLI: HASAN RIZA SOYAK'IN ANILARINDA RECEP PEKER'İN RAPORLARI

Recep Peker hakkındaki izlenimin oluşmasını sağlayan dönem 1931 ile 1936 yılları arasındaki CHP Genel Sekreterliği süresidir. Peker'in bu yıllarda Atatürk'le olan ilişkisini anlatan ana kaynak Hasan Rıza Soyak'ın anılarıdır. 1924'te Çankaya'da mutemet olarak çalışmaya başlayan Soyak, 1927'de Özel Kalem Müdürlüğü, 1932'de Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreter Vekilliği, 1934'te ise Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği görevine getirildi ve bu görevini Atatürk'ün vefatına kadar sürdürdü. Daha sonra ara seçimle Meclis'e girdi ve Burdur mebusu olarak görev yaptı. Soyak 26 Ekim 1970'de vefat etti. Soyak'ın üç eseri bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1964'te yayımlanan *Doğumundan Cumhuriyet'in İlanına Kadar Fotoğraflarla Atatürk* başlıklı eserdir.[3] Soyak bu eserde sadece Atatürk'ün hayatını anlatmıştır. İkinci eser 1966'da yayımlanan *Doğumundan Cumhuriyet'in İlanına Kadar Fotoğraflarla Atatürk ve Atatürk'ün Hususiyetleri* başlıklı eserdir.[4] Soyak bu eserde Atatürk'e ait anılarına da yer vermiştir. Bu son eser Soyak'ın vefatından üç yıl sonra 1973'te *Atatürk'ten Hatıralar* ismiyle yayımlanmıştır.[5] Recep Peker'in raporları konusunda şu anlatıya yer vermektedir:

> Kolayca tahmin edilebilir ki, Atatürk, Birinci Dünya Harbi'nden sonra, Avrupa'nın muhtelif memleketlerinde, bir takım şeflerin ortaya attıkları ideolojilerle onların tabiî neticesi olarak meydana gelen idare sistemlerinin şiddetle aleyhindeydi. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri rahmetli Recep Peker, Avrupa'da, bilhassa İtalya ve Almanya'da, o zaman epeyce dedikodulara sebep olan uzun ve masraflı bir tetkik seyahati yapmıştı; dönüşünde, yakında toplanacak olan parti kurultayına -ki bu Atatürk'ün hayatında toplanan son kurultaydır- arz edilmek üzere yeni bir nizamname ile çok uzun, çok teferruatlı bir program hazırlamıştı. Bunlar; partinin genel başkan vekili -fiilî başkan ve Başbakan- İsmet İnönü tarafından da kabul ve imza edilerek partinin genel başkanı Atatürk'e takdim edilmek üzere bana tevdi olunmuştu.
>
> Bir akşamüstü elime geçen bu evrakı, acele ile biraz karıştırdıktan sonra Atatürk'e götürdüm; kısaca neye dair olduklarını, bana bizzat Başbakan tarafından verildiğini arz ettim. Misafirleriyle beraber sofraya oturmak üzereydi: "Kütüphanede masamın üstüne bırak sonra okurum" buyurdu, emrini yerine getirerek köşkten ayrıldım. Ertesi sabah, her günkü gibi, hizmetinde bulunanlara telefonla kalkıp kalmadığını sordum; hiç yatmadığını, sofradan erken ayrılıp kütüphanede sabaha kadar meşgul olduğunu, o anda banyoda bulunduğunu söylediler. Derhal giyinip köşke gittim, yatak odasında idi; banyodan yeni çıkmış, sırtında bornoz, günlük gazeteleri gözden geçiriyordu. Üzerinde ilk bakışta sezilen bir sinirlilik hali vardı; beni görünce azarlar gibi sordu:
>
> "Bu zorbalar kimlerdir, onları kim seçecektir?" Şaşırmıştım, kekeledim: "Hangi zorbalar Paşam?" Daha sert ve yüksek bir sesle: "Efendim; sen dün akşam bana getirdiğin kâğıtları okumadın mı?",
>
> "Biraz okumuştum Paşam."
>
> "Ha; işte orada bahsedilen, bütün kuvvetleri nefsinde toplayıp tek partiyi, tabiî dolayısıyla, devleti ve memleketi kendi başlarına idare edecek olan yüksek meclisin azasını diyorum; onları kim seçecek; bu zorbalar heyeti, kuvvet ve salâhiyetlerini kimden ve nasıl alacak? Hayret, hayreti uzma (Böyle vaziyetlerde daima kullandığı kelimelerden) Bu ne sakat düşüncedir, bu nasıl zihniyettir? Görülüyor ki varmak istediğimiz hedef, henüz en yakın arkadaşlar tarafından bile, zerre kadar anlaşılmış değildir. Çocuk; biz öyle bir idare, öyle bir rejim istiyoruz ki; bu memlekette bir gün -eğer dünyada hükümdarlık aleyhinde gittikçe artan kuvvetli cereyan muvacehesinde kalanlar varsa- Padişahlığa taraftar olanlar dahi bir fırka kurabilsinler."
>
> Biraz düşündü, asabiyetini yenmeye çalışıyordu, ayağa kalktı: "Her ne ise" dedi. "Sen şimdi kütüphaneye git, o evrak, masamın üstündedir. Partinin bugünkü nizamnamesinden ve programından birer nüsha bul; kitaplar arasında vardır zannediyorum, şayet yoksa getirt. Ben şimdi giyinip gelirim." Kalktım, kütüphaneye geçtim; istediği nizamname ve programı bulduktan sonra bahis konusu olan evrakı bir kere daha gözden geçirdim. Gerek nizamname, gerek program, o zamanın tek partili totaliter idarelerindeki esaslara göre kaleme alınmıştı. Başta azası mahdut, fakat kudret ve salahiyeti sınırsız bir heyet tasavvur ediliyordu. Bütün kararları, bu âli heyet veriyor, Büyük Millet Meclisi bir şekilden ibaret kalıyordu. İtalya ve Almanya'da olduğu gibi, üniformalı gençlik teş-

kilatı kuruluyordu. Bir kelime ile ve tam manası ile faşizm! Hele program, nihayet hükümetlerin senelik programlarına girebilecek birçok teferruat ile doluydu; içinde, çocuklar için süt damlaları teşkiline kadar, akla ne gelirse hepsi vardı. Ben bunları okurken Atatürk geldi; kütüphanedeki büyük masada karşı karşıya oturduk. Yeni nizamname ve programı eline aldı, hem tekrar okuyor, hem de hiddetle söylenerek her sayfasını karalarcasına çiziyordu. Bir aralık başını kaldırıp sordu:

"Bunları İsmet Paşa okuduktan sonra mı imza etmiştir dersin?"

"Bilmiyorum efendim, ama dün akşam da arz ettiğim gibi bana size takdim edilmek üzere, kendileri verdiler."

"Hayır, hayır mutlaka okumamıştır; nasıl olsa fırka yüksek divanında, üçümüz hep beraber okuyup müzakere edeceğiz, diye okumayı ihmal etmiştir. Başka türlü olamaz."

Eski nizamnameyi ve programı da yeniden, baştan aşağıya tetkik etti; kongreye, bazı tadiller ile yine bunların götürülmesinin münasip olacağını söyledi. Bu çalışmalar bittikten sonra: "Şimdi, telefonla, İsmet Paşa ile Recep Bey'i bul, hemen buraya gelmelerini rica ettiğimi söyle. Sende Köşkten ayrılma" emrini verdi. Köşke gelen Genel Başkan vekili İsmet İnönü ve Genel Sekreter Recep Peker ile kütüphanede birkaç saat görüştüler; ben de emirleri veçhiyle kütüphaneye bitişik salonda neticeyi bekledim. Tabiî aralarında nasıl ve neler konuşulduğunu bilmiyorum; yalnız İnönü ile Peker gittikten sonra yanına girdiğim zaman Atatürk mütebessim bir çehre ile:

"Vaziyet tahmin ettiğim gibi çıktı çocuk. İsmet Paşa, Recep'in marifeti olan o saçmaları okumadan imza etmiş. Neyse her şey olduğu gibi kalacaktır." dedi. O nizamname ve program taslakları; muhafaza edilmiş midir, edilmiş ise şimdi nerededir; bilmiyorum. Şayet Cumhuriyet Halk Partisi evrakı arasında veya başka herhangi bir yerde mahfuz ise, onları, oldukları gibi, neşretmek, ilgililerce gerek O Büyük Adama, gerek Cumhuriyetimizin tarihine ve geleceğine karşı yapılması elzem olan, kutsal bir görev sayılmalıdır. Çünkü bu vesikalar; Atatürk'ün totaliter idarelerin ne kadar aleyhinde olduğunu, bütün gayret ve icraatının memleketi, en sağlam ve sarsılmaz temeller üzerine kurulmuş gerçek bir halk ve hukuk idaresine kavuşturmak hedefine müteveccih bulunduğunu, bu arada, yabancı ideolojilerin şatafatına kapılmış olan bazı en yakın çalışma arkadaşları ile dahi nasıl uğraşmak zorunda kaldığını, bir kere daha, pek açık olarak belirten mühim belgelerdendir.[6]

Hasan Rıza Soyak'ın Peker hakkındaki bu ifadelerini gerçek dışı olarak tanımlamak Soyak'ın tarihsel kimliğine karşı ağır bir itham olur. Soyak'ı böyle bir itham altında tutmak için hiçbir neden yoktur. Soyak'ın bu metni kendisinin ürettiği düşünülemez ve eseri kuşku yok ki değerlidir. Ancak unutulmamalıdır ki Soyak'ın kitabı bir anı niteliğindedir ve mutlaka içerik analizi yapılmalıdır. Peki bu analiz hangi yöntemle yapılacak? Tarih metodolojisine göre bir anıda yer alan bilgiler, başka kaynaktaki bilgilerle karşılaştırılıp değerlendirmeye alınır. Soyak'ın ifade ettiği Peker'e ait parti programı ve nizamnamesi bugüne kadar hiçbir şekilde ortaya çıkmadığı gibi Soyak'tan önce yayımlanan hiçbir anıda bu konudan bahsedilmediği bilinmektedir. Bu konudan söz eden eserlerin hepsi Soyak'ın eseri yayımlandıktan sonra hazırlanmış çalışmalardır. Zaten bu çalışmalarda kullanılan ifadeler de Soyak'ın ifadelerinin tekrarı niteliğindedir. Bu sebeple konuyu başka kaynaklarla karşılaştırıp sınamak mümkün görünmemektedir. Geriye tek bir seçenek kalıyor, o da metnin içeriğine dönük eleştiri yapmak.

Soyak'ın Peker'den bahsettiği bölüm doğru biçimde kullanılmadığı gibi aynı zamanda içeriğine yönelik analizin yeterince yapılmadığı görülmektedir. Soyak anılarını bir tür geriye bakış örneğiyle, 1960'lardan 1930'lara biçimiyle kaleme almıştır. Sözü edilen dönemin üzerinden uzun zaman geçtiğinden, konunun ayrıntılarında karışıklık yaşanma ihtimali her zaman mevcuttur. Peker'in yurtdışına yaptığı seyahatin hangi tarihte gerçekleştiği konusunda verdiği bilgiler belirsizdir. 1930'lara ait olayları sonradan kaleme alması Soyak'ın yanılmasına neden olmuştur. Soyak'ın anılarında yer verdiği ve Peker'in yurtdışına çıkışıyla ilgili kısımda "yakında toplanacak olan parti kurultayına -ki Atatürk'ün hayatında toplanan son kurultaydır- arz edilmek üzere" demesinden anlaşılacağı üzere, söz konusu seyahatin 1935'ten önce yapıldığı ileri sürülmektedir.[7] Soyak'ın bahsettiği seyahat 1932'de Rusya'ya ardından İtalya'ya yapılan seyahatler olabilir mi ona bakmak gerekir.

25 Nisan 1932'de gerçekleştirilen Rusya seyahatine devlet ve CHF teşkilatından birçok isim katılmıştı.[8] Seyahate katılan isimlere bakıldığında bunun bir devlet ve fırka kararı olduğu anlaşılmaktadır. CHF

Kâtibi Umûmîsi Recep Bey bu heyete katılan isimlerden biriydi. Seyahate çıkılmadan önce 22 Nisan tarihinde İsmet (İnönü) Paşa, Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Şükrü (Kaya) Bey ve Şükrü (Saraçoğlu) Bey, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştü. Muhtemeldir ki Mustafa Kemal Paşa seyahate çıkacak ekibin izleyeceği program hakkında son defa görüşmek istemişti.[9] Seyahate çıkan ekip Moskova'ya vardığında onları Sovyet İcra Komitesi Reisi M. Pakhomoff karşıladı.[10] İsmet Paşa burada yaptığı konuşmada Türkiye ve Sovyet Rusya'daki rejimlerin belirgin farkları olduğunu, ancak bunun Sovyetler'deki gelişmeleri incelemeye engel olmadığını vurguladı.[11] İsmet Paşa'nın bu açıklamayı yapmasının sebebi, Rusya'ya ve ardından İtalya'ya yapılacak olan seyahatlerin Avrupa basınında değişik yorumlara neden olabilme ihtimaliydi.[12] Soyak'ın anılarında ifade ettiği "dedikoduların" bu iki seyahat hakkında yapılan yorumlar olduğu düşünülebilir. Bu yorumların en fazla yapıldığı yer Fransız basınıydı. Burada sıklıkla Ankara, Moskova ve Roma arasında bir ittifak kurulacağı yönünde haberlere yer veriliyordu.[13] Bu tür yorumlara yönelik ilk açıklamalar seyahate katılan isimler tarafından yapılmıştı. Bu isimlerden Siirt mebusu ve gazeteci Mahmut (Soydan) Bey, Türkiye'deki rejimin normal seyrinde devam ettiğini ancak rejimlerin tecrübelerinden faydalanmak gerektiğini ifade etmekteydi.[14] Seyahate katılan diğer bir isim Falih Rıfkı (Atay) Bey ise seyahatlerin yapılmasının bir rejim değişikliği manasına gelmeyeceğini belirtmekteydi.[15] Sovyet Rusya seyahati konusunda yapılan yorumların artması üzerine Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin Sovyet Rusya ile gizli bir anlaşma içinde olmadığını açıklama gereği duymuştu.[16] CHF Kâtibi Umûmîliği de teşkilata bir genelge gönderip, Avrupa basınında yer bulduğu gibi herhangi bir rejim değişikliğinin söz konusu olmadığını ifade etmekteydi.[17]

Rusya'ya giden heyetin bir kısmı 10 Mayıs 1932'de Türkiye'ye dönmüştü.[18] Türkiye'ye dönen isimler, seyahate dair izlenimlerini paylaşabilmek için 13 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüşlerdi.[19] Bir sonraki seyahat ise 22 Mayıs'ta İtalya'ya yapılacaktı. Seyahate katılacak heyet, 20 Mayıs tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın sofrasında tekrar bir araya gelmişti.[20] İtalya'ya gidecek heyetin başında yine İsmet Paşa bulunuyordu. 22 Mayıs 1932'de gerçekleştirilen seyahate CHF Kâtibi Umûmîsi Recep Bey de katılmıştı.[21] Türk heyeti İtalya'ya vardığında onları burada İtalyan lideri Benito Mussolini, M. Grandi, İtalya Başvekâlet ve Hariciye Nezareti Müsteşarları, Roma Valisi, Faşist Fırka Kâtibi Umûmîsi, İtalyan Hükümeti erkânı ve Hariciye Nezareti memurlarından oluşan kalabalık bir grup karşılamıştı.[22] Bu karşılamanın ardından Venedik Sarayı'na geçilip görüşmeler yapılmıştı. İtalya seyahatinin en önemli noktası CHF Kâtibi Umûmîsi Recep Bey'in İtalyan Faşist Fırkası Kâtibi Umûmîsi tarafından misafir edilmesiydi.[23] Recep Bey'in yaptığı bu görüşme, ilk anda Soyak'ın ifade ettiği seyahatin bu olabileceği yönünde bir kanaat oluşturmaktadır. Soyak'ın ifade ettiği gibi Peker eğer böyle bir parti programı ve tüzüğü hazırladıysa bunu 1935 tarihinde düzenlenen CHP Kurultayı'ndan önce hazırlamış olması gerekirdi. Soyak'ın yakında toplanacak dediği kurultay tarihiyle, seyahate çıkış tarihi arasında üç sene bulunmaktadır. Zaten Peker, 9-16 Mayıs 1935 tarihinde düzenlenen CHP Kurultayı'nda yeniden CHP Genel Sekreterliği'ne seçilmişti.[24] Soyak, Peker'in seyahatini "Avrupa'da, bilhassa İtalya ve Almanya'ya yaptığı seyahat" şeklinde vermektedir. Oysa Peker seyahate çıkan heyetin içinde yer alarak, Rusya'ya ve ardından İtalya'ya gitmiş, daha sonra aynı yıl içerisinde İsveç, Danimarka, Hollanda, Belçika ve Fransa'yı kapsayan bir seyahate daha çıkmıştı.[25] Soyak'ın anılarında verdiği bilgilerin bazı noktalarda belirsiz olması nedeniyle metnin kullanımında dikkatli davranılması gereklidir.

Recep Peker

Recep Peker 9-16 Mayıs 1935'te düzenlenen CHP Kurultayı'ndan hemen sonra Avrupa seyahatine tekrar çıkmıştı. Peker'in 28 Haziran 1935'te başlayan seyahatinde İtalya'ya gideceği ve orada bir buçuk ay kadar kalacağı duyurulmuştu.[26] Peker'in bu seyahate çıkış nedeni hakkındaki en doğru bilgi bizzat aile bireyleriyle yapılan bir görüşmede açıklanmıştı. Lütfiye İldan, 1989'da hazırladığı doktora çalışması sürecinde Peker'in yakınlarıyla görüşme fırsatı elde etmişti.[27] Bu görüşmede, İtalya'ya yapılan seyahatin bir inceleme seyahati olmadığı ve tedavi maksadıyla gidildiği ifade edilmişti. O dönemde Peker'in büyük oğlu Mustafa Fazıl Peker'de aşırı boy uzaması vardı. Aynı zamanda Peker de fazla kilolarından şikâyetçiydi. Peker bu seyahate aile doktoru Vasıf Bey, kızı Şehriyar ve büyük oğlu Mustafa Fazıl ile birlikte çıkmıştı.[28] Peker kırk beş gün kadar süreceği söylenen seyahatten ancak seksen dokuz gün sonra dönebilmişti. İtalya'da bulunduğu bu uzun süre boyunca İtalyan Faşist Fırkası ile görüşmeler yapmış mıdır veya bu konuda bir çalışması var mıdır bilinmemektedir. Peker, 28 Haziran 1935'te çıktığı bu seyahatten, 25 Eylül 1935 tarihinde dönebilmiş ve aynı gün Atatürk'le görüşmüştü.[29] Peker'in yaptığı bu seyahat hakkında ne basında ne de başka bir yerde Soyak'ın

ifade ettiği gibi "dedikodu" manasına gelecek herhangi bir değerlendirmeye rastlanmamıştır.

Recep Peker'in Avrupa'ya yaptığı seyahat hakkında Soyak'ın verdiği bilgiler net değildir. Soyak'ın Avrupa seyahati olarak söz ettiği İtalya seyahati mi, yoksa Peker'in kurultaydan sonra ailesiyle birlikte çıktığı seyahat mi, bu konu belirsizdir. Soyak'ın, "Almanya ve İtalya'yı kapsayan uzun seyahat" dediği seyahatin Peker'in ailesiyle çıktığı seyahat olduğu varsayıldığında, bu defa hazırladığı parti program ve tüzüğünü 1935'te düzenlenen CHP Kurultayı'na sunma şansı ortadan kalkmaktadır. Eğer ki söz konusu parti program ve tüzüğünü Atatürk'e sunduysa o zaman nasıl oldu da 1935'te düzenlenen CHP Kurultayı'nda yeniden CHP Genel Sekreterliği'ne seçilebildiği sorusu akla gelmektedir. Soyak'ın bu seyahat hakkında "dedikodu" olarak işaret ettiği yorumların Rusya ve İtalya seyahati sırasında yurtdışındaki basında çıkan haberler olduğu düşünülebilir. Soyak'ın 1932 ve 1935 tarihlerindeki bu iki seyahati birbirine karıştırdığı anlaşılmaktadır. Araştırmacıları yanıltan nokta ise bu seyahati CHP Kurultayı'ndan önce yaptığını ifade etmiş olmasıdır.

Söz konusu parti program ve tüzüğünün Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde ve Cumhuriyet Arşivi'nde yer almadığı yapılan incelemeler neticesinde anlaşılmıştır. Metinlerin en azından bir kopyasının Recep Peker'e ait özel eşyalar içerisinde olma ihtimali akla yatkın gelmektedir. Ancak bunun da mümkün olmadığı görülmüştür. Peker'in çocukları Mustafa Fazıl Peker ve Ahmet Erdoğan Peker, araştırmacı Lütfiye İldan'la yaptıkları görüşmede, babaları öldüğü zaman ailenin maddi sıkıntı içinde olduğunu belirtmişlerdi. Onların anlatımına göre, bu dönemde Peker'in çocukları, babalarının mezarını Keçiören'deki evleri satıldıktan sonra yaptırabildiklerini, kira evinde koyacak yer bulamadıkları ve annelerinin bazı siyasi endişeler nedeniyle kendilerine intikal eden tüm kitap ve belgeleri Keçiören'deki evlerinin havuzunda yakmak zorunda kaldığını ifade etmişti.[30] Bu imha etme olayı, Peker'in gelini olan Necla Peker'le yapılan başka bir görüşmede de doğrulanmıştı.[31] Bu sebeple Peker'in raporlarının bulunması pek de mümkün görünmemektedir.

Recep Peker, 14 Haziran 1936'da CHP Genel Sekreterliği görevinden alındı.[32] Bu görev Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'ya verildi. Peker, CHP Genel Sekreterliği görevinden alınmadan bir gün önce Çankaya'da Atatürk'ün sofrasındaydı. Sofrada İsmet İnönü, Şükrü Kaya, Şükrü Saraçoğlu, Refik Saydam, Ali Çetinkaya ve Celal Bayar gibi isimler bulunuyordu.[33] Peker görevden alındıktan sonra Atatürk'le olan ilişkisini hiç kesmedi. Peker'in bu tarihten sonra da Atatürk'le sıkça görüştüğü anlaşılmaktadır.[34] Görülen odur ki, Atatürk her ne kadar anlaşmazlık yaşasa da, Millî Mücadele yıllarından itibaren beraber çalıştığı isimlerden biri olan Peker'i sofrasında bulundurmak konusunda özenli davranmaktadır.[35] Bunun en önemli sebebi ise Millî Mücadele yıllarının zor şartlarında gelişen yakın dostluktu.[36]

SONUÇ

Recep Peker'in 1930'larda Türk Devrimi'nin ideolojik yapılanmasına yönelik çalışmalarda, dışardan model getirme çabasına girişmesini ve parti teşkilatını devletin üzerine çıkarmak istemesini benimsemek elbette ki mümkün değildir. Ancak tarihsel kişilikleri çok boyutlu ve farklı yönlerden ele alıp değerlendirmenin imkânları oluşturulmalıdır. Kişilerle ilgili dönemsel sınırlar belirlenmeli ve o sınırlar çerçevesinde mevcut verilerin eleştirisi yapıldıktan sonra kullanılmalıdır. Literatürdeki standart anlatıların dışına çıkarak bu kişileri, tarihsel bağlamı ve dönemsel çerçevesi iyi belirlenmiş alanlarda ele alıp incelemek gerekir. Bu çalışmada örneğini verdiğimiz Hasan Rıza Soyak'ın Recep Peker hakkındaki değerlendirmelerine hem eleştirel yaklaşılmalı hem de metnin içeriğini değiştirmeden aslına uygun şeklinde kullanılmasına özen gösterilmelidir.

MURAT TURAN – DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

1 Bu konunun ayrıntılı incelemesi için bk. Murat Turan, *CHP Yönetiminin Dünya Partileriyle İlişkileri -Yaklaşım, Yöntem ve Tercihler- (1923-1950)*, Libra Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 280-310.
2 İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, ss. 393-394.
3 Hasan Rıza Soyak, *Doğumundan Cumhuriyet'in İlanına Kadar Fotoğraflarla Atatürk*, Hayat Yayınları, Tifdruk Matbaacılık, 1964.
4 Hasan Rıza Soyak, *Doğumundan Cumhuriyet'in İlanına Kadar Fotoğraflarla Atatürk ve Atatürk'ün Hususiyetleri*, Hayat Yayınları, Tifdruk Matbaacılık, 1966.
5 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, (1973) 2010.
6 Soyak, *a.g.e.*, ss. 61-64.
7 Soyak, *a.g.e.*, ss. 61-62.
8 "Başvekilimiz Bugün Şehrimize Gelecekler", *Vakit*, 24 Nisan 1932.
9 *Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)*, (Toplayan: Özel Şahingiray), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1955, s. 55.
10 "Sovyetleri Ziyaret: Hakkı Tarık Bey'in İlk Mektubu, Karadeniz'de Yolculuk ve Odesa'da Geçen Günler", *Vakit*, 9 Mayıs 1932.
11 "Başvekilimiz Moskova'dan Kırım'a Hareket Etti", *Vakit*, 9 Mayıs 1932.
12 Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri, Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 197-209; Dimitır Vandov, *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 127-151.
13 "Bir Fransız Görüşü", *Vakit*, 29 Mayıs 1932; "Fransızlar Neden Kuşkulanıyorlar?", *Yeni Asır*, 29 Mayıs 1932.
14 Siirt Mebusu Mahmut, "İtalya'ya Giderken", *Milliyet*, 22 Mayıs 1932.
15 "Matbuat Erkânının Rusya İntibaları", *Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1932.
16 "Rusya İle Aramızda Gizli, Kapaklı Hiçbir İş Yoktur", *Son Posta*, 9 Mayıs 1932.
17 *Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumi Tebligatı, Mayıs 1931'den Birincikanun 1932 Nihayetine Kadar, (Mahremdir. Hizmete Mahsustur. Fırka Bürolarında Kullanılacaktır.)*, Cilt:1, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933, ss. 47-48.
18 "Başvekil Hz. Şehrimizde", *Vakit*, 11 Mayıs 1932.
19 *Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)*, s. 60.
20 *Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)*, ss. 61-62.
21 "Başvekilimiz Roma'ya Hareket Etti", *Vakit*, 23 Mayıs 1932.
22 "Heyetimiz İtalya'da Büyük Tezahüratla Karşılandı", *Vakit*, 26 Mayıs 1932.
23 "Türkiye İle İtalya Arasında", *Vakit*, 30 Mayıs 1932.
24 "Atatürk B. R. Peker'i Gene Parti Genel Sekreterliğine Seçti", *Ulus*, 18 Mayıs 1935.
25 "Recep Bey İstokholm'da…", *Cumhuriyet*, 23 Teşrinievvel 1932.
26 "Recep Peker Gitti", *Tan*, 28 Haziran 1935; "Recep Peker İtalya'ya Gitti", *Zaman*, 28 Haziran 1935; "B. R. Peker Gidiyor", *Ulus*, 27 Haziran, 1935; "B. R. Peker Gitti", *Ulus*, 28 Haziran 1935; *Ayın Tarihi*, Sayı:19, 1-30 Haziran 1935, s. 15.
27 Lütfiye İldan, *Recep Peker'in Siyasal Sosyal ve Ekonomik Görüşleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.
28 İldan, *a.g.t.*, s. 26.
29 "C.H.P. Genel Sekreteri B. R. Peker Geldi", *Ulus*, 26 Eylül 1935; *Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)*, s. 425.
30 İldan, *a.g.t.*, s. 50.
31 Bekir Koçlar, *Recep Peker*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1996, s. 7.
32 "C.H.P. Genel Sekreterliği", *Ulus*, 15 Haziran 1936.
33 *Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)*, ss. 506-507.
34 *Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)*, ss. 425-507.
35 *Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)*, ss. 506-750.
36 Recep Bey binbaşı rütbesi ile 4 Şubat 1920'de Ankara'ya geçtikten sonra Heyeti Temsiliye'de Başkâtip olarak göreve başlamış, 23 Nisan 1920'den 29 Ekim 1923'e kadar ise Meclis Başkâtipliği yapmış bir isimdi. Millî Mücadele dönemindeki çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt:2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, ss. 209-211; Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, ss. 88-92; Hıfzı Veli Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 43-48; Nadir Nadi, "Bir Adamın Ölümü", *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1950.

Sardes Artemis Tapınağı ve Tapınağı Betimleyen Gezginler ve Ressamlar

FİKRET K. YEGÜL

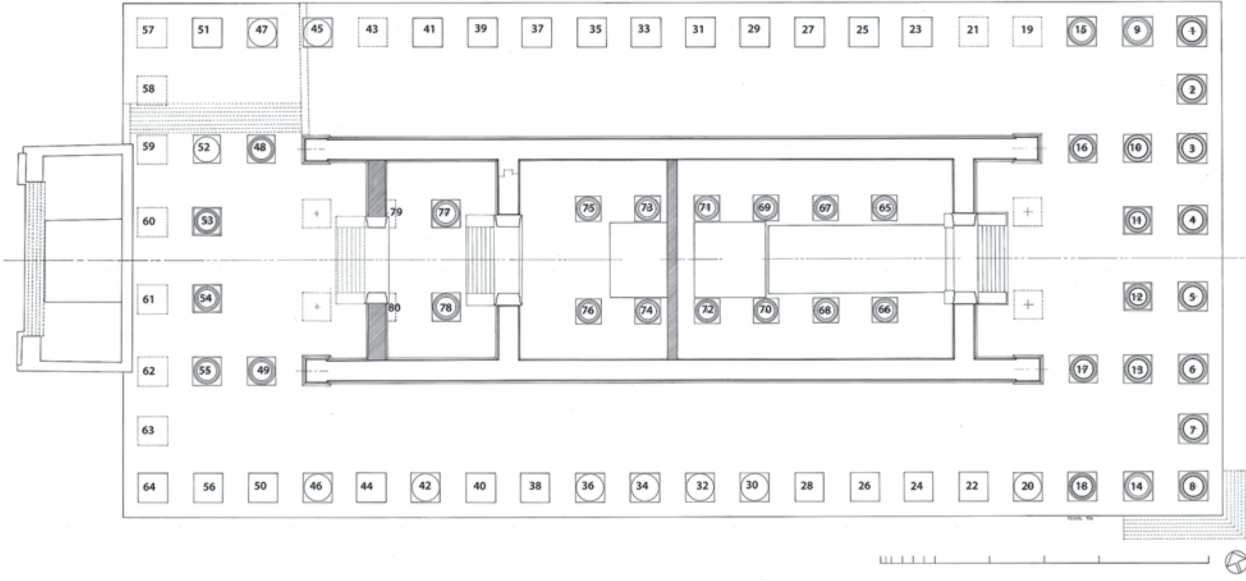
SARDES ARTEMİS TAPINAĞI, GÖRKEMLİ SÜTUNLARIN TAŞIDIĞI "İYONİK STİLİN EN GÜZEL BAŞLIKLARIYLA" ARKADA YÜKSELEN BOZDAĞLARIN YARATTIĞI PEYZAJDA ÇEŞİTLİ KUŞAKLARDAN GEZGİN, SANATKÂR VE BİLGİNLERE RENKLİ VE POPÜLER BİR KONU, BİR ZİYARET YERİ OLMUŞTUR.

İstanbul'un fethinden dokuz yıl önce, 1444'de Ancona'lı Ciriacus'un Yeni Foça'dan (Foglio Nuovo) Sakız adasındaki arkadaşı Andreolo Giustiniani'ye yazdığı mektupta, Kral Kroisos'un altın kenti Sardes'e geldiğini ve bu efsane kentte en gösterişli anıtın beyaz mermer duvarları ve dev sütunları ile Zeus (doğrusu Artemis) Tapınağı olduğunu söylüyordu. Klasik dünyanın dördüncü büyük İonik tapınağı olan Sardes Artemis Tapınağı geride yükselen Tmolos'ların (Bozdağ) ve kent akropolünün kuzeybatı yamaçlarında, Paktolos (Sart Çayı) Irmağı'nın Gediz Ovası'na açıldığı vadideki yeriyle, gerçekten Anadolu'nun doğasıyla en güzel şekilde bütünleşen tarihi anıtlarından önde gelenidir (Resim 1).

Tapınağın yapımına M.Ö. 281'de I. Seleukos Nikator'a Batı Anadolu'yu kazandıran Kourupedion Savaşı'ndan az sonra başlandığını sanıyoruz. Asırlar süren Pers egemenliğinden sonra böyle bir yapıyı ancak güçlü ve istikrarlı bir idare ve hanedan üstlenebilirdi. Projeyi özellikle Seleukos'un oğlu I. Antiokhos ve kraliçesi Stratonike (daha önce üvey annesi) ile bağdaştırabiliriz. Kraliçe Stratonike, 26 yıl Seleukos'ların yerel başkenti olan Sardes'de yaşamış ve orada M.Ö. 254'de ölmüştür. Bu aşamada ancak

Resim 1: Artemis Tapınağı genel görünüş, arkada akropol, önde tapınak sunağı, güneydoğuya bakış. Archaeological Exploration of Sardis

Resim 2: Artemis Tapınağı, restore edilmiş kompozit plan (Hellenistik ve Roma dönemleri). F. K. Yegül

cella'sı bitirilebilen dev tapınağın bu akıllı ve alımlı kadının eseri olduğunu öne sürüyoruz.

Batıdaki büyük sunağına ve Paktolos Irmağı ötesinde kentin nekropol tepelerine bakan tapınak asırlar boyu böyle sütunsuz, tek mermer cella olarak kullanıldıktan sonra, M.S. 123-124'de Sardes'i ziyaret eden imparator Hadrianus'un kente "imparatorluk kültü tapınağı bulundurma ayrıcalığı" (*neokoros*) bağışlamasıyla tekrar yapılanmaya başlamıştır. Cella'nın etrafındaki sütunların yerleştirilmesi ile tapınak bir pseudodipteros olarak planlanmış, fakat bu aşamada da hiçbir zaman bitirilememiştir (Resim 2).

Hem mimari hem politik açıdan en önemli işlem uzun Hellenistik cella'nın bir duvarla sırt-sırta iki eşit mekâna bölünerek imparatorluk kültünü içine alması olmuştur. Batı cella'sı yine Artemis'e bırakılan yeni yapının doğu cella'sı Hadrianus ile başlayan ve Antonin'lerle devam eden kültün bir düzine kadar dev ikonografisinin sergilendiği kutsal bir mekân olmuştur.

Anadolu'nun pseudodipteros tapınak sistemi Hadrianus'dan üç asır önce Mimar Hermogenes tarafından Magnesia'daki Artemis tapınağında yaratılan, takdir edilen ve Roma imparatorluk döneminde de tekrarlanan bir mimari uygulamadır. Bu sistemde tapınak çevresindeki koridor (*pteroma*) iki sütun genişliğinde, yalnız içteki sütun sırası boş bırakılarak, eşit genişlikte cella'nın etrafını döner. Fakat, Sardes Artemis tapınağında uzun kenarlarda iki, kısa kenarlarda üç sütun aralıklı bir koridor bırakıldığı için, klasik Hermogenes tipine uymaz. Ayrıca, doğu ve batı uçlarında yuvalanan altı sütunluk "pronaos sundurmaları" (belki bir avlu gibi göğe açık ve yüksek) tapınakta yaratılan mekân, boşluk ve ışık Roma mimarisinin Hadrianus dönemindeki tipik dinamizmini vurgulayan elemanlardı (Resimler 2, 3, 4).

Bu mimari özellikler, Sardes Tapınağı'nın bütün Anadolu pseudodipteros'larından ayıran, onu olağanüstü, özel, hatta benzersiz yapan özelliklerdir. Projeyi incelediğimizde kim olduğunu bilmediğimiz

Resim 3: Artemis Tapınağı, doğu pronaos sundurması, varsayılan restore. F. K. Yegül

Roma devri mimarının, kendi yaratıcılığını geleneksel Anadolu tapınak mimarisinin verileri ve Hadrianus devrinin İtalya-Roma mimari tiplerinin etkileri ile birleştirerek tekrarlanmayan bir deneyim yarattığını sanıyoruz.

Tapınakta bilimsel kazılar 1910-1914 arasında "American Society for the Excavation of Sardis" (Sardes Kazıları Amerikan Heyeti) adlı özel bir grup tarafından ve Princeton Üniversitesi profesörlerinden Howard Crosby Butler başkanlığında yürütülmüştür. Sardes'de şu anda devam eden kazılar ise Harvard-Cornell Üniversiteleri adına Profesor George M.A. Hanfmann tarafından 1958'de başlatılmıştır ve Nicholas Cahill (2008-) başkanlığında sürdürülmektedir.

Sardes Kazılarının birinci başkanı Howard Crosby Butler 1909'da ekibi ile Sardes'e geldiğinde bir arpa tarlası içinde yükselen iki iyonik sütundan başka bir şey görünmüyordu. Tapınak ve kutsal alanında 1910-1914 arası kazı yapan Butler, bu tapınağın Sardes'in en önemli ve görkemli anıtı olduğunu biliyordu. Birinci Dünya Harbi'nin başlamasıyla, 1914'de kazılar durmuş, sonra Türk-Yunan Harbi yıllarında (1918-1922) Butler ve grubunun Türkiye karşıtı aldık-

Resim 4: Artemis Tapınağı doğu cephesi, batıya bakış. F. K. Yegül

ları tutum (özellikle işgalden faydalanarak 1922'de İzmir'den Amerika'ya kaçırdıkları 58 sandık eser) sonucu kazı yasal geçerliliğini yitirmiş ve devam ettirilememiştir.

Tapınak görkemli sütunların taşıdığı "iyonik stilin en güzel başlıklarıyla" arkada yükselen Bozdağların yarattığı peyzajda çeşitli kuşaklardan gezgin, sanatkâr ve bilginlere renkli ve popüler bir konu, bir ziyaret yeri olmuştur (Resimler 4, 1).

Özellikle, mimar ve ressamların yarattıkları (bazen gerçeği abartan veya tümden değiştiren) çizim ve resimleri zamanın erittiği bilgileri ve görünümleri geri getirdikleri için çok önemlidirler. Bu resimler, 1750'de Palmyra yolunda Sardes'e uğrayan Robert Wood ve ekibinin gerçekçi ve güvenilir çizimlerinden, 1870'lerde Bozdağların önünde şahane panorama tablolar yaratan Danimarkalı ressam Harald Jerichau'ya ve asrın sonlarında tapınağı ve antik kenti gezen

Resim 5: Artemis Tapınağı, kuzeydoğu anta duvarı ve önündeki 16 ('A') ve 10 ('B') no'lu arşitravı taşıyan sütunlar, güneye bakış. Siyah mürekkeple guyas. Giovanni Battista Borra, ca. 1850. Yale Center for British Art, Mellon Collection, B1977.14.959

"yerli turist"lerin toprak üstünde yükselen sütunların erişebildikleri yerlerine kazıdıkları adları ve tarihlerine kadar uzanır.

ANCONA'LI CIRIACUS (1444)

Ancona'lı Ciriacus'un 1444'de görüp hayran kaldığı tapınağın "parlak beyaz duvarlarının" bugün bile 4.0-4.5 m yükseklikte ayakta kalan güneydoğu anta duvarı olduğunu sanıyoruz. Fakat, Ciriacus'un tam olarak birçoğunun başlıkları ve arşitravları ile durduğunu belirttiği (*suo ordine intactas*) on iki sütunun hangileri olduğunu bilmiyoruz fakat doğu cephesinin sekiz sütununun bunların içinde olduğu şüphesizdir. Bu dönemde tapınağın mermer bloklarının yerinden sökülüp Manisa ve civarındaki binalarda kullanılmaya başlandığını (veya kireç için yakıldıklarını) sanıyoruz. Cyriacus daha 1431'de Kyzikos'daki (Belkıs/Erdek) Hadrianus Tapınağı'nın talan edilmesini şikayet etmek için Bursa valisi Hamza Bey'e çıktığını biliyoruz. Bu korkusuz hümanistin Sardes'i ziyaretinden bir ay sonra Edirne'deyken, Artemis Tapınağı'ndaki yıkımı protesto etmek için orada olan II. Murat'ın huzuruna kabul edildiği akla gelebilir.

THOMAS SMITH (1670) VE EDMUND CHISHULL (1699)

Cyriacus'un ziyaretinden iki asır sonra İstanbul İngiliz Büyükelçiliği Baş Papazı Thomas Smith Sardes'e geldiğinde tapınakta ancak altı sütun ayakta kalmıştı. Otuz yıl sonra 1699'da İzmir'den gelen yine İngiliz papazı Edmund Chishull bu altı sütunun yerini şöyle belirliyordu: doğu cephesi sütunlarında ucu (6, 7 ve en kuzeyde olan 1 numaralı sütunlar); kuzeydoğu anta duvarının önündeki 16 ve 10 no'lu sütunlar; ve güneydoğu anta'sı önündeki 17 no'lu sütun (Resim 2). Chishull aynı zamanda doğu duvarında bugün ancak sövelerinin alt kısımları kalmış olan büyük kapıyı da üzerindeki yekpare mermer lentosu ile gördüğünü yazıyordu. Ne Cyriacus ne de İngiliz papazlar resim bırakmışlardır.

AEGIDIUS VAN EGMONT VE JOHN HEYMAN (CA. 1725-1750)

Onsekizinci asrın ikinci çeyreğinde Sardes'e gelen iki Hollandalı gezgin 1759'da yayınladıkları seyahatnamelerinde, bu altı sütunu yerden 6 m kadar yükseklikte gördüklerini ve 1 no'lu sütun dışında hepsinin başlıklarının yerlerinde olduğunu yazıyorlar. Demek ki Ancona'lı Ciriacus'dan beri geçen 300 yıl içinde tapınağın doğu kısmında toprak 7 m kadar yükselmiş olmalıdır; bu da akropolün konglomera yapısının seller ve depremlerle kaymalara ne kadar hazır olduğunu gösteriyor.

Resim 6: Artemis Tapınağı, kuzeydoğu anta duvarı ve önündeki sütunlar (16 ve 10 no'lu), geride 6 ve 7 no'lu sütunlar görülüyor, güneye kurşunkalem eskiz, Clauyde-Charles Peyssonnel, ca. 1750
Peyssonnel, *Observations Historiques et Géographiques*, 1765, pl. III

ROBERT WOOD VE EKİBİ (1750)

Gezgin ve Antik Çağ eserlerine meraklı İngiliz Robert Wood, arkeolog arkadaşı John Bouverie ve zengin arkadaşları James Dawkins, Sardes'i 1750, 27 Mayıs-2 Haziran tarihlerinde Suriye'de Palmyra'ya giderken ziyaret ettiler. Ekibin bizim için en önemli üyesi İtalyan mimar-ressam Giovanni Battista Borra'dır; Borra'nın genel görünüm ve çeşitli detay olarak yaptığı profesyonel eskiz, çizim ve suluboyaları Artemis Tapınağı'nı ilk defa mimari olarak belgelendiren resimlerdir. Borra'nın ve ekibin diğer üyelerinin eskiz defterleri ve günlüklerinin büyük bir kısmı Londra'da "Joint Library of the Hellenic and Roman Societies of the Institute of Classical Studies" koleksiyonundadır. Borra'nın orijinal eskizlerinden bazıları New Haven'de "Yale University Center for British Art" da bulunmaktadır.

Arkeolog Bouverie tapınağın doğu ucunu şöyle betimliyor: "Altı sütun var, birisi dışında hepsi başlıkları ile ayaktadırlar ... Bunlardan ikisi anta'ya [tapınağın kuzey duvarının ucu olan anta] arşitravlarla bağlıdır." Bu betimleme Borra'nın tapınağın kuzey-

EKİP SARDES'TE İKİ GÜN DAHA KALARAK KUZEYDOĞU ANTASININ ÖNÜNDEKİ 16 NOLU SÜTUNU KAİDESİNE KADAR KAZDIRDI. KAZI NETİCESİNDE TAPINAĞIN KAİDELERİNİN O DEVİR İÇİN OLAĞANÜSTÜ SAYILAN ANADOLU-İYONYA TİPİ OLDUĞU ORTAYA ÇIKTI.

Resim 7: Artemis Tapınağı ve sütunları, bir deve kervanı, suluboya, William Page?, ca. 1828. Karen Taylor'a teşekkürlerle

doğu antasını gösteren eskiz ve suluboya resimlere uymaktadır (Resim 5).

Resimde 16 ve 10 no'lu sütunlar ('A' ve 'B') arşitrav taşıyorlar; resimde görülen sütunlar doğu cephesinin 1, 6 ve 7 no'lu sütunlarıdır; uzakta görülen 17 no'lu sütun güneydoğu antasının önündedir. Bütün sütunların en üst tamburlarının yivli, onun altındaki bütün tamburların yivsiz, yani bitmemiş, olduğu dikkate değer: Roma yapı geleneğine göre sütunlar dikildikten sonra başlığın hemen altındaki tamburun yivleri bir ustaya açtırılır, sonra bunu mastar alan çıraklar yivleri aşağıya doğru devam ederlerdi. İlginç başka bir nokta da hiçbir resimde arşitrav üstünde olması beklenen friz veya korniş olmamasıdır. Tapınak bitirilemediği için, ya bu elemanlar daha konulmamıştır, ya da kaybolmuştur. Sahada birisi tam olarak üç veya dört ayrı arşitrav bulunmasına rağmen hiçbir friz ve korniş parçası bulunamamıştır. Yalnız, ressam Stanfield'in suluboyasında (1830) ve Harry Johnson'un gravüründe (ca. 1850'ler) sütunların dibinde 'Roma tipi' bir korniş görülüyor; ayrıca 1840 tapınağı gören tarihçi B. Poujoulat civarda yayılmış mimari elemanların içinde kornişlerden de söz ettiği için zamanımıza erişmeyen kornişlerin bulunduğunu varsayabiliriz (Resimler 9, 12). Wood ve Bouverie, Edmund Chishull'un övgü ile bahsettiği doğu duvarındaki büyük kapıdan ve yekpare lentosundan söz etmediklerine göre, geçen yarım asır içinde bu anıtsal lento parçalanmış veya yok olmuş demektir. Fakat Wood 30 Mayıs'da kazı yaparak kapının söğelerini gün ışığına çıkardıklarını ve kapı bezemelerinin Roma'daki Hadrianus'un döneminin ünlü eseri Pantheon'un kapısının bezemelerine benzediğini yazıyor. Bugün birçok mimari bezeme uzmanının kabul ettiği Artemis Tapınağı ve Hadrianus dönemi bezeme stilleri arasındaki yakınlık, Wood ve arkadaşlarının bu sanatsal ve arkeolojik yargıda ne kadar haklı olduklarını gösteriyor. Wood, Artemis Tapınağı'na olan övgüsünü şöyle dile getiriyordu: "… bina şüphesiz çok eski ve nefis bir zevkin hakim olduğu bir devrin eseri olmalıdır … (özellikle) taş işçiliği ve şahane sütun başlıkları … bizi burada birkaç gün daha kalmaya zorladı… (Wood Günlüğü, 28 Mayıs 1750). Artemis tapınağının iyonik başlıkları (özellikle orijinal Hellenistik başlıkları) gerçekten Antik Çağ İyonik başlıkları arasında güzellikleri ile ün yapmış eserlerdir.

Ekip Sardes'de iki gün daha kalarak kuzeydoğu antasının önündeki 16 no'lu sütunu kaidesine kadar kazdırdı ve böylece tapınağın kaidelerinin o devir için olağanüstü, çok emekle yapılmış Anadolu-İyonik tipi olduğunu ortaya koydu; aynı zamanda sütun yüksekliğinin bizim 240 yıl sonraki ölçüye çok yakın olan 17.85 m olduğunu kaydetmiş oldu. Modern arkeologları şaşırtan bir durum Wood'un birkaç işçi ile bir-iki günde çok dar bir alanda 6.70 m derinliğe inebilmesidir; biz böyle bir kazıyı ancak bir ayda tamam-

layabiliriz. Fakat, Wood ve 'arkeolog' Bouverie'nin bu derin çukurun stratigrafisi hakkında hiçbir şey kaydetmedikleri gibi, topraktan çıkan malzemelerden de hiç söz etmemeleri böyle bir "başarı"yı nasıl elde edebildiklerini gösteriyor!

CLAUDE-CHARLES DE PEYSSONNEL (1750)

Wood'un ekibinden birkaç ay sonra Sardes'e gelen Fransız diplomat Claude-Charles de Peyssonnel'in eskizi tapınağın kuzeydoğu kısmını hemen hemen Borra'nın resimlendirdiği yönden gösteriyor (Resim 6; bkz. Resim 5). Peyssonnel'in eskizinde ancak beş sütun görünüyor: ikisi kuzeydoğu anta'sına iki boy arşitrav ile bağlanan sütunlar (10 ve 16 no'lu); sol önde başlığı dibine düşmüş 1 no'lu sütun; ve geride 6 ve 7 no'lu sütunlar. Borra'nın başlığıyla beraber tam olarak resimlediği 17 no'lu sütun ancak toprak üstünde beliren bir tambur ve üstünde romantik bir pozda togalı iki kişi ile gösterilmiş. Buna karşıt, Wood'un ekibinin kazarak yerini belirlediği güneydoğu antası sanki bir büyü ile yaşama dönmüş, tam olarak ayakta görülüyor! Büyük olasılıkla Wood'un ortaya çıkardığı bu anta'nın kuzeydoğu anta'sı ile tıpatıp aynı olduğunu bilen Peyssonnel anta'yı resimde restore etmiş olmalıdır. Zaten Peyssonnel'in notlarında bu anta için şöyle bir gözlem var: "Bu anta aynen ötekisi gibidir." Fakat, anta önündeki 17 no'lu sütunun Wood ayrıldıktan sonra iki ay içinde tamamen yok edildiği kesindir.

RICHARD CHANDLER (1765)

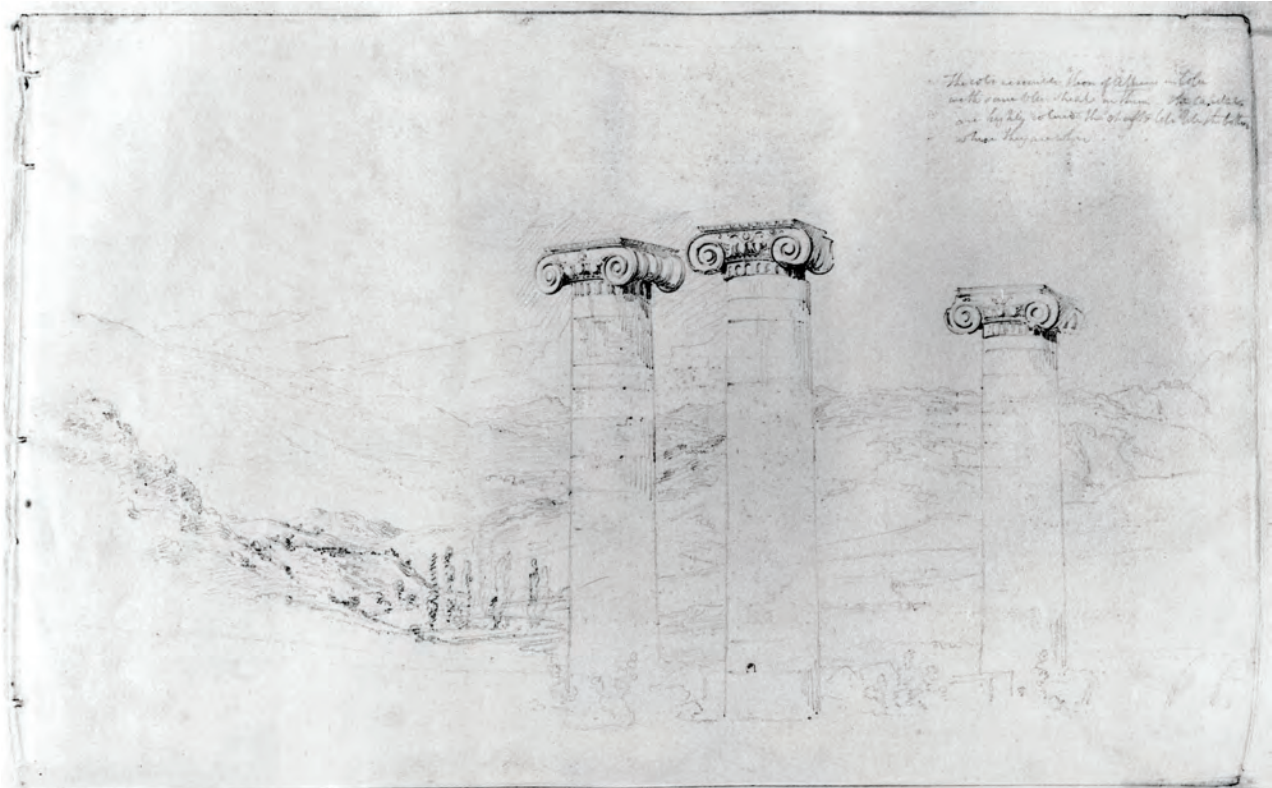
Oxford Universitesi'nde klasik bilimler okumuş Richard Chandler, John Wood'un tavsiyesi ile, Londra "Society of the Dilettanti" (Kültür, sanat gibi konulardan hobi gibi zevk alan bir zenginler kulübu; 1732'de kurulmuş bugün de var) hesabına Anadolu'da 1764-1765 yıllarında kapsamlı bir kültür/arkeoloji gezisi yapmıştır. Chandler'le beraber gelen genç ressam William Pars, gezilen ve görülen yerlerin çoğunu çok güzel suluboyalarla günümüze aktarabilmiştir. Sardes'e 1765'in Mayıs ayında sadece bir gün için gelen Chandler günlüğünde tapınağı onbeş yıl önce gören Peyssonnel'in resimlediği beş sütundan bahsediyor. Chandler, ayrıca Chishull'un 1699'da gördüğü "şahane (doğu) kapısını" ve kapının lentosunun parçalanmış olarak bir kenara atılmış olduğunu yazıyor. Buna karşılık Wood ve Peyssonnel'in resimledikleri kuzeydoğu antası ortadan kaybolmuş. Maalesef, Anadolu'nun diğer yerlerini betimleyen 16-18 suluboya yapan Pars, birçok diğer ressam için romantik ve popüler bir konu olan, Artemis Tapınağı'nı tek bir resimle bile göstermemesi şaşırtıcıdır.

Elimizde Chandler'in gördüğünden 40-50 yıl sonra yapılmış, tapınağın önünden geçen bir deve kervanını gösteren bir suluboya var: kervanın arkasında beş sütun görüyoruz; sağdaki grupta 6, 7 ve 17 no'lu sütunlar, solda başlıksız 1 no'lu sütun ve onun sağında ve öne doğru, üzerinde kırık bir arşitrav parçası kalmış 16 no'lu sütun var (Resim 7).

Arkada Akropolis'in dik yamaçlarından sanki uçuşa geçmiş gibi Bizans surlarının parçalarını ve efsanevi Bozdağ-Tmolos'ları görüyoruz. Gerçekçi bir şekilde çalışmış olan sanatkârın, Orta Doğu peyzajları ile tanınmış (ve Lady Ruthven ile İzmir'de 1828'de bulunmuş) İngiliz William Page olduğunu sanıyoruz.

CHARLES R. COCKERELL (1812)

Neoklasik akımın önde gelen isimlerinden İngiliz mimar Charles R. Cockerell (1788-1863), Sardes'de 1812 yılı

Resim 8: Artemis Tapınağı doğu tarafı, solda 7 ve 6 no'lu sütunlar, geride 16 no'lu sütun, güneybatıya bakış, kurşunkalem eskiz, C.C. Cockerell, 1812. Yale Center for British Art, Paul Mellon Collection, AN128

Resim 9: Artemis Tapınağı, 7 ve 6 no'lu sütunlar, geride Paktolos Irmağı, batıya bakış, suluboya ve kurşunkalem, C. F. Stanfield, ca. 1835
Victoria and Albert Museum, Londra, SD 1000

Mart ayında iki gün kalmıştır ve çok beğendiği Artemis Tapınağı ve detayları yıllar sonra kendi mimarisini önemli bir ölçüde etkilemiştir. Cockerell tapınak planının pseudodipteros olduğunu anlamış, Wood ve Borra gibi tapınağın doğu tarafını basit bir plan/cephe ile kaydetmiştir. Ayrıca, bugün Yale University Center for British Art'da bulunan güzel bir eskizde ayakta sadece üç sütun göstermiştir (6 ve 7 no'lu, ve onların sağında tek 16 no'lu sütun; Resim 8). Cockerell notlarında ayakta olan 6 ve 7 no'lu sutunların taşıdığı bir arşitravdan bahsediyor; bu yanlış olmalı, çünkü Cockerell'in yukarda bahsedilen eskizinde sütunlar arşitrav taşımıyorlar; bu arşitravı Butler 1914'de sütunların yakınında bulmuştur.

Cockerell Sardes'e geldiğinde henüz 24 yaşındaydı; ileriki tasarımlarında, bu Anadolu antik kentleri gezisinin, özellikle Sardes tapınağının şahane sütun başlıklarının ve canlı bezeme stilinin etkisi altında kaldığını anlatır. Günlüğüne 29 Nisan 1921 tarihinde yazdığı şu cümle ile Yunanistan'da gördüğü Grek mimarisinden çok, Priene Athena tapınağının, Didyma'daki Apollo tapınağının, fakat en çok Sardes tapınağının etkisini şöyle dile getiriyor: "Londra'da 'New Street' Kilisesinde [Hanover Chapel, bugüne ulaşmamıştır] giriş sundurmasının sütunlarında Anadolu-İyonik stilini, özellikle Sardes'deki sütun başlıklarını örnek aldım" (Resim 10).

Resim 10: Artemis Tapınağı ve iki sütunu, arkada akropol, önde develer, doğuya bakış, yağlıboya, Harald Jerichau, 1873
Fikret ve Diane Yegül Kolleksiyonu

Resim 11: Artemis Tapınağı, Gediz Ovası'nda deve kervanıyla, arkada akropol ve Bozdağlar, yağlıboya, Harald Jerichau, 1878
Copenhagen Statens Museum for Kunst, KMS 1107

CLARKSON F. STANFIELD (1830'LU YILLARDA)

Büyük bir olasılıkla Türkiye'ye hiç gelmemiş olan ticari sahne dekor ressamı İngiliz Clarkson Stanfield'in Sardes ressamlar grubu içine alınmasının nedeni, Artemis tapınağını dramatik olduğu kadar detaylı ve dikkatli bir suluboya ile resimlendirmesindendir. Stanfield'in suluboyasında tapınağın iki sütunu toprak üstünde 8.60-8.70 m yükseliyor; bakış doğudan batıya doğru, uzakta dönerek akan Paktolos Irmağı'nın pırıltıları ve tapınağın batı ucunda yükselen birkaç aşınmış sütun göze çarpıyor (Resim 9).

Arkada masif bir nekropol ve diğer yüksek dağların çok abartılmış sivri tepeleri kararmış, fırtınalı bir gök içinde yükseliyor. Ön planda, gözü dönmüş kaçan bir at ve yere yıkılan binicisi görünüyor. Sütunların diplerinde tanıyabildiğimiz birçok mermer blok ve sütun tamburları var; bir de bilmediğimiz fakat detayları dikkatlice yapılmış, Roma-tipi bir korniş var – bu resimdeki korniși bu önemli elemanın tapınakta kullanıldığının (ve iz bırakmadan kaybolduğunun) en önemli kanıtı olarak sayabiliriz.

Kuvvetli renklerin hâkim olduğu bu romantik görünüm gerçekten sahne ressamı Stanfield'in dramatik stiline uyuyor ve bildiğimiz kadarıyla özel olarak "İncil'den Peyzajlar" (*Landscape Illustrations from the Bible,* 1836) adlı kitabında William Finden'in yaptığı bir gravür olarak yayınlanıyor. Aslı Londra'da 'Victoria and Albert' Müzesinde olan bu suluboya (SD 1000) küçük değişikliklerle genellikle dini maksatlı birçok yayında popüler olarak kullanılmıştır (Sardes Hristiyanlığın "Yedi Kiliselerinden" birinin bulunduğu olarak dini yayınlarda popülerdi).

Stanfield'in orijinalinde dikkatimizi çeken bazı özel detaylar var. Birincisi iki sütunun da en üst tamburlarının başlıkla bitişen yerindeki yivler doğru olarak kaydedilmişlerdir. İkincisi, soldaki (7 no'lu) sütun başlığının *abacus*'u (en üst profili) yine doğru olarak düz bir şerit halinde bitirilmiştir. Tapınağın bilinen 8-9 sütun başlığı içinde bu düz şerit profilini kullanan sadece bu başlıktır. Bu ince detayların böyle doğru olarak işlenmesi, Stanfield'in Sardes'de gerçeği yerinde görmüş olduğuna, veya, Stanfield'in resminin çok dikkatli ve yerinde yapılmış bir modelden alınmış olduğuna işaret eder. Böyle detayları doğru bir eskizin kim tarafından ve ne zaman yapıldığını bilmiyoruz, sadece 'Victoria and Albert' Müzesi koleksiyonunda iddia edildiği gibi "Mr. Maude" imzalı (SD 639) kaba ve detaysız bir resmin Stanfield'in suluboyasına örnek olamayacağı kesindir. Bu teknik görüş, Victoria and Albert Müze'si yetkililerine bildirilmesine rağmen, müze online kataloğunda "Mr. Maude" hakkındaki hatalı görüşünü değiştirmemiştir. Stranfield'in resmine Wood ve Borra'nın, veya tapınakta yirmi yıl önce bulunan Cockerell'in detaylı resimlerin model olabileceğini öne sürebiliriz (bkz. Resimler 5 ve 8).

HARALD JERICHAU (1873-1878)

Tapınak ve civarını en gerçekçi bir biçimde gösteren eser, Danimarkalı Orientalist/peyzaj ressamı Harald Jerichau'nun yerinde yaptığı 1873 tarihli yağlıboya tablosudur (Resim 10).

Başlıklarıyla birlikte ayakta olan iki sütun (6 ve 7 no'lu) yarı boylarıyla topraktan yükseliyorlar. Sütunların önünde baharın kırmızı gelincikleriyle süslü yeşil çayırlar ve bugün hemen hepsini bulduğumuz onlarca sütun ve başlık parçaları dağılmış; taşların arasında birkaç yük devesi otluyorlar (Chandler'in de bahsettiği gibi o zamanlar Paktolos Vadisi ve tapınak etrafındaki çayırlar Sardes'e uğrayan deve kervanlarının konakladıkları yerlerdi). Daha geride heybetle yükselen akropol sivrisi ve "uçan" Bizans sur parçaları görülüyor. Jerichau'nun tapınağı resmeden ikinci yağlı boya tablosu, yine tapınağın iki sütununu, Akropolü, ve arkada uzanan görkemli, karlı Bozdağları ve ön planda yayılan çadırlı bir deve kampını gösteren 3 metreden uzun bir panoramadır (Resim 11).

Fakat bu çarpıcı resim gerçeğin tamamen dışında, tapınağı kentin kuzeyinde uzanan Gediz Ovası'nda küçük, bataklık bir dere kenarına taşımış durumdadır. Ayrıca, ressam Harry Johnson'un benim de çok hoşlandığım bir gravüründe de tapınak aynı ovada

Resim 12: Artemis Tapınağı, Gediz Ovası'nda, önde dere ve sazlık, arkada akropol, gravür, Harry Johnson, 1850'lerde
Illustrated London News, 1859, 163

iki sütunuyla dramatik bir biçimde yükseliyor; sazlıkta egzotik kuşlar uçuyor, bir tilki kuş avlıyor (Resim 12).

Sulara yarı batmış mermer bir korniş arkeolojik açıdan değerli bir ipucu verebilir. Johnson'un Sardes'i gördüğünü sanmıyorum; 1859'da Londra'da bir sergide gösterilen (ve birçok yerde gravürü yayınlanan) bu resim, Jerichau'nun romantik tablosu gibi, Sardes'in ovadan akropol ve karlı Bozdağlara bakan ve en güzel örneklerini 1830'larda Thoman Allom'un yarattığı gravürlerinde bulabileceğimiz "tipik" ve popüler bir görünümdür.

CHARLES TEXIER (1830'LAR) VE GERTRUDE BELL (1902)

Sardes'e 1830'larda uğrayan ünlü isimlerden biri de *Description de la Asia Mineure* (1848) adlı eserin yazarı Fransız arkeolog ve mimar Charles Texier'dir. Anadolu'nun tarihi ve mimari eserlerini bizzat gezerek resimleyen ve bu nedenle çok iyi bilen Texier, Sardes'e geldiğinde kentteki insan elinin neden olduğu yıkımı esefle karşılamıştır: "Babil dışında hiçbir kent insan gücünün yıkımının daha üzüntülü bir tablosunu sergileyemez". Texier Kybele'ye adandığını sandığı Artemis Tapınağı'nın bilinçli bir tarifini yapmış fakat tarihi mimari eserleri resmeden usta kalemini Sardes'de kullanmamıştır. Sardes'e gelen bilgin-arkeologlardan biri de Birinci Dünya Savaşı sonunda Irak'ta ve Suriye'de sevilmeyen politika oyunlarıyla bilinen İngiliz Gertrude Bell'dir. Bell 1902'de Sardes'de bir gün kalmış, elinde Herodotos Tarihi ile Akropolis'e tırmanmış, aşağıda "Paktolos Vadisi'ndeki Kybele tapınağının iki güzel sütununu gördüm" demekle yetinmiştir.

Asırlar boyu Sardes ve görkemli tapınağı, gerek arkeolog ve bilim adamı, gerek sanatkâr, gerek de halktan kişilerin, kimisini güzelliği ve konumunun tılsımıyla büyüledi; kimisini de derin düş kırıklığına uğrattı. Birçok gezgin uzun ve zor bir yolculuktan sonra ulaştıkları Sardes'de istediklerini buldular; bazıları da Sardes'i bir yığın anlaşılmaz harabe olarak gördüler ve bir iki saat kalıp (şimdiki gezi turları gibi!) ayrıldılar. Tapınağa 1840'da gelen Fransız tarihçisi Baptistin Poujoulat için Grek mimarisi bundan daha mükemmel bir eser vermemiştir. Aynı yerleri 1882'de gezen Amerikalı rahip Enoch C. Wines için de antik kent ve tapınak "genellikle ne olduğu anlaşılmaz bir çöp ve moloz yığınından ibarettir." Bu gezginleri okumuş ve klasik mimariyi bir dereceye kadar bilenleri antik dünyada güzelliği ve kaliteyi sadece "saf, Klasik Devir" Grek mimarisinde aradıkları için, Anadolu'nun ve Sardes'in (bize heyecan veren) tipik Roma mimarisini kaba ve yozlaşmış bir estetiğin eserleri olarak görmüşlerdir. Bu önyargıyı, Butler ve New York'daki patronları da paylaşıyorlardı. Buna karşılık, 1830'larda İzmir yakınındaki köyünden çıkıp üç gün at üstünde yolculuktan sonra Sardes'i görmeye gelen Petros Mengous adlı Anadolu'lu bir Rum, anılarında Sardes "harabelerini" pek beğendiğini yazıyor ve bulup zorlukla okuyabildiği Eski Yunanca bir yazıtı övgü ile anıyor: "Ülkelerini sevenlerin yolu açık olsun!" Yüzyıl sonra, bu güzel duygulara bir Anadolu'lu Türk'ün, Cevat Şakir'in de içtenlikle katıldığına inanıyorum.

FİKRET K. YEGÜL – UNIVERSITY OF CALIFORNIA, SANTA BARBARA, CA

DİPNOTLAR

* Bu makalenin yaratılmasında teşvik ve yardımları için meslektaşım Mustafa H. Sayar'a teşekkürlerimle.

** Bu makale'deki bilgilerin daha ayrıntılı bir çalışması ve geniş kaynakçaları için: Fikret K. Yegül, *The Temple of Artemis at Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis, Report 7), 2 cilt, Cambridge, MA, 2020.

Eski Bir Yeldeğirmenlinin Gözünden Kadıköy: Arif Atılgan'la Röportaj

SEÇKİN DEMİROK

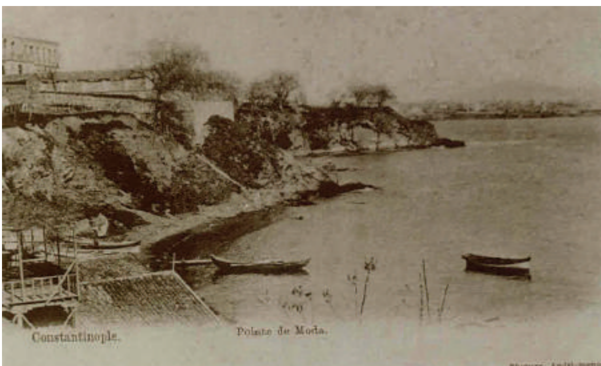
ŞİMDİLERDE BLOGUYLA KADIKÖY'ÜN TARİHİNE IŞIK TUTAN, ÇOCUKLUK VE İLKGENÇLİK YILLARINI YELDEĞİRMENİ'NDE GEÇİRMİŞ ARİF ATILGAN'LA YELDEĞİRMENİ VE KADIKÖY ÜZERİNE KEYİFLİ BİR RÖPORTAJ GERÇEKLEŞTİRDİK.

Dilerseniz sizi ve yaşam öykünüz üzerinden kısaca Kadıköy'ü tanıyalım.

Ben Arif Atılgan, mimarım. Çocukluk ve ilkgençlik yıllarımı Yeldeğirmeni'nde geçirdikten sonra liseyi Beyoğlu'nda okudum, İTÜ'den mezuniyetim sonrasında da mimar oldum. Mimarlar Odası'nda 10 sene yöneticilik yaptım. Yöneticilik yaparken, başta Mimarlara Mektup dergisi olmak üzere Oda'nın dergilerinde yazılar yazmaya başladım. Sonrasında, Kadıköy Belediyesi'yle bir çalışmamız üzerine Yeldeğirmeni kitabımı yazdım. Haydarpaşa Dayanışması'nı kurmamız üzerine de Haydarpaşa kitabım çıktı. Mimarlara Mektup dergisindeki yazılarımı da sonrasında kitaplaştırdım. Ancak bütün bunlardan sonra blog kurma kararını verdim. Fakat öte yandan bu süreçte, Yeldeğirmeni üzerine genişletilmiş yazılarımın bulunduğu Evvel Zaman İçinde Yeldeğirmeni ile ileride daha farklı sayıları çıkacak olan Kadıköy'de Zaman kitaplarımı da çıkarma fırsatı buldum.

Biraz da blogunuzdan bahseder misiniz?

Siyasi bakış açısıyla değil de, bir mimar bakış açısıyla yazdığım yazılarla blogumu dolduruyorum. Her bir yazıyı hazırlamam yaklaşık 3 ay, hatta neredeyse 1 sene sürüyor. Sadece yayınları tarayarak değil, aynı zamanda kişilerle görüşerek de bilgileri topluyorum. Kendimden de bilgiler ve anılar katıyorum. Sürenin uzamasında kişilerin bilgi paylaşmadaki çekinceleriyle bürokrasi rol oynuyor tabii. Fakat özellikle akademik çevrenin ilgi duymasından çok memnun olduğumu söyleyebilirim. Şu sıralarda Ratıp Paşa Köşkü'nü araştırıyorum.

1900'lü yılların başında Moda

Geçmişten bugüne Yeldeğirmeni sizce nasıl bir değişim geçirdi? Nitekim bugün baktığımızda mahallenin "bohem" bir görüntüsü var... Acaba bu, geçmişteki çeşitlilikten beslenmiş olabilir mi?

Öyle bir beslenme olduğunu düşünmüyorum. Çünkü Yeldeğirmeni tamamen değişti. Mahalle, 1800'lerin başlarından itibaren oluşmuş ve 2000'lere kadar aynı mahalle kültürünü korumuş bir yerleşim yeriydi. Müstakil veya iki-üç katlı evlerin olduğu, Yahudilerin yaptırdığı apartmanların olduğu bir semtti Yeldeğirmeni. Bir mahalle kültürü vardı. Fakat 1970'lerde kat karşılığı inşaatçılık başladıktan sonra çehresi değişmeye başladı. Küçük parsellere çok katlı binalar yapıldı. Sokaklarsa koridor gibi olmaya başladı. Bu tarz gelişmeler yaşanınca, bazı mahalleli oradan taşındı. Yeni gelenlerse taşralıydı. Bu on yıllarda her şeye rağmen Yeldeğirmeni, mahalle kültürünü korudu. Yeldeğirmeni'ni asıl değiştiren şey ise 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren Kadıköy Belediyesi'nin giriştiği Canlandırma Projesi oldu. Nitekim Canlandırma Projesinin barındırdığı ticari nitelik dolayısıyla Yeldeğirmeni bir pazar haline geldi, bir "moda" oldu. Bununla alakalı olarak da, semt dışından gelen esnaf yine semt dışından gelen kişilere mal satmaya başladı. Hatta mahalleliye "mahalleli nasıl olunur?" şeklinde dersler verilmeye çalışıldı çeşitli kurslarla. Genel itibariyle 30 yılda oluşacak şeylerin 3-5 yılda gerçekleştirilmesi amaçlandı ve bu süreçte sadece Yeldeğirmeni değil, Çarşı ve Moda bölgesi dahil Kadıköy ticarileşti, sadece eğlence fonksiyonu olan bir bölge haline geldi. Benim okuduğum zamanlarda Osmangazi İlkokulu'nda 500 öğrenci vardı ve mahallenin nüfusu 3000 civarıydı. Şimdilerdeyse 20,000'e yakın kişi yaşıyor olmasına rağmen aynı okulda okuyan öğrenci sayısı 100'e ulaşamamış durumda. Bundan ötürü okul kapatılmış bile olabilir. Ne de olsa civarda yaşayan aile neredeyse yok.

Kadıköy'ün Moda semti, aristokratların oraya yerleşme eğilimi üzerine bu adı almışken, ilçenin diğer taraflarının günümüzdeki halini de bu anlamda Moda'ya benzetmenin mümkün olduğunu söyleyebilir miyiz?

Tabii ki. Yalnız Moda'yla Yeldeğirmeni arasında şöyle bir fark vardır: Moda'nın insanı, Moda'da ol-

1950'li yıllarda Kadıköy

masına rağmen köşklerinden neredeyse hiçbiri kalmamıştır. Ancak Yeldeğirmeni'nde bu durum böyle değildir. Yeldeğirmeni'nin de insanı yoktur, fakat evleri hala yerli yerinde durmaktadır. Bunun sebebi Moda'daki evlerin geniş parselli olmasıdır. Evlerinin tarihi niteliği değişen ama mimari yapısı değişmeyen Modalılar, oldukları yerde kalmışlardır.

Bağdat Caddesi'nin gelişimi nasıl olmuştur? Çünkü Müfid Ekdal'ın anlattığına göre, asfalt ilk döküldüğü zamanlarda orası epey ıssız bir yer...

Bağdat Caddesi'nde de yerleşim, Moda ve Acıbadem'de olduğu gibi saray bürokrasisi ve tüccar kesimin arazileri satın alıp kendilerine köşk yaptırmasıyla başlamıştır. Fakat 1960'larda başlayan apartmanlaşma ve 1970'lerde bu sürecin hızlanması sonucu, Cadde'nin çehresi değişmiştir. Hatta Şaşkınbakkal'la Caddebostan arası hariç geri kalan yerlerdeki binaların altında bile 1970'lerden önce daireler olduğunu görüyoruz. Bağdat Caddesi'ne yerleşimin bir anda moda hâline gelmesi ise rahmetli mimar Melih Koray sayesindedir.

Kadıköy'ün tarihi kimliğinin bugün de korunması adına neler yapılabilir?

Kalkedon zamanlarına kadar gitmeyip, daha yakın zamanlarına bakarsak; Kadıköy'ün bir geçip gitme yeri, fakat özellikle 1850'lerden sonra vapurların çalışmaya başlamasıyla 1960'lara kadar esasen bir sayfiye yeri olduğunu görüyoruz. 1950'li yıllarda köylere traktörün gelmesi ve sonrasında köyden kente göç ile birlikte İstanbul'da kurulan fabrikalara ucuz işgücü sağlanabildi. Bu bağlamda İstanbul'a ilk defa gelen kişiler ilk etapta çoğunlukla Topkapı civarına yerleşti. Fakat sonrasında, sayfiye yerinin daha ucuz olacağı düşüncesiyle kentli olma stajını yaptıktan sonra bu kitle, Kadıköy'e yerleşmeye başladı. Kadıköy'ün daha entelektüel olmasının altında yatan nedenin bu olduğunu da söylemem gerekir. Dolayısıyla bugün Kadıköy artık eski kimliğinden çok başka bir haldedir.

Kadıköy'ün sembolü olan yapılar size göre hangileridir?

Bunlardan biri Şehremaneti binasıdır. Çünkü ilk idare binasıdır. 1960'lı yıllarda bütün halka çeşitli hizmetleri veren tek binadır. Bir diğeri ise Kadıköy'ün ilk iskelesidir. Bir başkası ise pek çoklarının Haldun Taner Sahnesi diye yazıp çizdikleri Hal Binası'dır. O günlerin, yani 1920'li ve 1930'lu yılların alışveriş merkezidir. Benim hayalimde hatta, Hal Binası'nın komple kütüphane yapılması yatar. Kadıköy'ün geçmişiyle bağlantı bence bu şekilde kurulabilir.

Boğa heykeli için de genelde Kadıköy'ün sembolü derler ama...

Boğa heykeli Kadıköy'e sonradan gelmedir, çok sonradan. İlk başlarda Şehremaneti önündeyken, dönemin seçimle işbaşına gelmiş ilk belediye başkanı rahmetli Osman Hızlan'ın bana anlattığına göre; parke taşları döşenirken, müteahhit firmaya taş ve kum getiren "öküz" lakaplı bir arkadaşının, lakabını sürekli hatırlaması adına şimdiki yerine konmuştur. Kadıköy'ün simgeleri demişken, şimdilerde yürütülen proje yarışması sonucunda Kadıköy'ün, eski entelektüel kimliğine uygun yenilenmesinin ve bunun bir an önce yapılmasının temennim olduğunu söyleyebilirim.

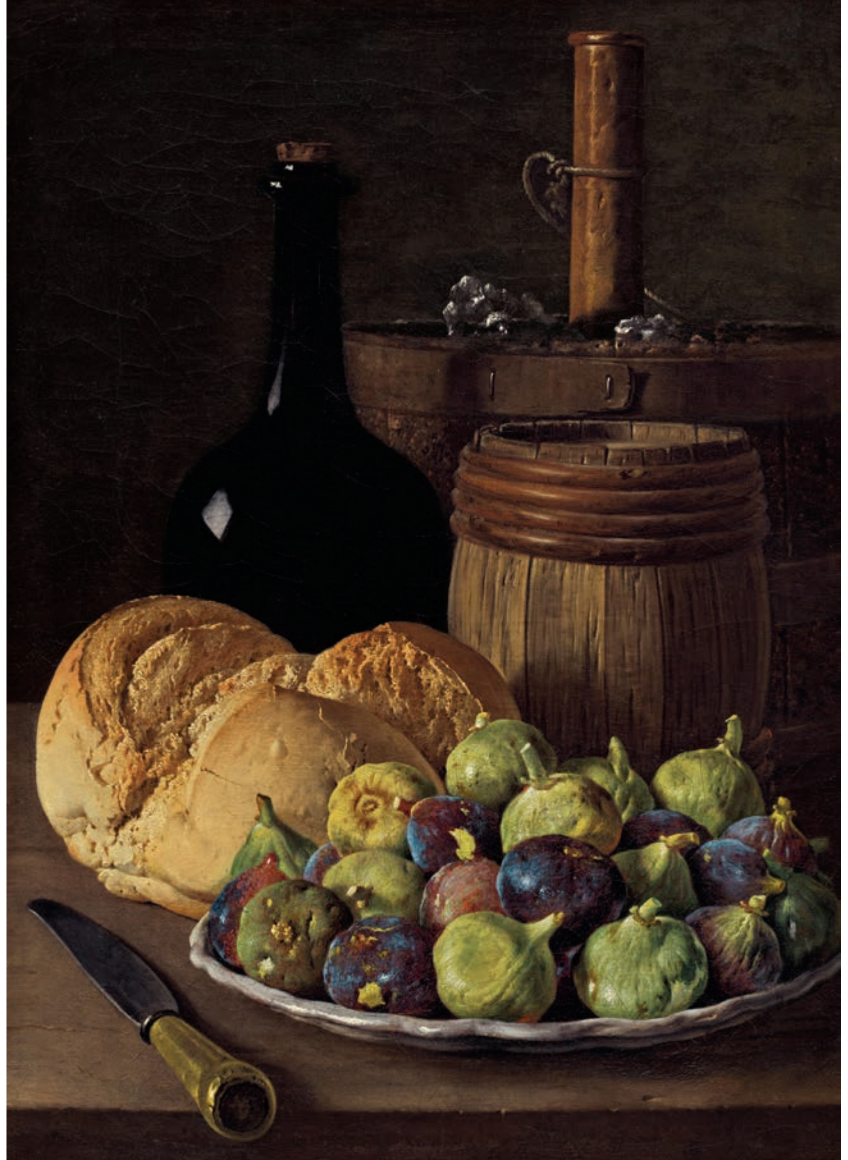
Alman Okulu (eski hâli solda, şimdiki hâli sağda)

Ekmeğin Tarihine Resimlerle Bakmak

İLK TARIM ÜRÜNLERİNDEN BUĞDAYDA KAYNAĞINI BULAN EKMEK, PEK ÇOK KÜLTÜRDE HEM HAYATİ HEM DE KUTSAL KABUL EDİLMİŞTİR. NEOLİTİK DÖNEMDE TAHIL YETİŞTİRİCİLİĞİNİN HEMEN ARDINDAN EKMEĞİN DE TARİHİ BAŞLAMIŞ, ÖNCE ÇOK TANRILI DİNLERİN MİTOLOJİLERİNDE KUTSANMIŞ, HIRİSTİYANLIK'TA DA İSA'NIN BEDENİYLE ÖZDEŞLEŞTİRİLEREK İNANCI VE TAKDİRİ İLAHİYİ SİMGELEMİŞTİR.

EMİNE ÖNEL KURT – ZERRİN İREN BOYNUDELİK

Yiyeceklerin basitçe "yenebilir hale getirilmesinden" mutfaklarda adeta sanat eserine benzer yemeklerin hazırlandığı döneme kadar toplumlar, üretim biçimlerinden yeme biçimlerine dek değişim yaşadı. Bu sürecin tarihine bakıldığında yiyecek türleri, bunları elde etme, çoğaltma, pişirme yöntemleri kadar toplumları nasıl şekillendirdiği de görülür. Uygarlığın başlangıcı olan yazının ortaya çıkmasına neden olan da temelde yemek meselesidir. Mezopotamya'da üretilen tarım ürünleri, asıl sahibinin tanrılar olduğu düşünüldüğü için tapınaklarda onlar için saklanır ve kayıt altına alınırdı. Antik dünyada, Mezopotamya, Mısır ve Yunan'da ya da yemeğe düşkünlükleri her daim vurgulanan Romalılar döneminde, yemek sadece ihtiyaç olarak değil bir o kadar da simgeledikleriyle öne çıkar. Özellikle çok tanrılı dinlerde tanrılara sunulan adaklar, dini günlerde tanrılar için de hazırlanan yiyecekler yemeğin çok erken dönemlerden bu yana kutsalla ilişkisini ifade eder. Yunan mitolojisine göre Demeter'e ve kızı Persophone'ye atfedilen tarım ve özellikle de tahıl tarımı, Demeter'in de bunu Triptolemos aracılığıyla insanlara öğretmesiyle yaygınlaşmıştır. Tanrısal bir varoluşa dayandırılan buğday gibi ekmek de kutsal kabul edilmiştir. Romalılar, ekmeğin kutsal kökenini orman tanrısı Pan'dan türeyen ve Latince ekmek anlamına gelen *panis* kelimesiyle açıklamışlardır.[1] Hıristiyanlık'ta İsa'nın bedeniyle özdeşleştirilen

Luis Meléndez, *İncirli ve Ekmekli Natürmort*, 1770, tuval üzerine yağlıboya, 47,6 x 34 cm
National Gallery of Art, Washington

ekmeği Avrupa resminde belki de en çok İsa'nın havarileriyle birlikte son akşam yemeğini yediği sahnede görmemiz tesadüf değildir; tıpkı İsa'nın ilk mucizelerinden birinde ekmekleri çoğaltmasının da tesadüf olmadığı gibi.

Erken tarihli betimlemelerden itibaren (bunu mağara duvarlarındaki av sahnelerine kadar geri götürebiliriz) taklit etme isteği, ölü gömme gelenekleri, mitolojik ya da dini anlatıların temsili, gündelik olan ya da simgesel ifadeler için yemeğin resmi yapılmıştır. Bu yazı dizisinin sınırları gereği Hıristiyanlık sonrası Avrupa resim tarihi kapsamında ele aldığımız yemek imgesi, ikonografik örneklerin yanı sıra mitoloji konulu resimlerde, özellikle sağlıkla ilgili bilgilerin yer aldığı ve çoğu sonradan resimlenen el yazmalarında, izleyiciye dönemin alışkanlıkları hakkında bilgi veren günlük hayat sahnelerinde (pazar yerleri, mutfaklar, sofralar, meslekler vb.), erdemleri, duyuları ve mevsimleri ifade etmek üzere tasarlanan alegorik anlatımlarda, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla olan süreçte özellikle sofra düzenlemelerinin gösterildiği natürmortlarda yer bulur. Bu sahnelerde görülen her bir yiyecek ya da içecek ayrı ayrı simgesel ve ikonografik okumalara açıktır.

Konumuz olan ekmekse istisnasız her kültürde ve onun sanatsal üretiminde bir şekilde yer alır. Tahıl tarımına dayalı ekonominin şekillendirdiği uygarlıklarda tahıldan elde edilen ürünler şüphesiz ki beslenme alışkanlıklarının da belirleyicisidir. Neredeyse tarım tarihi kadar eski bir yiyecek olan ekmeğin de tahıl tarımının "icat" edildiği coğrafyalarda temel besin maddelerinden biri halini alması hızlı olmuştur. Fermantasyonu keşfeden insan toplulukları ekmekle birlikte özelikle arpa ve buğday kullanılarak yapılan birayı ve tahıl lapası gibi yemekleri de beslenme programlarına dahil ettiler. Mezopotamya, Mısır ya da Hitit gibi Anadolu uygarlıklarının

***Ateşte/Külde Ekmek Pişirme*, Tacuinum Sanitatis, f. 55v, 1673.** Bibliothèque Nationale de France, Paris

***Çavdar Hasadı*, Tacuinum Sanitatis, f. 47v, 1673.** Bibliothèque Nationale de France, Paris

pek çoğunda ekmek ve ağırlıklı olarak buğday olmak üzere tahılın betimlenmesine resimlerde yer verildi. Özellikle antik Mısır'ın öte dünyada devam eden yaşam inancıyla ilintili olarak ölü gömme geleneklerinin bir parçası olan resimlerle bezeli mezar odası duvarlarında ölen insanın yaşamı boyunca yapıp ettikleriyle birlikte yiyip içtikleri de yer almış; günlük çalışma faaliyetlerinin görüldüğü sahnelerde tahıl hasadı yapanlar ya da çeşitlilik gösteren formlarda[2] ekmek pişirenler resmedilmiştir.

Feodal Avrupa'nın da ekonomisini belirleyen tahıl tarımı, Ortaçağ'dan itibaren beslenmenin odağında yer almıştır. Avrupa mutfağında geniş yer bulan çeşitli tahılların unundan ekmek yapılmasının yanı sıra bu tahılların tanelerinden yulaf lapası, buğday lapası, mısır unundan yapılmış lapa ve buğday unundan yapılan makarnanın da tüketildiği bilinir.[3] Diğer bazı yiyecek ve içecek çeşitlerinde olduğu gibi ekmek de kimi zaman sınıfsal bir gösterge olmuştur. Pişirme yöntemleri, kullanılan unun hangi tahıldan elde edildiği, ekmeğin taze ya da bayat tüketilmesi, çok ya da az maya katılarak pişirilmesi gibi ayrıntılar Avrupa'nın toplumsal yapısını anlamak için yol gösterici olabilir. Örneğin yeteri kadar maya katılmış taze ekmek tüketebilmek sadece ruhban sınıfı ya da saray mensuplarının ayrıcalığında olmuştur.[4]

Buğdayın yanı sıra çavdar, arpa, yulaf, darı gibi tahıllar Roma döneminden itibaren Avrupa topraklarında tarımı yapılan ürünlerdi. Verimli oluşu ve hemen hemen her türlü toprakta yetişebilmesi nedeniyle çavdar giderek yaygın bir alanda ekilmeye başlandı ve 10. ve 11. yüzyıllarda en fazla ekilen tahıl haline geldi.[5] Tahıllardan üretilen en yaygın ürün olan ekmek ve bira, Ortaçağ boyunca Avrupa'da da temel besinler olarak kullanıldı. Ortaçağ'dan itibaren fırıncıların üretimleri yasalarla belirlenmişti. 1267 yılında İngiltere'de çıkarılan bir yasayla (*Assize of Bread and Ale*) ekmek ve bira üretiminde kullanılan malzemeler, ağırlıklar ve ücretlendirmeler kontrol altına alındı.[6] Diğer tahıl türlerine göre daha kolay yetiştirilen çavdarın unundan yapılan ekmek de yaygınlaştı ve buğday daha az yetiştirilir hale geldi. Buğdayı daha nadir kılan bu durum sınıfsal farklılıkların da simgesi oldu.[7]

Sayısı çoğalan ekmek çeşitleri bedene sağladıkları faydalar açısından bazı el yazmalarında yer bulmuş ve resimleri yapılmıştır. Örneğin ünlü el yazması *Tacuinum Sanitatis*'in[8] resimli kopyalarında[9] ekmeğin

Simon Bening Atölyesi, *Saatler Kitabı*'ndan *(The Golf Book)* Aralık ayı sayfası, f. 29v, 1540 British Library, Londra

beslenme programında geniş yerini vurgulayacak şekilde, mayasız ekmek, beyaz ekmek, darı ekmeği, esmer ekmek ve pirinç unundan ekmekler betimlenmiş; ekmekler, tuğla fırınlarda, pişirme kaplarında ya da kül içinde pişirilirken gösterilmiştir.[10] Ekmeğin mayalı ya da mayasız oluşuna bağlı olarak da pişirme yöntemleri değişir; mayasız ekmekler daha çok bir sac üzerinde pişirilirdi. *Tacuinum Sanitatis* resimlerinde de görülen sıcak küllerin içinde pişirilenler daha çok pide/bazlama türü ekmekler olmalıdır.

Yılın belirli gün ve zamanlarında okunacak duaları ve dolayısıyla takvime uygun resimlendirmeleri içeren saatler kitaplarında da ekmekle ilgili sahnelere rastlanır. Günlük, haftalık, aylık ve hatta yıllık ibadet işlerini belirleyen bu kitaplarda, günlük işlere de yer verilmiştir. Örneğin aralık ayı sayfaları kış için yapılan yemek hazırlıklarına ayrılmıştır ve ağırlıklı olarak domuz kesimiyle birlikte ekmek pişirme sahneleri resmedilir. Eylül ayı sayfasında (v. 27r) golf benzeri bir oyun oynayanların görüldüğü sahneden dolayı *Golf Kitabı*[11] olarak da adlandırılan 1540 tarihli *Saatler Kitabı*'nın Aralık ayı sayfasında (f. 29v) ekmek hamuru yoğuran bir kadın, şekillendirilmiş ekmekleri taşıyan bir adam ve yanan fırının önünde ateşi sürdürmek için ağaç dallarını hazırlayan bir kadın figürü görülür. Diğer iki figürden erkek olan domuzu keserken kadın da daha sonra yiyecek hazırlarken kullanacağı domuz kanını uzun saplı bir tava içine toplamakla meşguldür.

Masa başında önemli önemsiz figürlerin yemek yerken görüldüğü mütevazi sofralarda ya da ziyafet sahnelerinde yiyecek içecek türleri çeşitlenir, azalır, çoğalır ama neredeyse hepsinde ekmek vardır. Hıristiyan dünyasında da ekmek sadece besleyici özellikleri açısından değil dini inançlar bakımından da yaşamın odağında yer almıştır. Bu inanışta ekmek İsa'nın bedenini simgelediği için kutsal bir öneme sahiptir. İncil'de söz edilen olayların betimlenmelerinde bu kutsallığa dair ipuçlarını sıklıkla görmek mümkündür. İsa'nın en önemli mucizelerinden olan, çölde kendisini takip eden beş bin kişiyi doyurmak için ekmekleri çoğaltması,[12] Hıristiyanlar için İsa'nın yaşamında bir dönüm noktası olması bakımından son derece önemli bir olay olan havarileriyle birlikte yediği son akşam yemeği, İsa'nın yeniden dirilişinden sonra öğrencilerine göründüğü üç olaydan biri olarak da bilinen Emmaus'ta yemek yemesi[13] gibi olayların anlatıldığı sahnelerde belki de İsa'dan sonra en önemli unsur ekmektir. İsa pek çok kez yanındakilere bir parça ekmeği işaret etmiş ve "işte bu benim bedenim" demiştir. Ekmek,[14] şarapla birlikte, Hıristiyan dünyanın en önemli ayinlerinden biri olan Ökaristi'nin[15] de temel unsurudur.

***Ekmeklerin Çoğaltılması*, Kariye Manastırı Kilisesi (5.- 14. yüzyıl), İstanbul**

Hıristiyan aleminin en önemli kutsal ayini olan Ökaristi'ye kaynaklık eden İsa'nın havarileriyle birlikte yediği yemek, görsel temsiliyette belki de Meryem'e müjdeden sonra en çok kullanılan olay olmuştur. Bu yemek aslında Yahudi inancının ritüeli olan Fısıh yemeğidir ve Kutsal Kitap metinlerinde anlatılan ve İsa'nın hayatına dair en önemli olaylardan biridir. Betimlemelerde de *Son Akşam Yemeği* olarak adlandırılır. Bu yemekten dört İncil yazarı da söz eder ve aşağı yukarı benzer ayrıntıları verirler. Yuhanna olaydan daha çok havarilerin ayaklarını yıkaması nedeniyle İsa'nın alçakgönüllülüğünü vurgulayarak bahseder.[16] Matta, Markos ve Luka'da ise olay, Fısıh Yemeği adı altında, İsa'nın yemek hazırlıklarıyla ilgili

Luis Tristan, *Son Akşam Yemeği*, 1620, tuval üzerine yağlıboya, 107 x 164 cm. Museo Nacional del Prado, Madrid

talimatları ve yemek sırasındaki kehanetlerinden söz edilerek anlatılmıştır.[17]

Son akşam yemeğiyle birlikte İsa'nın acıları (ihanete uğraması, tutuklanması, işkence görmesi ve çarmıha gerilmesi) süreci başlayacaktır. İsa bu yemek sırasında, ihanete uğrayacağının ve inkâr edileceğinin kehanetini bildirir. Bu kehanetler havarileri arasında büyük üzüntü ve kaygı yaratır. Yemek henüz bitmeden oradan ayrılan havarilerinden Yahuda, İsa'yı ele vermek üzere Yahudi yöneticiler ve Romalı askerlerle buluşur. İsa'nın ihanete uğraması aynı zamanda sonun başlangıcıdır.[18] Bu yemek sonunda İsa, Zeytin Dağı'na çekilip Tanrı'nın uzattığı kadehi aldıktan, yani insanlık için canını feda edeceğini bildirdikten hemen sonra Romalı askerler tarafından tutuklanır.

Bu olayın anlatıldığı görsel malzemelerde neredeyse ilk örneklerden itibaren oluşturulmuş şaşmaz bir şablon vardır. Sahnede İsa hariç on iki kişi bulunur. Kimin hangi düzende oturacağı, el kol hareketlerinin, jestlerinin nasıl olacağı, hangi yöne bakacağı gibi her birinin kolayca tanınmasına yardımcı olacak öğeler bellidir çünkü metinler bunları açıkça yazmıştır. Örneğin, İsa'nın en sevdiği ve onu en çok seven havari Yuhanna mutlaka İsa'nın hemen yanındadır ve çoğunlukla başını İsa'nın göğsüne dayamıştır. Masadaki yiyecekler arasında iki temel malzeme, şarap ve ekmek mutlaka bulunur. Oturma düzeni çoğu örnekte dikdörtgen bir masa etrafındadır ve sahnede izleyiciye arkası dönük olan ama İsa'nın da tam karşısına denk düşecek şekilde oturan, genellikle elinde ya da kemerinde bir para kesesi görünen figür mutlaka Yahuda'dır. Bu oturma düzeni, İsa'nın kehanetlerine şaşkınlıkla tepki veren, "Yarab bu ben miyim?" diyen havarilere, "Ekmeğini benimle aynı sahana batırandır" sözünü yansıtabilmek için tercih edilir.

Bu olayın betimlenmesi Avrupa resminde neredeyse istisnasız tüm sanatçıların ilgisini çekmiştir. 17. yüzyıl başlarında Toledo'da El Greco'nun öğrencisi olan Luis Tristan da[19] (1585-1624) konuya ilgisiz kalmamıştır. Kompozisyonun tam ortasında yer alan ve kırmızı-mavi giysisiyle hemen tanınan, sol elinde bir ekmek tutan İsa'dır. Dikdörtgen bir masanın etrafında sıralanmış havariler El Greco'nun figürlerine benzer. Belli bir şaşkınlık her birinin yüzüne ve hareketlerine yansımıştır ve figürlerden yedisi İsa'nın söylediklerini dikkatle dinlerken üçü sol tarafta çerçeve dışına doğru bakar. En sağdaki bir figürle solda diğerlerine göre daha sakin görünen, kızıl saçlı, kırmızı elbiseli ve hiç saklama gereği duymadan elinde taşıdığı para kesesinden tanınabilen Yahuda'nın yüzleriyse izleyiciye dönüktür.

Kompozisyonun sağında neredeyse çerçevenin dışında kalan, diğerlerine göre çok daha genç olan ve arka duvardaki açık pencereden görünen beyaz kuşa (ki kutsal ruhun temsilidir) bakan figür bir hizmetli olmalıdır. Kurguda geleneksel ve alışılmış olanların dışında asıl olarak masa ve her birinin sembolik bir anlamı olan yiyecekler dikkat çeker.

Masada, biri İsa'nın elinde olmak üzere dört ekmek vardır. Bu bir Fısıh yemeği olduğuna göre bunlar mayasız ekmek olmalıdır. Masanın sol tarafında yer alan beyaz kutu bir tuzluk

Jan Steen, *Fırıncı Arent Oostwaard ve Karısı Catharina Keizerswaard*, 1658, ahşap üzerine yağlıboya, 37 x 31 cm. Rijksmuseum, Amsterdam

olabilir. Ortaçağda dünyevi zevklerin, 17. yüzyılda yaşamış teolog filozof Filippo Picinelli içinse arkadaşlığın simgesi olarak kabul edilen kavun, iki dilim olarak görülür. Dört elma, antik çağlarda aşk, doğurganlık ve evliliğin, Hıristiyan inancındaysa bazen kefaretin bazen de yeniden doğuşun simgesi olarak bir ayva, bereket ve bolluğun simgesi olan, ikisi yarım üç ayrı cins limon, farklı formda iki cam kadehte İsa'nın kanını simgeleyen şarap ve soldaysa Akdeniz bölgesinde yetişen, sapı ve yaprakları yenen bir bitki olan kenger ya da kengel (devedikeni, *Cynara cardunculus*)[20] görülür. Kengeri yemeden önce dikenlerini çıkarmak gerekir. Bu da cennetten kovulduktan sonra insanın baş etmek zorunda kalacağı zorlukları ve Tanrı'nın Adem'e söylediği sözü anımsatır: "Toprak sana diken ve çalı verecek, Yaban otu yiyeceksin."[21] Hemen yanındaki siyah meyveyse incir olabilir ve Adem ile Havva'nın çıplak olduklarını fark ettikten sonra örtünmek için incir yaprağı kullanmış olmalarına bir referanstır.

Masa üzerindeki bıçak zaman zaman şehadetle ilişkilendirilse de çoğunlukla İsa'nın çarmıhta aldığı yaralara işaret eder. Beş peçeteden sadece ikisi kullanıldıktan sonra masaya bırakılmış gibidir. Bu buruşturulmuş peçeteler genellikle masa düzenlemesi olarak tasarlanmış natürmortlarda yaygındır ve yemek sürecinin başlamış, hatta bitmek üzere olduğunu gösterir. Ve tabi ki masanın merkezinde, İsa'nın tam önünde bir kuzu budu görülür ki kızarmış kuzu eti Fısıh yemeğinin mönüsünde olması gereken bir yemektir. Yerde duran metal sürahi İsa'nın havarilerin ayaklarını yıkama[22] ritüeline referans olmalıdır. Sadakat simgesi olarak bilinen köpeğin İsa'ya ihanet eden Yahuda'nın önünde iki ayağı üzerinde adeta yemek bekler gibi durmasıysa ironik bir öğe olarak ele alınmalıdır.

Günlük hayattan anlatıların yer aldığı janr resimlerindeyse ekmek üreticileri ve satıcıları boy göstermiştir. Avrupa'da 13. yüzyıldan itibaren yiyecek satan dükkanların sayısında artış olmuştur. Kasap dükkanları, sebze ve meyve satan dükkanlar ve fırınlar yaygınlaşmış, resim konularını sokak yaşamından seçen sanatçılar da sıklıkla bu mekanları sahipleri ya da çalışanlarıyla betimlemişlerdir. Janr resimlerinde pek çok esnafın yaptıkları işe dair bir anlamda reklam aracı olarak da sipariş verdikleri bu türden sahneler görülür. Ortaçağ el yazmalarındakilere benzer ekmek pişirme sahneleri ya da fırınlarının önünde ekmeklerini sergileyen fırıncı resimleri de 17. yüzyılda Hollanda resminin sevilen konulardan biri olmuştur. Aynı yıllarda sayıları önemli ölçüde artan fırınların sahipleri hem üretim yaptıkları hem de ürünlerini sattıkları bu dükkanlarını, o yıllarda alım satımla uğraşan pek çok kişinin yaptığı gibi kendi evlerinin bir bölümünde konumlandırmış, fırınlar için olası yangın ihtimaline karşı taş binalar tercih edilmiştir. Özellikle ekmeklerinin çıktığını bir boru (boynuz olarak da adlandırılır) çalarak haber veren fırıncı resimleri yaygındır.

Jan Steen[23] (1626-1679) tarafından yapılan ve Leidenlı Arent Oostwaard ve karısı Catharina Keizerswaard'ın görüldüğü resimde fırıncı adeta gururla, pişirdiği ekmekleri sergiler. Fırıncının arkasında, ekmeğin çıktığını haber vermek için kullanılan boruyu üfleyen erkek çocuğu, fırıncının oğlu olarak resmedilmiştir.[24] Kompozisyon, hem bir aile portresi[25] hem bir meslek tasviri hem de farklı ekmeklerle bir tür natürmort resmi olmuştur. Fırıncı çalışırken tasvir edilmek istediğinden olsa gerek iş kıyafetine benzer sade bir giysiyle görülürken, eşinin ve çocuğun

Job Adriaenszoon Berckheyde, *Fırın*, yak. 1680, tuval üzerine yağlıboya
Allen Memorial Art Museum, Oberlin

giysileri oldukça özenlidir. Kompozisyondaki ekmekler çok çeşitlidir. Fırıncı Oostwaard'ın henüz fırından çıkartmış gibi tuttuğu küreğin üzerinde büyük bir somun ekmek görülür. Fırıncının eşinin elinde ve sepet içinde görülenler, *beschuit* olarak adlandırılan bir tür peksimete benzer. Tezgah üzerinde küçük ekmekler ve sepetin altında dikdörtgen formda bir ekmek yer alır. Dükkânın kemerinde yer alan ve bu iş için tasarlanmış ahşap askıda, *pretzel*ler sergilenmektedir. *Pretzel*, Avrupa'da Ortaçağ'dan itibaren yaygın olan, düğüm formunda şekillendirilmiş hafif sert ve kıtır bir hamur işi türüdür. Bir görüşe göre Hıristiyan keşişlerin göğüsleri üzerinde çapraz olarak tuttukları kollarıyla benzerlik kurularak bu şekil verildiği ve ayrıca dua ezberleyen küçük çocukların rahiplerin verdiği *pretzelle* ödüllendirdikleri öne sürülür. Tezgahın arkasında duvara dayanmış oval formdaki ekmek, şekli ve boyutu itibarıyla dikkat çekicidir. *Duivekater* olarak adlandırılan bu tür, Noel ya da Paskalya gibi dini bayramlarda tüketilir. Süt ve tereyağıyla zenginleştirilen ve limon kabuğuyla aromalandırılan bir beyaz ekmek türü olan *duivekater* boynuza benzer kıvrımları olan ve aynı zamanda kemiği andıran bir formda pişirilir. Bu resimde de fırıncının ön plana yerleştirdiği bir ekmek olarak yer alır. Fırıncının arkasında kalan duvara dayalı rafta sanki çocuğun üflediği borudan çıkmış gibi duran küçük yuvarlak ekmekler görülür.

Fırıncılara ilgisiz kalmamış bir başka sanatçı olan Job Adriaenszoon Berckheyde (1630-1693)[26] tarafından resmedilen fırınsa yüksek tavanlı aydınlık bir mekandır. Tezgâhta adeta sanat eseri gibi sergilenen çok büyük boyutlu *duivekater* ekmeği hemen göze çarpar. Ekmeğe bakılırsa bu sahne Flaman ülkelerinde 6 Aralık'ta kutlanan Aziz Nikolaos Bayramı döneminde geçiyor olmalıdır.[27] Kurabiye satın almak üzere dükkâna gelmiş üç çocuk ve kurabiyelerden nasibini alan bir yavru köpek resmedilmiştir. Geleneksel olarak Noel zamanı yapılan bu ekmekten başka, büyük somun ekmekler ve *pretzel*ler de tezgâhta yerini almıştır. Arkada dizili ekmeklerin üstündeki rafta muhtemelen un ve su koymak için kullanılan madeni kaplarla geniş ve yayvan bir sepet vardır. Alt rafta görülen kum saati ekmek pişirme zamanını takip etmek için kullanılıyor olabileceği gibi *vanitas* resimlerinde sıklıkla kullanılan ve hayatın geçiciliğini simgeleyen kum saatini de hatırlatır. Dünyevi değerlerin geçiciliğini ve ölümlülüğü göstermek amacıyla yapılan *vanitas* resimlerinde buna vurgu yapan sayısız nesne, yiyecek ve içecekler kullanılır. Dini bir bayram zamanını yansıttığı düşünülen bu ekmek dükkânı betimlemesinde de kullanılmış olması bu vurguyla ilişkili olabilir.

DİPNOTLAR

1 Silvia Malaguzzi, *Food and Feasting in Art*, Getty Publications, Los Angeles, 2008, s. 120.
2 Mısır dilinde ekmek çeşitlerini belirten sözcüklerin çokluğu da dikkat çekicidir. (Phyllis Pray Bober, *Sanat, Kültür ve Mutfak*: Antik ve Ortaçağda, Çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 56).
3 Jean-Louis Flandrin- Massimo Montanari (Ed), *Food: A Culinary History from Antiquity to the Present*, Columbia University Press, New York, 1999, s. 243.
4 Massimo Montanari, *Avrupa'da Yemeğin Tarihi*, Çev. Mesut Önen&Biranda Hinginar, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 48.
5 Montanari, 1995, s. 47.
6 Alan S. C. Ross. "The Assize of Bread", *The Economic History Review*, New Series, 9, no. 2 (1956): 332-42. (Erişim: 13 Aralık 2020) doi:10.2307/2591750.
7 Ortaçağ'da çavdar ve buğday unlarından iki farklı renkte ekmek üretilmiştir. Çavdar ve diğer tahıllardan üretilen koyu renkli ekmek köylülerin ve hizmetçilerin ekmeğiydi. Çavdar ekmeği, içeriğinde çok az miktarda nişasta barındırdığı için nasıl pişirilirse pişirilsin kabarması zor bir ekmekti ve sertti. Daha nadir olan buğday unundan yapılan ekmekse üst sınıflar için üretilen lüks bir üründü. Kimi din adamlarının zaman zaman bir tür fedakârlık göstergesi olarak esmer ekmek ya da tadı daha kötü olduğu düşünülen arpa ekmeği yediğinden bahsedilir. Hatta kimi din adamlarının bazı sofralarda yiyebileceği ve belki de konumu gereği yemesi beklenen beyaz buğday ekmeğini yemek yerine buğday ekmeğinin altına sakladıkları esmer ekmeği tükettikleri bilinir (Montanari, 1995, s. 47). Öte yandan coğrafi bölgelere göre hangi tahıla daha fazla değer verildiği de değişkenlik göstermiştir. Kuzey ve orta Avrupa'da Alman bölgesinde esmer ekmek, *pulcher* (güzel) sıfatıyla adlandırılırken örneğin, Fransa ve yakınındaki bölgelerde kötü tadı olan bir ekmek olarak nitelendiriliyordu (Massimo Montanari, *Medieval Tastes: Food, Cooking and the Table*, Columbia University Press, New York, 2018, s. 60).
8 Arano, L., Cogliati, *The Medieval Health Handbook: Tacuinum Sanitatis*, George Braziller Pub., New York, 1976.
9 Tacuinum Sanitatis'in resimli kopyaları hakkında bilgi için bkz. Semih Özkan, "Ortaçağ'dan Bir El Yazması", *Yemek ve Kültür*, Sayı: 34, Sonbahar 2013, ss. 64-69.
10 *Tacuinum Sanitatis* Bağdatlı tıp bilgini İbn Butlan (ö. 1066) tarafından yazılan *Takvim es-Sıhha* adlı el yazmasının Latince çevirisine verilen isimdir. İnsan sağlığı üzerine bilgiler içeren el yazması eserin ilk Latince çevirisi 13. yüzyılda, resimli kopyaların ilki de 14. yüzyılda yapılmıştır. *Tacuinum Sanitatis*'in resimli kopyalarındaki ekmek betimlemeleri ağırlıklı olarak ekmeğin pişirilme işleminin gösterildiği sahneler olmakla birlikte ekmeğin temel maddesi olan tahıl üretimiyle ilgili sahneler de geniş yer bulur. Ekmek yapmak üzere öğütülecek tahıl çeşitleri, insan sağlığıyla ilişkili fayda ve zararlarını açıklayan metinlerle

birlikte gösterilmiştir. Buğdayın atası sayılan kabuklu türlerden olan *spelt* buğdayının hasadını gösteren sahneler vardır. Buğdayın dışında çavdar, arpa, darı, yulaf ve pirinç tarımı resmedilmiştir. (Emine Önel Kurt, "Tacuinum Sanitatis Resimleri Aracılığıyla Yiyecek Tarihine Bir Bakış: Ekmek", *The Journal of Academic Social Science*, Yıl:6, Sayı: 74, Temmuz 2018, ss. 239-250. https://asosjournal.com/DergiTamDetay.aspx?ID=13917)

11 Simon Bening'in Bruges'deki atölyesinde resimlendirilen ve *Golf Kitabı* olarak da bilinen bu saatler kitabının, Lozan Piskoposluğu yapan Aziz Boniface'in bir resmini içerdiğinden, İsviçreli işveren tarafından sipariş edildiği düşünülür. El yazması bugün British Library'nin koleksiyonundadır (Add MS 24098). (Kaynak: http://www.bl.uk/turning-the-pages/?id=6a8fcef9-4373-46f4-8de9-7b6603024f43&type=book)

12 Dört İncil yazarının da söz ettiği bu mucizeye göre, İsa Vaftizci Yahya'nın Hirodes tarafından öldürtüldüğü haberini alınca bir tekneye binip kentten ayrılır ve tenha bir yere çekilmek ister. Bunu duyan halkın bir kısmı onu karadan takip eder. İsa tekneden inince büyük bir kalabalıkla karşılaşır. Akşam olduğunda öğrencileri yanına gelirler ve halkın aç olduğunu, kendi yanlarında sadece beş ekmek ve iki balık olduğunu söylerler. İsa bu ekmek ve balıkları ister, parçalara böler ve halka dağıtmalarını söyler. Böylece herkes karnını doyurmuş olur. Matta'ya göre yemek yiyenlerin sayısı kadın ve çocuklar hariç beş bin kişidir (Matta, 14:13-21.), (Luka, 9:10-17.). Yuhanna'ysa olayı biraz farklı anlatır: İsa çeşitli mucizeler gösterdikten sonra Celile Taberiye Gölü'nün karşı kıyısına geçerken ardından büyük bir kalabalık geldiğini görür. Havari Filipus'a bu insanları nasıl doyuracaklarını sorduğunda Andreas kalabalık içindeki bir çocuğun beş arpa ekmeğiyle iki balığı olduğunu söyler. İsa bunları alıp, önce şükreder sonra da parçalara bölerek dağıtır. Herkesin karnı doyar ve hatta kalan parçalarla on iki sepet doldururlar (Yuhanna, 6:5-15.). Markos'un anlatımında ekmek sayısı yedi, arta kalanlarla dolan küfe sayısı yedi, karnını doyuranlarsa dört bin kişidir (Markos, 8:1-10.).

13 İsa mezara konduktan birkaç gün sonra dirilecek ve öğrencilerine görünecektir. İlk olarak Mecdelli Meryem'e, daha sonra Celile'de birlikte yemek yiyen onbirlere ve son olarak da Emmaus yolunda iki öğrencisine görünecektir (Luka, 24:13-34.), (Matta, 28:1-10, 16-20.), (Markos, 16:9-20.), Yuhanna, 20:10-31.).

14 Ökaristi ayinlerinde kullanılan İsa'nın bedenini simgeleyen ekmekler, *host* ya da *prosphora* olarak adlandırılır. İsa'nın kanı olarak kabul edilen şarabın yanında yenen bu kutsal ekmek, beyaz un, maya, tuz ve suyla, din adamları tarafından belli bir tören eşliğinde hazırlanır. Hamurun üzerine ahşap, metal, taş ya da pişmiş topraktan mühürlerle İsa'yla ilişkili kuş, balık, yıldız ve çiçek tasvirleri basılır. En yaygın tasvir, kollarının arasına Yunanca İsa'nın ilk ve son harfleri IC, Yunanca Mesih'in ilk ve son harfleri, XC, zafer anlamında NIKA monogramı basılmış olan haçtır. Tanrı'nın başlangıç ve son olduğuna işaret eden, Yunan alfabesinin ilk ve son harfleri A ve O (alfa ve omega) da sıklıkla kullanılır.

15 "İlahi Liturji" olarak da adlandırılan Ökaristi (Aşai Rabbani) Hıristiyan liturjisinin ana ayinidir. Temeli İsa'nın havarileriyle yediği "Son Akşam Yemeği" olan Ökaristi, İsa'nın bedeni ve kanı olduğuna inanılan ekmek ve şarabın kutsandığı ayindir. Ökaristi bir kurban törenidir, çünkü İsa çarmıha gerilerek kurban edilmiştir. 12. yüzyılda büyük ölçüde son şeklini almıştır. Ökaristik liturjinin 4 ana bölümü vardır. 1-Prothesis töreni: Ekmek ve şarabın hazırlanması; 2-Enarxis: Üç antiphonun, litanilerin ve duaların ibadetine giriş; 3-Kutsal kitap liturjisi: Küçük Giriş ve Trisagion'la açılır; 4-Ökaristi liturjisi: Büyük Giriş'le açılır. Anaphora öncesi törenler, anaphora diyaloğu, anaphora, komünyon öncesi (komünyondan önce kutsal ekmeği bölmek ve Ökaristi'de şaraba sıcak su ekleme ayinini içerir), komünyon, şükran ve dismissalı içerir. (Meryem Acara "Bizans Ortodoks Kilisesi'nde Liturji ve Liturjik Eserler", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ağustos 2010, Cilt:15, Sayı 1, Ankara, 183-201. http://www.edebiyatdergisi.hacettepe. edu.tr/1998151MeryemAcara.pdf)

16 Yuhanna, 13:1-17.

17 Matta, 26:17-30, Markos, 14:12-26, Luka, 22:7-38.

18 *Katolik Ansiklopedisi*'ne göre bu yemek perşembe gecesidir ve İsa cuma günü çarmıhta ölmüş, pazar günüyse tekrar dirilmiştir.

19 Tam adı Luis Tristán de Escamilla olan İspanyol maniyerist sanatçı, El Greco'nun oğlunun da yakın arkadaşıdır. Her ne kadar El Greco'nun öğrencisi olmuş olsa ve figürler bakımından ustasının etkisi açıkça görülse de Tristan'ın özellikle renkler ve 17. yüzyıl natürmort öğelerini kullanması bakımından daha cesur ve ilerici olduğu söylenebilir.

20 Lucia Impelluso, *Nature and Its Symbols*, Çev. Stephan Sartarelli, Getty Publications, Los Angeles, 2004, s. 134

21 Yaratılış 3:18.

22 Yuhanna, 13:1-17.

23 Jan Steen, çok sayıda portre, tarihi, mitolojik ve dini konulu resim yapmış ama en çok nükteli günlük hayat resimleriyle akılda kalmış Hollandalı bir ressamdır. Derbeder bir ev hayatı olduğu bilinir ve bu yüzden de günlük dile dağınık, perişan ve düzensiz mekanları tanımlamak üzere "Jan Steen evi" gibi bir deyim yerleşmiştir. Babasının bir içki tüccarı olması ve kendisinin bir zamanlar taverna işletmesi nedeniyle de olsa gerek resimleri arasında sayısız taverna sahnesi bulunur. Son derece üretken bir sanatçı olan Steen'in adına kayıtlı 700'den fazla resim, çeşitli müze ve koleksiyonlarda bulunmaktadır.

24 Resmin arkasında, çiftin isimleri ve çocuğun da Jan Steen'in oğlu Thaddeus olduğu yazılıdır. Resmin yapıldığı tarihte Steen'in oğlu yedi yaşındadır ve resimdeki çocuk da bu yaşlarda görülür. (https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/SK-A-390)

25 Fırıncı ve karısının evlilik kayıtlarına bakıldığında 1657 yılının Eylül ayında evlendikleri görülür; bir yıl sonra yapılan bu resmin evliliklerinin ilanı için sipariş ettikleri bir aile portresi olabileceği düşünülür. Sonbahar aylarını simgeleyen asma dalları resmin üstünü çerçeveler. Bu evliliğin gerçekleştiği eylül ayıyla uyum gösterir ama öte yandan buna benzer asma dalları sanatçının başka bir resminde (*Pencerede Retorikçiler*, 1658-1665, tuval üzerine yağlıboya, 75,9x 58,6 cm, Philadelphia Museum of Art) ve farklı sanatçıların bazı fırıncı resimlerinde de karşımız çıkar. (https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/SK-A-390)

26 Fırıncı sahnelerinin en bilinen örneklerini 1650'li yıllarda Hollandalı sanatçı Job Adriaenszoon Berckheyde resmetmiştir. Berckheyde kent görüntüleri, kilise iç mekanları ve manzara konularında olduğu kadar günlük hayat betimlemelerinde de çağının önde gelen sanatçılarından biri olmuş özellikle çalışan insanları kendi mekanlarında göstermiş olduğu kompozisyonlarıyla ünlenmiştir.

27 Hollanda ve çevre ülkelerde Sinterklaas olarak tanınan, çocukların ve denizcilerin koruyucusu olduğu düşünülen aziz adına, her yıl 6 Aralık'ta kutlanan bayram öncesinde sembolik olarak günümüzde de çocuklar kurabiye, şekerleme ve hediyeler almaya devam ediyor.